

**OUDHEIDKUNDIGE
MEDEDELINGEN**

UIT HET RIJKSMUSEUM VAN
OUDHEDEN TE LEIDEN

40

1959

(NIEUWE REEKS)

ONDERZUKKINGE MEDEDELINGEN

MINISTERIE VAN ONDERWIJS, KUNSTEN EN WETENSCHAPPEN

OUDHEIDKUNDIGE MEDEDELINGEN

UIT

HET RIJKSMUSEUM VAN OUDHEDEN

TE LEIDEN

(NUNTII EX MUSEO ANTIQUARIO LEIDENSI)

ONDER REDACTIE VAN

DR. A. KLASSENS

Directeur van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden

NIEUWE REEKS XL

UITGEGEVEN DOOR EN VERKRIJGBAAR BIJ
HET RIJKSMUSEUM VAN OUDHEDEN TE LEIDEN

1959

oudheidkundige mededelingen

het Rijksmuseum van Oudheden

in Leiden

Copyright 1959 by

Rijksmuseum van Oudheden, Leiden, Netherlands.

All rights reserved. No part of this book may be reproduced or translated in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means without written permission from the publisher

Dr. A. Klasiens

Leiden, the Netherlands, 1959

Natuurwetenschappen

PRINTED IN THE NETHERLANDS BY E. J. BRILL, LEIDEN

Aangeboden aan

DR. W. D. VAN WIJNGAARDEN

van 1939 tot 1959

directeur van het Rijksmuseum van Oudheden

redacteur van de Oudheidkundige Mededelingen

W. C. BRAAT

H. BRUNSTING

J. H. C. KERN

A. KLASSENS

J. W. SALOMONSON

B. H. STRICKER

INHOUD

STRICKER, B. H., Graeco-Egyptische private sculptuur. Met 1 afbeelding en 6 platen	1
KERN, J. H. C., Paestanische rotfigurige Vasen in Leiden. Met 2 platen	17
SALOMONSON, J. W., Zu einer Kinderstatuette in Leiden. Met 5 platen	22
BRUNSTING, H., De oud-christelijke sarcophaag van Leiden. Met 5 platen	35
KLASENS, A., The excavations of the Leiden Museum of Antiquities at Abu-Roash. Part II, 1958. Met 9 afbeeldingen en 11 platen	41
BRAAT, W. C., Les fouilles du donjon du château de Caen. Met 6 afbeeldingen en 10 platen	62
STRICKER, B. H., De stuwdam te Aswaan	82
Inhoud van de Oudheidkundige Mededelingen. Oude reeks I-VII. Nieuwe reeks I-XL	94
Inhoud der Oudheidkundige Mededelingen naar de schrijvers gerangschikt. Oude reeks I-VII. Nieuwe reeks I-XL	105

GRAECO-EGYPTISCH BEELD
Leiden F 1951/12,1

GRAECO-EGYPTISCHE PRIVATE SCULPTUUR

De Museum-stukken, door ons in de Oudheidkundige Mededelingen gepubliceerd, zijn in een steeds sneller tempo ontnomen geweest aan de Graeco-Egyptische afdeling der collectie. Dat had oorspronkelijk niet in de bedoeling gelegen, maar wij hebben ons door onze persoonlijke belangstelling laten leiden. De rechten der laat-Egyptische, Demotische, philologie worden heden wel algemeen erkend, zij het helaas in beperkte zin als van een specialistisch gebied. Dat deze erkenning ook een archaeologische consequentie heeft, wordt minder gaarne aanvaard. Het behoort nog steeds tot de goede toon, dat bezoekers van alle pluimage in de verzameling van hun ervaring en inzicht blijk geven door hun afkeer voor de stukken der late periode in duidelijk verstaanbare termen onder woorden te brengen of door deze stukken in het geheel niet te willen zien. Er is een tijd geweest, dat dit anders was. Voor de ontsluiting van Egypte door de Napoleontische expeditie kende men in Europa slechts stukken van deze soort en zij werden bewonderd om hun van de klassieke, Griekse of Romeinse, geheel afwijkende stijl. In de negentiende eeuw maakte de Egyptische archaeologie een ontwikkeling door analoog aan die der Griekse. Toen men door de opgraving de stukken uit de bloeiperiode leerde kennen, verplaatste zich de belangstelling en men verwierp de late copieën, waarmede men tot daartoe tevreden was geweest, en met haar de gehele latere periode, welker geest zij ademden. In deze verwerping ligt veel waarheid besloten. De late stukken zijn niet fraai, ook wij geven hun in artistiek opzicht niet de voorkeur boven de Egyptische stukken der pharaonische periode. Maar daarmede is niet alles gezegd. Een nadere studie brengt in de kunst uit de eeuwen van verval onvermoede qualiteiten en bovenal, een belangwekkende problematiek aan het licht, die het artistieke tekort in ruime mate vergoeden. Wij verplichten ons niet tot een beperking van ons onderwerp, maar indien onze lezers het ronddolen in deze wereld van schemering niet moede zijn, het verveelt onszelf geenszins en wij hopen nog vele jaren met juist deze studiën voort te gaan.

Aan belangstelling voor de kunst uit de laatste periode der heidense Egyptische geschiedenis heeft het gedurende de negentiende eeuw de werkelijk ingewijden, de specialisten in de Egyptische archaeologie, niet ontbroken, maar de problemen van geheel andere, vooral philologische aard, die in deze vroege jaren tot oplossing moesten worden gebracht, hebben de aandacht toch zozeer tot zich getrokken, dat voor deze minder urgente studiën weinig tijd overbleef. In het begin van de twintigste eeuw wist zich de Egyptische kunstgeschiedenis uit de ban der philologie vrij te maken en ontwikkelde zich een zuiver aesthetische richting. Bekende namen uit deze jaren zijn die van VON BISSING, CAPART en SCHÄFER, om slechts dezen te noemen. Het is VON BISSING geweest, die de weg gebaad heeft voor een meer billijke waardering van de kunstwerken van Graeco-Egyptische inspiratie. Ook hij was begonnen met de studie der klassiek-Egyptische kunst, doch reeds vroegtijdig ging hij in zijn publicaties op de kunst der latere periode over. Vanwaar VON BISSING zijn belangstelling verkregen heeft, is ons niet bekend, vermoedelijk was het vanuit Italië, dat hij talloze malen en reeds op zeer jeugdige leeftijd had bereisd; in Italië immers is juist deze late kunst zo goed vertegenwoordigd. VON BISSING heeft talloze verhandelingen over het onderwerp zijner voorkeur in het licht gegeven, waarin hij de problemen der

Graeco-Romeinse archaeologie met hetzelfde vakmanschap heeft weten te behandelen als die der pharaonisch-Egyptische. In ons land was hij een goede bekende. In de jaren 1922-1925 doceerde hij aan de Rijksuniversiteit te Utrecht de oude kunstgeschiedenis van Egypte en Voor-Azië, de omvangrijke en prachtige verzameling Egyptische oudheden, door hem aangelegd, berust heden voor het grootste gedeelte in ons eigen Museum en in het Museum Allard Pierson te Amsterdam. VON BISSING heeft een aanzienlijke invloed gehad op de Nederlandse archaeologen, het is ons in de gesprekken dikwijls gebleken, veel minder op de philologen. Wij schrijven dit alles om er aan toe te voegen, dat wij hem persoonlijk slechts eenmaal kort hebben ontmoet — achteraf zeer tot onze spijt.

De studie van de objecten der Graeco-Egyptische periode is een der randgebieden van de Egyptische kunstgeschiedenis. Zoals ieder historisch verschijnsel heeft ook de Egyptische kunst haar meer centrale en haar meer perifere partijen. Zij heeft haar uitbreiding in de tijd, zij heeft ook haar uitbreiding in plaats gehad. Voordat de klassieke Egyptische kunst in het begin van het dynastieke tijdperk tot ontwikkeling was gekomen, bestond de kunst van het neolithicum, die in Egypte niet al te zeer verschilt van de kunst elders. De typisch Egyptische vormen werden geschapen in de aan de dynastieën voorafgaande eeuwen, die ons door de opgravingen thans wederom enigermate bekend zijn geworden en door een groep onderzoekers naarstiglijk worden bestudeerd. Toen het met de Egyptische beschaving ten einde liep, kwam de Egyptische kunst in conflict met de Griekse. Ook hier trad een overgangsfase op, en het is met de gemengde kunst dezer laatste periode, dat wij ons in dit artikel zullen bezighouden. Maar niet slechts aan begin en einde, ook gedurende het gehele verloop der dynastieke geschiedenis is om de Egyptische kunst een grens getrokken geweest. In Egypte zelf stond zij buiten alle mededinging, maar in de landen daaromheen is zij slechts component geweest in een kunst, die wel van Egyptische opvattingen doortrokken was, maar in eerste aanleg uit locale praemissen was afgeleid. Men kan niet spreken van een Egyptische „provinciale” archaeologie zoals men spreekt van een Romeinse provinciale archaeologie, want Egypte heeft zijn nabuurlanden niet blijvend bezet weten te houden, noch ook hen, als Rome, in cultureel opzicht aan zichzelf weten te assimileren. Maar juist is toch, dat de aesthetische invloed, die in het prae-Helleense tijdvak van Egypte op de omliggende landen is uitgegaan, ontzaglijk is geweest. De kunst van Phoenicië, Syrië en Palestina voor de komst der Grieken, de kunst van het vroeg-Carthaagse en, duidelijker nog, van het Meroëtische rijk, zij zijn zozeer uit Egyptische elementen opgebouwd, dat men aarzelt haar in vele harer facetten als meer dan als locale varianten daarvan te betitelen. Tot in Perzië, Klein-Azië, Griekenland en Italië toe strekken zich de Egyptische invloeden uit. Ook deze randgebieden der Egyptische kunst verdienen, vanuit het zuiver Egyptisch oogpunt systematisch onderzocht te worden.

De studie der Graeco-Egyptische periode heeft op die der overige randgebieden der Egyptische kunstgeschiedenis voor, dat deze periode in de geschreven documenten zo goed te benaderen is. Wij zijn daardoor in staat onze lijnen scherp neer te zetten. Inderdaad is voor de studie der overgangskunst het vaststellen van definities duurder noodzaak dan voor de studie der centrale kunst, en, voordat men aan enigerlei artistieke appreciatie toe is, moet men weten aan de principes van welk der componerende stelsels, in dit geval het Egyptische en het Griekse, de kunstenaar in het geheel of in de onderdelen van zijn werk gehoorzaamt, of ook door welke principes hij in verlegenheid gebracht is. Egypte werd door de Grieken veroverd in het jaar 332 v. Chr. en bleef tien eeuwen lang, tot aan de verovering door de Mohammedanen in 640 A.D., in Griekse, vervolgens Romeinse handen. Het rein-Egyptische nationalisme ontlaadde zich onder de regering der Ptolemaeën in een reeks opstanden, welker laatste, die der Βουκόλοι, door de Romein

Avidius Cassius in het jaar 172 onzer jaartelling in de Delta in bloed werd gesmoord. De Egyptische godsdienst werd door de Ptolemaeën, voor zover het de onderdrukte inheemse bevolking betrof, in stand gehouden. Voor de regerende groepen werd echter uit Egyptische en Griekse elementen een nieuwe godsdienst geschapen, de dienst van Sarapis, die te Alexandrië werd gevestigd en vandaar in later jaren een vertroebeld beeld van de werkelijke Egyptische godsdienst naar de hoofdstad van het Romeinse Rijk doorgaf. De inheemse Egyptenaren keerden zich van hun goden af, toen zij in het verloop van de derde en de vierde eeuw, vooral na de Christenvervolgingen onder keizer Decius, 249-251 A.D., massaal tot het Christendom overliepen. In 391 A.D. deed keizer Theodosius het Serapeum te Alexandrië sluiten en vernielen en stelde hij de niet-Christelijke godsdienst in Egypte, en in het gehele Romeinse Rijk, buiten de wet. Locale, steeds schaarser wordende, van het sociale leven steeds verder verwijderde heidense culten wisten na die datum het bestaan nog tot aan de invoering van de Islam te rekken. De samenstelling der bevolking was onder de Ptolemaeën door begunstiging van een uitgebreide immigratie van Grieken, Joden en andere Levantijnen gewijzigd. Daar het recht in de Graeco-Egyptische staat het principe der personaliteit huldigde en een ieder zijn eigen privileges en verplichtingen had, leefden alle groepen van elkander gescheiden voort. De Egyptische taal werd tot lang na de inval der Mohammedanen door het gemene volk gesproken, waartegenover zich de intellectuelen van het Grieks bedienden. Met de Egyptische godsdienst ging ook de heidense Egyptische litteratuur, die door deze godsdienst geïnspireerd was, ten onder. Zij werd verdrongen door de Christelijke, in Egypte bekend onder de naam Koptische litteratuur. De laatste heidense teksten in handschrift dateren uit het einde van de derde eeuw onzer jaartelling.

De definities, die wij van node hebben, zijn uit dit zeer summiere overzicht der historische feiten onmiddellijk af te leiden. Onder de heerschappij der Ptolemaeën bestond geen rein-Egyptische staat meer, doch waren de Egyptenaren in hun eigen land geworden tot een partij. De Egyptische kunst, aan de Egyptische godsdienst onverbrekkelijk verbonden, was in deze periode dus nog slechts partijkunst, uiting van het Egyptische nationalisme. Alle niet-Egyptische groepen huldigden de Griekse kunst, die door de antieke mens in dit stadium, ook door de Egyptenaar, die slechts om gevoelsredenen aan de kunst zijner voorvaders vasthield, als superieur aan de oud-oosterse werd beschouwd. Wij hebben onder de Ptolemaeën dus te maken met enerzijds de Egyptische kunst, de kunst der pharaonen, in de gestalte, die deze sedert de periode der Saïeten had aangenomen, de laat-Egyptische kunst, met anderzijds de Griekse kunst, de kunst van Griekenland in de eeuwen onmiddellijk volgende op de Griekse bloeiperiode, de kunst van het Hellenisme in de gestalte typisch voor het Egyptische territorium. De laat-Egyptische kunst heeft kunnen bestaan zolang als de Egyptische godsdienst beleden werd, gedragen door de gehele inheemse bevolking tot aan de invoering van het Christendom, gedragen door geïsoleerde en snel in macht en aantal teruglopende groepen na die datum. De Hellenistisch-Griekse kunst heeft in Egypte bestaan vanaf het jaar 332 voor het begin onzer jaartelling. Zij heeft haar bereik geleidelijk-aan verder uitgebreid en is in haar vroeg-Byzantijnse vorm tot officiële kunst geworden van de Egyptische Christenheid. Reeds lang daarvoor had zij zich meester gemaakt van iedere positie, die door de laat-Egyptische kunst ingeruimd werd, zij was aan het einde van de vierde eeuw onzer jaartelling, op de datum van de uitvaardiging van het edict van Theodosius, zover gevorderd, dat zij deze laatste kon terugdringen van de publieke tot de private sector.

Ware het, dat wij slechts met deze uitersten te maken hadden, met de laat-Egyptische en met de Hellenistisch-Griekse kunst, de moeilijkheden, die aan de studie dezer episode der kunstgeschiedenis in de weg staan, zouden zo groot niet zijn. Maar helaas, tussen deze twee uitersten hebben zich hybriden ontwikkeld, overgangsvormen van kunst, die het beeld wel zeer gecom-

pliceerd maken. Er heeft een Egyptische kunst bestaan met Griekse inslag, er heeft ook een Griekse kunst bestaan met Egyptische inslag. De eerste wordt door ons Graeco-Egyptische kunst genoemd, wat de laatste betreft, deze is niet homogeen en moet in twee afzonderlijke delen worden uiteengelegd. Tot deze Griekse kunst met Egyptische inslag behoort enerzijds de Hellenistisch-Griekse kunst in haar weergave van Egyptische themas. De Grieken hebben in Egypte hun nationale kunst niet prijsgegeven, doch zij kregen in dit land voorstellingen af te beelden, zeer verschillend van de voorstellingen, die de Griekse kunstenaars der bloeiperiode tot het verrichten hunner grote daden aanleiding hadden gegeven. In deze situatie hebben zij werken tot stand gebracht, die in zuiver Griekse stijl zijn gehouden, doch naar hun inhoud Egyptisch zijn. Een zeer goed voorbeeld geeft het in een der vorige afleveringen dezer Mededelingen ¹⁾ weergegeven reliëf van de god Bes uit het Allard Pierson Museum te Amsterdam. Geen enkel Egyptisch element valt in opvatting, uitvoering en techniek van dit stuk, dat zuiver Grieks is, te constateren, toch is de weergegeven god voor de Grieken een vreemdeling en is het reliëf buiten Egypte ondenkbaar. Wij hebben in dit artikel echter uitsluitend met de aesthetiek te maken, en daarom moeten ook stukken van deze soort toegeschreven worden aan de Hellenistisch-Griekse kunst in Egypte. Tot de Griekse kunst met Egyptische inslag behoort anderzijds de Egyptizerende Griekse, of Romeinse, kunst. Zij is een uitloper van wat wij spelenderwijze de „provinciale” Egyptische archaeologie noemden en heeft vooral gebloeid in Italië. De stukken stammen alle uit de cultus der in Italië in de eerste eeuwen onzer jaartelling door brede lagen der Romeinse bevolking aanbeden Egyptische goden. Ook voor deze stukken is kenmerkend, dat zij vervaardigd zijn door kunstenaars, die de nationale Egyptische techniek niet machtig waren, doch geformeerd waren in de traditie der klassieke Griekse kunst. Zomin als de voorgaanden hebben deze kunstenaars aan de Egyptische kunst concessies gedaan, doch, werkend in opdracht hunner vrome lastgevers, verre van het Egypte met zijn scherpe nationale tegenstellingen, hebben zij meer dan de in Egypte zelf werkende Grieken de vrijheid gehad om iets van de geest der pharaonische aesthetiek in hun scheppingen vast te leggen. Het zijn de door hen vervaardigde werken geweest, die in Europa de opvattingen over de Egyptische kunst van de vroege middeleeuwen tot aan de Napoleontische expeditie hebben beheerst, dezelfde werken, die ons heden zo afschuwelijk voorkomen.

Alvorens over te gaan tot de bespreking van de Graeco-Egyptische kunst, stellen wij om der wille van de overzichtelijkheid hier nog eerst de lijst samen van de kunstvormen, die de archaeologie van het Hellenistische Egypte heeft te onderscheiden. Zoals wij reeds zegden, de „provinciale” Egyptische kunst wordt door ons terzijde gelaten. Blijven over, derhalve:

- 1 De laat-Egyptische kunst
- 2 De Graeco-Egyptische kunst
- 3 De Hellenistisch-Griekse kunst in Egypte
- 4 De Egyptizerende klassieke kunst

En nu de Graeco-Egyptische kunst! Deze kunst is in het Ptolemaeische rijk partijkunst geweest, de kunst van slechts een groep onder de bevolking. Alle partijen beeldden af wat voor het eigen voortbestaan noodzakelijk was, in het bijzonder datgene, wat haar van de medepartijen onderscheidde. Voor de Egyptenaren was dat natuurlijk de godsdienst, en het is dus de godsdienst die men het eerst in de Graeco-Egyptische kunst moet zoeken. Het bereik van deze godsdienst is echter op fatale wijze verengd geworden. Ook onder het pharaonische bewind heeft de Egyptische kunst geheel in de ban van de godsdienst gestaan, doch in deze prae-Helleense periode

1) Oudh. Med., N.R., deel XXXVII, Leiden 1956, blz. 42, pl. III, en blz. 43, pl. IV.

strekte het formalisme van de godsdienst zich uit, niet slechts over de geestelijke, doch ook over de materiële zijde des levens. Dat is na de komst der Grieken anders geworden. De godsdienst, en daarmee ook de inheemse aesthetiek, is teruggedrongen tot een verheven, maar geïsoleerde positie, het maatschappelijke leven daartegenover is gesaeculariseerd en in de hiermede vrijgekomen ruimte is de aesthetiek binnen gelaten, die op het politieke vlak de partijen onderling verbond, de Hellenistisch-Griekse. Het is een scheiding geweest van kerk en staat, en uit dit zeer on-Egyptische principe verrijst het probleem, dat de studie der Graeco-Egyptische kunst beheerst. Indien de Egyptenaren tot het doen van concessies gedwongen zijn geweest, hebben zij deze gedaan collectief als leden ener natie, ofwel zonder onderlinge samenhang als particulieren? Met andere woorden, bestaat er een Graeco-Egyptische kunst met haar eigen wetten, onafhankelijk van zowel de Egyptische kunst als de Griekse, of berust deze term Graeco-Egyptische kunst op niets anders dan op een werkhypothese, is hij een verzamelnaam voor een groep antiquiteiten, die wij al naar gelang van haar samenstelling eigenlijk als decadent-Egyptisch of als decadent-Grieks behoren te betitelen? Met nog andere woorden: is het verzoeningswerk der Ptolemaeën gelukt, is er een Graeco-Egyptische natie tot stand gekomen, die van haar bestaan uiting heeft gegeven op het gebied van de kunst? Vragen, waarop een antwoord slechts in voorlopige bewoordingen gegeven kan worden.

Op het stuk van de openbare uitoefening van de godsdienst zijn de Egyptenaren onwrikbaar geweest. Al waren zij met de wapenen verslagen en hadden zij naar antieke opvatting daarmee hun rechten op eigen godsdienst verspeeld, Alexander de Grote moet hun toch onmiddellijk na zijn veldtocht, zij het schriftelijk, zij het mondeling, maar in ieder geval door de strekking zijner daden, in dezen volledige vrijheid en autonomie hebben verleend. Aan deze vrijheid is, zolang als de Egyptenaren hun goden aanbeden hebben, nimmer getornd. Daarom zijn alle Egyptische tempels in de inheemse stijl gebouwd en versierd, hebben de Griekse en Romeinse vorsten zich op hun wanden geheel als pharaonen laten afbeelden en is nimmer in deze gebouwen ook maar het geringste spoor van Griekse invloed binnengedrongen. Daarom ook zijn deze tempels de wijkplaats geweest voor wat in de tijd van de zegepraal van het Christendom van het oude geloof nog over was, is het in hen, dat wij de zuiver Egyptische kunst in haar laatste, geheel verstarde uitingen bestuderen kunnen, en is het vooral ook hun aanwezigheid, die het voortbestaan van heidense groepen onder de bevolking in de Byzantijnse periode bewijst. Krachtens de wil der Ptolemaeën stond naast de Egyptische cultus echter een Griekse, die niet als deze door aesthetische dogmen werd beheerst, doch in feite niet minder exclusief was in zijn toepassing van aesthetische normen, die ditmaal geheel Grieks waren. De Griekse ingezetenen waren gevestigd in geprivilegieerde centra. Geheel in hun handen waren de steden Alexandrië en Ptolemaïs in Opper-Egypte, in geen enkele Egyptische stad ontbrak althans een Griekse kolonie. Er moeten dus ook vele tempels in Griekse stijl geweest zijn, die in hun uitwendige vormen in vele gevallen nabootsingen geweest zullen zijn van het centrale heiligdom, het Serapeum te Alexandrië. Van al deze gebouwen is niets over dan alleen ruïnes. Wij durven niet beweren, dat zij alle even ontoegankelijk zijn geweest voor Egyptische aesthetische invloeden als de Egyptische tempels dat geweest zijn voor Griekse, maar zeker lijkt ons, dat deze beïnvloeding, welke ook zij geweest moge zijn, incidenteel is geweest en van geval tot geval verschillend. Een gemengde kunst met eigen regels is in de publieke religieuze architectuur niet ontstaan.

De enorme, geestelijke, politieke en economische druk, die in deze periode op de Egyptenaren heeft gestaan, maakt het begrijpelijk, dat zij behalve op het vlak van de zich in de publieke cultus uitende nationale trots, overal elders bezweken zijn. Het gemakkelijkst moet het wijken hun zijn gevallen in het particuliere leven. De Egyptenaren waren van de Grieken afhankelijk en

bootsten hun zeden na. Zo zien wij Griekse meubelen, Grieks vaatwerk, Griekse kledij binnendringen en Egyptische meubelen, vaatwerk en kledij geleidelijk-aan Griekse vormen en Griekse decoratie aannemen, om vervolgens daarin geheel op te gaan. Voorwerpen van strict religieuze aard kunnen hun oorspronkelijke gestalte behouden hebben, of liever, men kan zich zijn blijven bedienen van de bronzen huisgoden, de stenen amuletten, die nog in groten getale vanuit de pharaonische periode overgebleven waren. Wij zien de oude seriën in onze collecties aflopen zonder dat uit haar nieuwe, Graeco-Egyptische, voortkomen. Nieuw zijn de terracotta-figuurtjes, die wel Egyptische voorstellingen weergeven, maar geheel Grieks van stijl zijn. Nieuw ook zijn de gemmen en gesneden stenen, die de oude amuletten zijn komen vervangen en somtijds voorstellingen van Egyptische godenfiguren dragen. In de bouwtrant der woonhuizen kunnen Griekse elementen binnengedrongen zijn, zonder dat wij kunnen aantonen, dat een gemengde stijl is ontstaan. De architectuur pleegt conservatief te zijn, tussen het oud-Egyptische woonhuis en het moderne Egyptische landhuis kan een ongebroken lijn van ontwikkeling liggen. Wij moeten hier het antwoord schuldig blijven, daar de opgravingen, die vooral op de woestijnrand hebben plaats gehad, weinig particuliere woningen aan het licht hebben gebracht en de belangstelling voor dit kleinere genre der archaeologie zich onder de overweldigende massa van al het overige ook niet heeft kunnen ontplooien. In de Griekse steden zullen de huizen in ieder geval zoveel doenlijk in Griekse stijl gebouwd zijn, en waar de regering de kans schoon zag haar Griekse opvattingen ten toon te spreiden door de aanleg van brede straten, poorten en arcaden zal zij van de gelegenheid met gretigheid gebruik gemaakt hebben.

Heeft een kunst, die als Graeco-Egyptisch betiteld kan worden, bestaan, dan moeten wij haar tegenkomen in het nog resterende gedeelte der Egyptische archaeologie. Dat is in het begrafeniswezen, waar religieus en profaan leven elkander zo nauw beroeren. Het blijkt, dat in de Graeco-Egyptische periode de opvattingen over het voortbestaan na de dood zich ten opzichte van die der pharaonische periode geheel hebben verschoven. Het terugwijken van de godsdienst uit het dagelijkse leven is niet slechts gevolg geweest van de gewijzigde politieke en sociale omstandigheden, het is vooral gevolg geweest van de innerlijke ontwikkeling, die de godsdienst zelf doorgemaakt heeft. Het denken is niet langer aan de materie gebonden in de mate van voorheen, de formuleringen van het geloof zijn steeds meer tot abstracties geworden. De vroeg-dynastieke Egyptenaar nam zijn vrouwen en slaven, zijn huisdieren, wapens en meubelen, en enorme hoeveelheden geprepareerd voedsel met zich mede in het graf. Een latere generatie leerde, dat dat alles niet realiter aanwezig behoefde te zijn, doch dat men kon volstaan met de als even reëel beschouwde afbeelding, geschreven en gesproken tekst. Een nog latere generatie leerde, dat men deze afbeelding en tekst op hun beurt resumeren kan, zonder het gevaar te lopen aan de realiteit hunner inhoud af te doen, en in de Hellenistische periode is de Egyptenaar, geheel op eigen kracht, zover gekomen, dat hij graf-bijgaven nauwelijks meer op prijs stelt en eerder om redenen van loyaliteit aan het voorvaderlijk geloof dan uit geestelijke nood een enkel amulet, een enkele vaas of schildering met zich in de dood medeneemt. Deze ontwikkeling is ten zeerste bevorderd door de economische teruggang van het land. Het verlichte en vaderlijke bewind der Ptolemaeën heeft van de eens zo welvarende en om haar culturele grootheid benijde inheemse bevolking een uitgemergeld, verpauperd en onplezierig proletariaat gemaakt. Welgestelde families of particulieren van Egyptischen bloede, die voor zich zorgvuldig en fraai uitgevoerde graven konden doen aanleggen, waren er onder Ptolemaeisch gezag weinig meer. Men maakte het zich gemakkelijk en legde zijn doden ter ruste in de openstaande en geplunderde graven uit de pharaonische periode. Voor het tot bloei komen van een op het begrafeniswezen gespecialiseerde kunst heeft dan ook de aanleiding ontbroken. Men zette de

bestaande tradities voort. De Grieken te Alexandrië deden hun graven aanleggen als in het Griekse moederland, de Egyptenaren in de provincie, waar zij nog tot bouwen in staat waren, richtten boven hun op de woestijnrand in de bodem uitgehouwen graven de kleine kapelletjes op, die verkleinde en armelijk uitgevoerde copieën schijnen te zijn der openbare heiligdommen. Toch is het in het graf, dat wij het enige product van een zelfstandige Graeco-Egyptische kunst aantreffen: de Graeco-Egyptische mummie. De Grieken mummificeerden hun doden niet en in zoverre ontbreekt hier de Griekse component. Maar in Egypte namen zij de gewoonte over, en de mummies, die in de Ptolemaeische periode van Grieken en Egyptenaren gelijkelijk werden vervaardigd, vertonen, bij alle onderlinge verschillen, een constante en goed uitgebalanceerde menging van stijlen, die haar als groep tegenover de laat-pharaonische mummies stellen.

Ziedaar, wat wij op onze korte speurtocht als bestanddeel voor de Graeco-Egyptische kunst hebben gewonnen, de mummie, en verder niets. De uitslag is negatief, en als negatief zijn derhalve ook, vanuit de kunstgeschiedenis benaderd, de resultaten te betitelen van het werk der Ptolemaeën. Dezen hebben niet bereikt wat zij beoogden, een samensmelting van de Egyptische cultuur met de Griekse op basis van gelijkheid. Wat zij bereikt hebben, is datgene, wat, ondanks hun schone woorden, werkelijk in hun hart leefde, wat in hun van eerbied gespeende daden tot uiting kwam: de vernietiging der Egyptische cultuur ten bate der Griekse. Men kan een ander nu eenmaal niet de kroon van het hoofd stoten en dan nog naar hem op willen zien. Ons oordeel moet echter voorzichtig worden geformuleerd. Door de Ptolemaeën is een redelijke poging gedaan. Dat zij mislukte, is ten dele een gevolg geweest van omstandigheden, die buiten hun macht lagen en zich eerst na afloop hunner regering voordeden: de bezetting van Egypte door Rome, de overgang van de bevolking tot het Christendom. Wat in drie eeuwen Ptolemaeisch bewind niet tot stand is kunnen komen, had dat in de vierde of de vijfde eeuw wel degelijk gekund. De wereld, waarover wij hier spreken, is in het niet verzonken, maar op het ogenblik, waarop zij verdween, droeg zij beloften in zich, de kiemen van een geheel andere en blijdere toekomst. Naar de laatste gaat de begeerte van de geschiedvorsers uit. Men kan de negatieve ervaringen, die zich in de studie dezer eeuwen van verval zo talrijk voordoen, nemen voor wat zij zijn, maar daarnaast met overtuiging blijven zoeken naar de positieve resultaten van het Ptolemaeische regeringsprogramma. Het bestaan ener Graeco-Egyptische kunst moet van geval tot geval beezen worden, de bewijslast van haar bestaan drukt te allen tijde op ons.

Het torso afgebeeld op pl. I werd in het jaar 1951 aangekocht door Dr. W. D. VAN WIJNGAARDEN in de kunsthandel²⁾. De herkomst is niet bekend, het stuk draagt in onze collectie het nummer **F 1951/12, 1**. Het is vervaardigd, naar bij onderzoek bleek, uit een fijnkorrelige, zwartgrijze plutoniet³⁾. De staat van bewaring van het materiaal is goed, de oppervlakte, hoewel ruw,

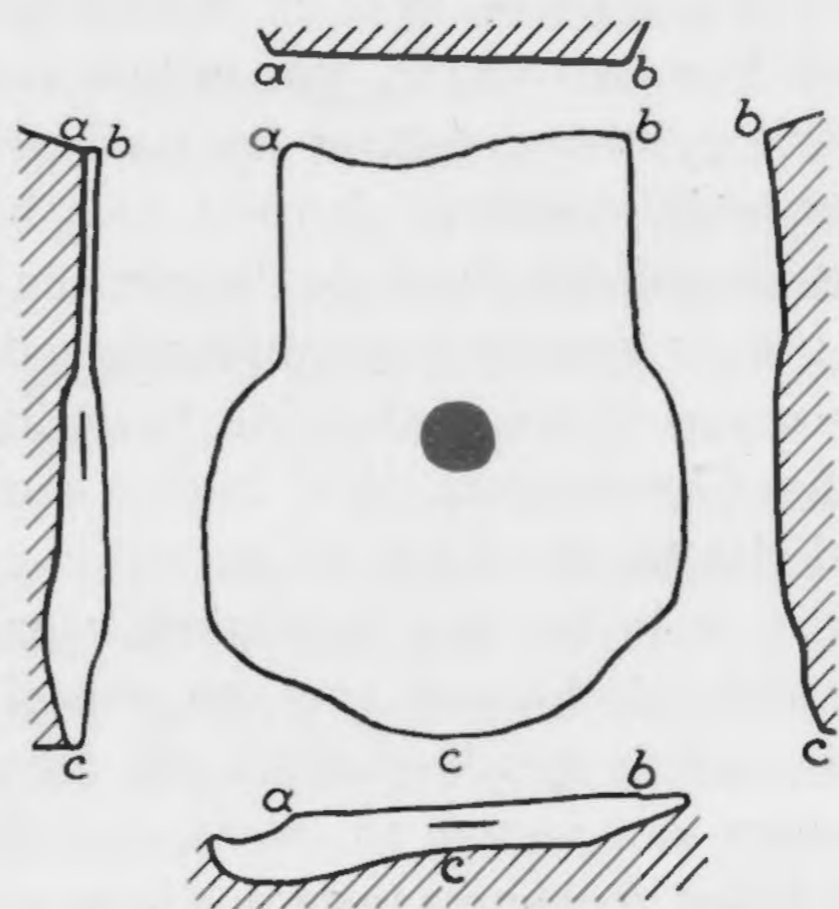
2) W. D. VAN WIJNGAARDEN, Verslagen, 's Rijks Verzamelingen van Geschiedenis en Kunst, deel LXXIII, 's Gravenhage 1952, blz. 112.

3) Expertise van de Heer C. J. OVERWEEL, conservator aan het Rijksmuseum voor Geologie en Mineralogie, Leiden, aan wie wij onze hoffelijke dank voor zijn zorgvuldig werk uitspreken. De Heer OVERWEEL gaf nog de volgende details: „De diameter van de korrelgrootte heeft een modaal gemiddelde van 0,5 mm. De „textuur” is „hypautomorphic-granulair”. Oligoklaas (27% anorthiet-gehalte) neemt 56,1 volume-procent in, kwarts, biotiet en hoornblende nemen respectievelijk 19,8, 13,4 en 10,7 volume-procent in. Volgens de nomenclatuur van A. JOHANNSEN is het gesteente een „tonaliet” (228P). Karakteristiek voor het gesteente is de hoornblende met de hiervolgende optische eigenschappen: $-2V = 15-30^\circ$; $Y \wedge c = 13^\circ$; pleochroïsme; X = lichtbruin, Y = blauwgroen en Z = groen. Deze eigenschappen komen overeen met die van hastingsiet en wel ferro-hastingsiet, daar het optisch assenvlak dwars op de c-as staat. Het beeld is dus gehouwen uit een tonaliet, waarvan de hoornblende als ferro-hastingsiet voorkomt. In het fijnkorrelig aspect, de kleur, de

heeft toch niet onder verwerking te lijden gehad. Daarentegen is de toestand van het stuk als kunstwerk pover. Als gevolg van horizontale breuken over de basis van de hals en over het midden van de dijen ontbreken, boven, het hoofd, de hals en de spits van de rugpijler, beneden, de voeten en de basis.

Het beeld stelt een man voor, die recht overeind staat en volgens het axiale principe vierkant voor zich uit ziet. De houding der ledematen is typisch voor de Egyptische sculptuur, de rechterarm met gebalde vuist zonder steenkern neerhangende langs de zijde, de benen in de pas gespreid, het linker voor, het rechter achter. De houding van de linkerarm is minder typisch. In de oudere stukken omklemt de linkerarm somtijds een staf of is hij, vooral wanneer de afgebeelde persoon een vrouw is, op de borst geslagen. Hier hangt de linker bovenarm langs de zijde, doch is de onderarm met gebalde vuist, weer zonder steenkern, onder een zeer stompe hoek opgeheven en op de buik onder de navel geslagen. Het lichaam is bekleed met een lange, uit een enkele lap stof bestaande mantel, zonder ceintuur, die de hals en de rechterarm geheel vrij laat. De details van deze mantel zijn weergegeven op een wijze, die van de beelden uit de oudere

Afb. 1. Mansbeeld F 1951/12/1. Breuk aan de hals.

periode zekerlijk niet bekend is. Een zware plooiënbundel hangt neer van de linkerschouder naar de rechteroksel, een andere van de rechteroksel naar de linkervuist, die het kleeid ophoudt, en vandaar naar beneden. Kleinere plooiën zijn echter overal op het lichaam waar te nemen, op de beide schouders, aan de linkerzijde, op de rug. De zoom van de mantel bestaat uit grote trapeziumvormige franjes, die uitgespreid liggen over de linkerpols en de linkerbil. Het beeld staat geleund tegen een rechthoekige, zich niet verjongende rugpijler, ter breedte van 8,5 cm, die oorspronkelijk vanaf de basis van de hals spits naar boven toeliep en geen inscriptie draagt. De afmetingen van de torso zijn: hoogte 48 cm, grootste breedte, van elleboog tot elleboog, 28 cm, grootste dikte, van de rug van de linkervuist tot de rugpijler, 20 cm. Het gewicht bedraagt 35 kg.

Artistieke waarde kan men het beeld nauwelijks toekennen, het is een werk van middelmatige hoedanigheden. De techniek is onbeholpen en vertoont niets meer van de verfijning, die zoveel

hypidiomorfe structuur, het aantal voorkomende essentiële bestanddelen en in het accessorische apatiet gelijkt de tonaliet van dit stuk èn in macroscopisch èn in microscopisch opzicht sprekend op het dioriet van Bab-el-Kalabsha, als beschreven door W. F. HUME, *Geology of Egypt, Caïro, 1934-1937*, blz. 310-312, met pl. 99, afb. 3 en 4". Ter verduidelijking zij nog gezegd, dat de naam tonaliet een synoniem is van kwartsdioriet.

beelden uit de Saïetische periode kenmerkt. Waren hem de vormen voorgeschreven, de kunstenaar is zijnerzijds niet bij machte geweest, haar door zijn kunde persoonlijkheid te verlenen. De romp bestaat uit een vrijwel mathematische cylinder, waaraan alle leven ontbreekt, de ledematen zijn kunstloos samengesteld, al is er een zwakke poging gedaan, het rechter elleboogsgewricht natuurgetrouw weer te geven. Ook van het kleed straalt niets uit, de plooien zijn niet meer dan ribbels. Het beeld heeft anderzijds het voordeel, dat het niet pretentief is. Het uiterlijke, vooral door zorgvuldig polijsten nagejaagde effect, dat in zovele kunstwerken der Saïetische periode het tekort aan inspiratie moet overdekken, is hier versmaad.

Wij hebben ons over de aankoop van dit stuk verheugd. Het vult een lacune op in onze verzameling. De periode, waaruit het stamt, is in het Museum van Oudheden, zoals na een eeuw van welhaast systematische verwaarlozing in zoveel andere Musea, op onvoldoende wijze vertegenwoordigd. Het behoort tot een serie, die een zekere bekendheid geniet en in onze collectie althans in één enkel exemplaar te benaderen moet zijn. Van de beelden als hier beschreven zijn er in de laatste jaren niet weinige gepubliceerd en zijn er nog zeer veel meer, die op publicatie wachten⁴⁾. Wij poogden van de reeks een photographische inventaris op te stellen en waren met dat werk aardig op weg, toen ons medegedeeld werd⁵⁾, dat het aantal exemplaren op Egyptisch territorium aanwezig, door ons geschat op een dertigtal, heden aangegroeid is tot het dubbele, nml. zeventien te Alexandrië, tenminste veertig te Caïro. Die tijding was min of meer verpletterend en wij hebben onze pogingen gestaakt. Men vindt hier op de platen I, III-VII de afbeeldingen bijeen aller tot de serie behorende exemplaren, voor zoverre deze in Europese of Amerikaanse verzamelingen worden bewaard. Het zijn bij elkander 24 nummers, omtrent het derde gedeelte van het geheel. In de toekomst zal het wellicht mogelijk blijken, de inventaris met de in Egypte aanwezige stukken uit te breiden. Voor het doel van ons artikel is het gebodene toereikend.

De beelden zijn mansbeelden, het is een ogenblik in twijfel getrokken. Toen ons stuk werd aangekocht, dacht men met het beeld van een vrouw te doen te hebben⁶⁾ en deze zelfde gedachte is geuit ten aanzien van het beeld 40-19-3 in het University Museum te Philadelphia⁷⁾. De lange mantel moge suggestief gewerkt hebben, het voornaamste argument voor deze opvatting moet toch de contour van de buste geweest zijn, die voor een mansbuste inderdaad te nadrukkelijk is. Met de gehele serie voor ogen zal men de toeschrijving aan een vrouw niet handhaven, temeer daar ook de inscriptie op het beeld te Philadelphia over een man spreekt, maar de verwondering over deze zonderlinge misvorming is daarmee niet weggenomen. De Egyptische beeldhouwer in de Saïetische periode was volkomen met de lijnen van de mannelijke borst vertrouwd, de Griekse beeldhouwer in de Hellenistische periode was dat niet minder. Een kippenborst als vertekening komt wel voor op wandschilderingen en reliëfs uit het Oude Rijk of het Middenrijk, doch is daar gemotiveerd door bijzondere lichaamshoudingen, gewoonlijk de houding en profiel.

4) Bibliographie aan het einde van dit artikel, waar tevens dankbetuigingen voor photographieën hier gepubliceerd. De beelden worden in de vakliteratuur vermeld onder de naam „draped statues”, of „Gewandstatuen”.

5) Door de Heer B. VON BOTHMER, Associate Curator, Brooklyn Museum, New York.

6) Vgl. het in noot 2 op blz. 7 vermelde directeursverslag.

7) Door H. RANKE, *Journal of the American Oriental Society*, deel LXV, New Haven 1945, blz. 238, onder herroeping in deel LXXIII, *ibid.* 1953, blz. 193. Hierover ook H. W. MÜLLER, *Bibliotheca Orientalis*, deel X, Leiden 1953, blz. 32. MÜLLER's opmerkingen komen ons eerst bij het ter perse gaan van dit artikel in handen. Naar hij mededeelt, behoort blijkens het opschrift, een der beelden onzer serie aan een vrouw. Wij reserveren photographie en bespreking van dit beeld voor het vervolg van ons artikel.

Hoe kan zulk een vertekening echter inhaerent zijn aan een gehele serie, en dat nog aan een serie van zo late datum? De vraag staat open.

De lange mantel door de man gedragen komt op alle exemplaren voor en vormt het meest in het oog lopende kenmerk dezer beelden. Deze mantel is tevens bekend van een aantal tempelreliëfs⁸⁾ en heeft in de loop der jaren veler belangstelling tot zich getrokken. De oudere onderzoekers plachten hem als Griekse, of liever nog als Macedonische mantel te betitelen, in de veronderstelling, dat het kleed eerst na Alexander de Grote in Egypte ingevoerd zou zijn en aldaar de nationale, ons van de monumenten zo welbekende kledij zou hebben verdrongen. Die betiteling is echter beslist ten onrechte, de Griekse mode telt geen enkel kledingstuk, dat met deze mantel te vergelijken is. Door EDGAR⁹⁾ en WEBER¹⁰⁾ werd de gedachte uitgesproken, dat de mantel van weliswaar laat-Egyptische, maar toch van zuiver Egyptische oorsprong is. De juistheid dezer gedachte werd aangetoond door SCHARFF¹¹⁾, die hem terugvond op een reliëf uit het einde van het dynastieke, maar vermoedelijk nog net prae-Helleense tijdvak, en hem nu zijnerzijds hield voor de modieuze dracht der inheemse Egyptenaren in de periode der Perzische overheersing. SCHARFF herinnert ons ook, al aarzelend, aan een inheems Egyptisch gewaad, dat onder de naam calasiris door de klassieke auteur Herodotus wordt beschreven: „De Egyptenaren kleden zich in linnen hemden (χιθών) rond de benen van franjes voorzien (θυσανωτός), door hen calasiris genoemd. Daar overheen geworpen dragen zij wollen witte mantels. Doch wol wordt in de heiligdommen niet toegelaten, enz.”¹²⁾. Andere auteurs noemen de calasiris een „hiëratich linnen hemd”¹³⁾, of een „hemd met brede zoom”¹⁴⁾. De moeilijkheid is, dat onder de naam calasiris ook Perzische kleden in omloop waren¹⁵⁾, alsmede Griekse, die bij de mysteriën werden gebezigd¹⁶⁾. De mantel onzer beelden is zeer grondig onderzocht door SNIJDER¹⁷⁾, die tot de conclusie komt, dat hij gedragen werd boven een hemd, welk laatste men op alle beelden, ook het onze, over de rechter schouder en de rechter bovenarm aan de dag ziet liggen. De mantel

8) Ons zijn drie en dertig voorbeelden bekend, die wij hier gaarne in lijntekening hadden weergegeven. Dit bleek niet mogelijk, daar sommige der gepubliceerde photo's, vooral die in LEFÈBVRE's publicatie, te weinig duidelijk zijn. Aftekening der originelen te Tūna al-Ġabal ware dus zeer gewenst. De voorbeelden zijn: R. LEPSIUS, *Denkmaeler aus Aegypten und Aethiopien*, Berlijn, 1849-1859, deel IV, pl. 9a, 11c, 21d, 27b, 87a; W. M. FLINDERS PETRIE, *Tanis*, deel I, Londen 1885, pl. 15,3; M. DE ROCHEMONTEIX, *Le Temple d'Edfou*, deel I, Parijs, 1897, pl. 11bis, 36b; A. KAMAL, *Stèles Ptolémaïques et Romaines*, Caïro, 1904-1905, pl. 82,101; W. M. FLINDERS PETRIE, *The Palace of Apries (Memphis II)*, Londen, 1909, pl. 25; F. W. VON BISSING, *Denkmäler Ägyptischer Sculptur*, München, 1914, pl. 101bis, 116, 120a; G. MASPERO, *Le Musée Egyptien*, deel II, Caïro, 1907, pl. 32, midden; G. LEFÈBVRE, *Le Tombeau de Petosiris*, Caïro, 1923-1924, deel III, pl. 8bis, 12, 16bis, 23,1, 25quarter, 37bis, 50bis; A. SCHARFF, *Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde*, deel LXXIV, Leipzig, 1938, blz. 44, afb. 3; CH. BOREUX, *Musée du Louvre, Antiquités Egyptiennes, Catalogue-Guide*, Parijs, 1932, deel II, blz. 397, met pl. 53a; W. WOLF, *Die Kunst Aegyptens*, Stuttgart, 1957, blz. 639, afb. 682.

9) M. C. C. EDGAR, *Greek Sculpture*, Caïro, 1903, blz. VIII.

10) W. WEBER, *Die Ägyptisch-Griechischen Terrakotten*, Berlijn, 1914, blz. 57.

11) A. SCHARFF, *Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde*, deel LXXIV, Leipzig, 1938, blz. 43.

12) Herod., *Hist.*, II 81.

13) Herodian. *Gramm.*, *Pros. Cath.*, sub voce Βούστρις (IV, p. 101, LENTZ).

14) *Cratin. Com.*, fr. 30 (EDMONDS); *Hesych.*, *Lexic.*, sub voce.

15) *Athen.*, *Dipnosoph.*, XII 525d.

16) *Inscriptiones Graecae*, deel V: G. KOLBE, *Inscriptiones Laconiae, Messeniae, Arcadiae*, afl. I, Berlijn, 1913, blz. 266, no. 1390, regels 17, 18, 19, enz. Vgl. verder Poll., *Onomast.*, VII 71, en schol. op Aristophanes, fr. 321 (EDMONDS).

17) G. A. S. SNIJDER, *Mnemosyne*, derde reeks, deel VII, Leiden, 1939, blz. 243-252.

zelf bestond uit een rechthoekig laken, enige meters breed en omtrent een meter hoog, aan de bovenzijde van franjes voorzien, dat viermaal om het lichaam werd geslagen. Met de calasiris acht SNIJDER hem niets uitstaande te hebben. Niet ten onrechte, want de mantel werd boven een hemd gedragen en de calasiris moet juist een hemd zijn; in meer dan twee kledingstukken stak zich de antieke mens in het algemeen niet. Maar ook met de wollen witte mantel van Herodotus, waaraan SNIJDER schijnt te denken, kan onze mantel niets uitstaande hebben. Wol is een onreine stof en mag in de Egyptische tempel niet worden binnengevoerd¹⁸⁾, het is niet aan te nemen, dat de Egyptenaar voor het aangezicht Gods, of in het aangezicht des doods, zich zou hebben laten uitbeelden onder flagrante schending der reinheidswetten. Men kan voorlopig dus niet tot een identificatie der kledingstukken overgaan, met welke kracht van overtuiging zich ook Herodotus' beschrijving van de rond de benen liggende franjes van de calasiris aan ons opdringt, hoezeer ook wij ons moeten afvragen, waar dan de calasiris zich op de reliëfs verbergt, zo zij de mantel niet is. Af te wijzen is ook SCHARFF's veronderstelling, dat de mantel een „modieuze” dracht is. Om in de liturgie en in de tempel toegelaten te worden, moet hij een geschiedenis van reeds eeuwen achter zich hebben gehad.

Het is vooral de mantel, die de beelden der serie een aparte plaats in de Egyptische sculptuur verleent. In de weergave der lichaamsvormen onderscheiden zij zich weinig van de stukken der faraonische periode. Als deze laatste zijn zij vervaardigd volgens het aan alle prae-Helleense kunst ten grondslag liggende axiale principe, dus in aspecten, die onder uitsluiting van alle scheve hoeken in een stelsel van drie assen loodrecht op elkander staan. De houding van de weergegeven persoon is rechtop staande, dat is de houding van de levende mens, de houding ook, die de wederopstanding uit de dood aanduidt¹⁹⁾. Handeling is in de beelden nauwelijks aanwezig, en voor zoverre zij het is, wordt zij gedragen door de ledematen ter linkerzijde. De rechterarm hangt in rust neer langs het lichaam, weer geheel zoals dat bij de beelden uit de faraonische periode het geval placht te zijn. Het rechterbeen is achter geplaatst. De rechterzijde was voor de Egyptenaren de voorkeurszijde. Egyptische beelden zijn van rechts te beschouwen, gelijk de hiëroglyphen en de reliëfs, die steeds de rechterzijde tonen, de borst voor liggend en daarom de rechterledematen achteruit getrokken en de linker vrij voor de handeling. De Egyptenaar in effigië plaatst steeds de linkervoet voor, in het leven deed hij het de rechter²⁰⁾. De handen van ons beeld en de overige beelden der serie zijn tot vuist gebald, de voeten evenwijdig naast elkander geplaatst en niet in de natuurlijke gespreide stand. Voor de latere periode kenmerkend is de rugpijler. Wij hebben in een vorige aflevering²¹⁾ uiteengezet, hoe dit onderdeel, oorspronkelijk buiten de compositie gehouden, geleidelijk-aan een zelfstandige artistieke en theologisch praegnante functie verkrijgt. Typisch laat is ook het gebruik van donkere steen. De donkere steensoorten zijn harder, duurder en duurzamer dan de onder het Oude Rijk gebruikelijke kalksteen, beter te polijsten en voor sculptuur te verwerken dan de grofkorrelige graniet van het Nieuwe Rijk. In de periode van het Hellenisme had de aanwending der donkere steensoorten zulke vorderingen gemaakt, dat Grieken en Romeinen zich een Egyptisch beeld niet anders meer dan zwart konden voorstellen²²⁾. Onderscheiden van de oudere zowel als de latere beelden zijn de beelden onzer serie alleen door de half opgetrokken houding van de linkerarm, die op sommige exemplaren de slip van het kleed, op andere een bloem of een korenaar

18) Oudh. Med., N.R., deel XXXI, Leiden, 1950, blz. 80.

19) Vgl. onze studie over „De Grote Zeeslang”, Leiden, 1953, blz. 10.

20) Oudh. Med., N.R., deel XXXI, Leiden, 1950, blz. 101.

21) Oudh. Med., N.R., deel XXXIV, Leiden, 1953, blz. 46 en 47.

22) Plin., Nat. Hist., XXXVI 197; Pausan., Graec. Descr., VIII, 24,6; Ps.-Callisth., Vit. Alex., I 34.

met de vuist schijnt vast te houden. Zulk een houding komt op stukken uit de faraonische periode nimmer of slechts zelden voor, terwijl bloemen en korenaren in Egypte door vrouwen en niet door mannen gedragen plegen te worden. In ieder geval blijven deze individuele trekken binnen de grenzen van het krachtens de godsdienstige en artistieke opvattingen der Egyptenaren mogelijke.

Een Grieks element is, naar onze mening, noch in de houding, noch in de accessoires dezer beelden aan te wijzen. Toch zegt de intuïtie — wat door allen, die zich met hen hebben bezig gehouden, is gevoeld — dat wij hier al evenmin in de zuivere traditie der faraonische kunst staan. Het oude ideaal van esthetische perfectie is in deze beelden met bewustheid verlaten, de kunstenaar heeft zijn vrijheid hernomen en gezocht naar een nieuwe stijl. Hij heeft deze laatste slechts zeer ten dele gevonden, en hij heeft met haar vooralsnog geen resultaten bereikt, gelijkwaardig aan die der overgeleverde. Zoals over de mantel is gestreden is dat ook over deze nieuwe stijl. Is de breuk in de traditie veroorzaakt door aanpassing aan de Griekse esthetiek, of hebben de Egyptenaren tot stand gebracht wat in hun eigen verleden was voorbereid? De controverse is in eerste aanleg gevoerd rond een stuk der Berlijnse Egyptische verzameling, de zo beroemde „groene kop”, de kop van een Egyptische priester in harde, gepolijste, groene steen. Deze kop geeft de individualiteit van de afgebeelde persoon zo volmaakt weer en spreidt een dusdanige beheersing van het weerbarstige materiaal ten toon, dat een oudere generatie, die in de faraonische kunst vooral de van alle individualiteit warse dogmatiek had leren kennen, zich ervan overtuigd hield, dat hij weliswaar door een Egyptisch beeldhouwer moet zijn vervaardigd, doch door een beeldhouwer, met de principes der Griekse kunst ten zeerste vertrouwd. De datum van vervaardiging werd dus in ieder geval na 332 v. Chr. gesteld. Hiertegen is echter verzet gerezen van de zijde van kenners als ANTHES, FECHHEIMER, SCHÄFER, SCHARFF, STEINDORFF, die juist vóór deze datum willen blijven²³). Er zijn vele koppen bekend geworden als de Berlijnse, zo redeneren deze laatsten, niet van dezelfde kwaliteit wellicht, maar zekerlijk in dezelfde stijl bewerkt. Deze groep is zo omvangrijk en zo homogeen in haar samenstelling, zo bewust in haar methode, dat het niet aangaat, haar in haar geheel buiten de faraonische kunst te plaatsen, noch minder, in haar de tastende onzekerheid te zoeken van kunst in een overgangsstadium. Er is een duidelijke verwantschap te constateren met Egyptische koppen uit de Saïetische en zelfs uit de Ethiopische periode, er is geen enkele verwantschap in stijl te constateren met Griekse koppen uit dezelfde periode. De Egyptische dogmatiek stond de kunstenaar niet toe zijn beeld een andere houding te verlenen dan de voorgeschrevene, doch liet hem ten allen tijde in zake het gelaat vrijheid, althans een zekere mate van vrijheid. Is het niet denkbaar, derhalve, dat de Egyptische kunstenaar der vervalperiode, zo zeer gebonden in vergelijking tot de kunstenaars in de andere landen, zich op dit onderdeel der sculptuur, het gelaat, is gaan specialiseren?

Beide opvattingen staan tot heden onverzoend naast elkander. De klassieke archaeologen, CURTIUS, DRERUP, SNIJDER²⁴), houden hardnekkig vast aan de traditionele datering in de Ptolemaeïsche periode en laten zich niet overtuigen. In het Egyptische kamp hebben zij autoriteiten als VON BISSING, VON BOTHMER en WOLF aan hun zijde. Mocht ooit aangetoond kunnen worden, dat de „groene kop” inderdaad buiten alle Griekse invloed tot stand is gekomen, dan is daarmee

23) Bibliographie der controverse bij G. A. S. SNIJDER, loc. cit., blz. 253; B. VON BOTHMER, Bulletin of the Museum of Fine Arts, deel XLIX, Boston, 1951, blz. 69-74, en W. WOLF, Die Kunst Ägyptens, Stuttgart, 1957, blz. 714, noot 40. Bij deze mening sluit zich ook P. GILBERT aan, vgl. Chronique d'Égypte, deel XXVII, Brussel, 1952, blz. 347 en 348.

24) Zie voorgaande noot.

de overwinning der Egyptenaren nog niet bezegeld, want achter de eerste frontlinie der Grieken ligt slapend een tweede. Niet slechts de Griekse kunst kan de Egyptische kunst beïnvloed hebben, vanaf het begin onzer jaartelling kan dat ook de Romeinse. Voor de „groene kop”, die wel zo laat niet zijn zal, komt dat alternatief niet in aanmerking, voor de overige koppen der serie doet het dat wel degelijk, en het is ook hier weer een enkel fraai stuk, eveneens een priesterkop, waaromheen de strijd zich, vooral in de allerlaatste jaren, heeft ontsponnen. Deze kop bevindt zich in het Museo Baracco te Rome en vertoont een zo treffende gelijkenis met de koppen uit de late Republiek en de vroege Keizertijd, dat de uitgevers der collectie hem in 1894 zonder aarzeling als kop van Caius Julius Caesar hebben betiteld²⁵). Dat is door anderen onmiddellijk in twijfel getrokken, en de dateringen, die heden voor het werk gegeven worden, vallen tussen het begin van de eerste eeuw voor, en het begin van de tweede eeuw na de aanvang onzer jaartelling. De beoefenaars der Egyptische archaeologie hebben zich in deze strijd weinig gemengd, terecht, want het probleem ligt hier niet zo principieel als bij de „groene kop”. Verondersteld, deze laatste kop is vrij van alle Griekse smetten, dat betekent nog niet, dat de Egyptische beeldhouwers oogkleppen hebben gedragen en zich, na de vestiging der Grieken in hun land, blijvend aan alle westerse invloed hebben kunnen onttrekken. De Cesare Baracco is mogelijkerwijze een werk, dat uit geen andere dan vanuit de praemissen der Egyptische kunst te verklaren is, maar het heeft weinig zin zulks als stelling te poneren, daar het vast staat, dat de kunstenaar, die het vervaardigde, opgegroeid was in een wereld van Griekse kunst vervuld. Twisten kan men over de vraag, of in dit geval naast de Griekse component ook een Romeinse aanwezig is, twisten zou men eventueel kunnen over de vraag, of in dit geval van een Egyptische component in het geheel nog sprake is.

Klaarheid in deze moeilijke vraagstukken zal moeten komen van de nieuwe aanwas aan materiaal, vooral ook van een meer volledige publicatie der reeds in de Musea aanwezige stukken. Een project van aanzienlijke afmetingen is heden in voorbereiding, tot photographische weergave aller bekende beeldhouwwerken uit de periode van 750 v. Chr. tot 200 A.D., het *Corpus of Late Egyptian Sculpture*²⁶). Bijzondere aandacht zal in dit grote werk besteed worden aan het philologische argument, dat in de studies der kunstkenneren zo gaarne naar de achtergrond pleegt te worden gedrongen. Zeer vele dezer beelden dragen inscripties, gewoonlijk de titels, namen en functies van de weergegeven persoon behelzende. Afzonderlijk beschouwd, zijn deze inscripties dikwijls weinigzeggend, maar de verwachting is, dat zij, bestudeerd in haar onderlinge samenhang, het trekken van zekere conclusies, vooral inzake de datering zullen toelaten. De inscripties zullen daartoe getoetst worden op zowel haar vorm als haar inhoud, doordat enerzijds taaleigen, palaeographie en orthographie der teksten zullen worden bestudeerd, anderzijds genealogische onderzoekingen zullen worden ingesteld en de verwantschapsbetrekkingen der afgebeelde personen zullen worden opgespoord. Het lijdt geen twijfel, dat op deze wijze gegevens verkregen zullen worden, waarmede de methode der laat-Egyptische archaeologie verbeterd kan worden en aan beeldhouwwerken, die heden nog ongeplaatst zijn, de juiste plaats kan worden toegewezen. Ons beperkend tot het onderwerp van ons artikel, mogen wij de samenstellers van het *Corpus* de twee vragen voorleggen, waartoe juist de serie der Graeco-Egyptische mansbeelden aanleiding geeft. Hoe lang gaat deze serie door? Hoe vroegtijdig begint zij? De vraag, door ons voorop-

---

25) F. BRUCKMANN, G. BARACCO en W. HELBIG, *La Collection Baracco*, München, zonder datum, blz. 51-52, met plaat 75 en 75a.

26) Vgl. B. VON BOTHMER, *Journal of the American Oriental Society*, deel LXXIV, New Haven, 1954, blz. 70.

gesteld, is van minder belang. De meeste dezer stukken stammen uit de laatste eeuw voor en de eerste eeuw na het begin onzer jaartelling. Er is echter niets tegen op de veronderstelling, dat zij ook in een latere periode vervaardigd zouden zijn. De critische datum hier is het jaar 391 A.D. van het edict van keizer Theodosius. Stukken na dit jaar gedateerd zijn met nadruk te vermelden. Dat geldt echter niet alleen van de beelden onzer serie, maar van alle Egyptische antiquiteiten; het gehele heidendom, van na het Edict, voortlevende tegen de verklaarde wil der regering in, verdient geïnterpreteerd te worden. Datering van de stukken dezer periode is trouwens uiterst moeilijk, daar het ter vergelijking beschikbare materiaal zo ijl is geworden. Het meest belangwekkende probleem schuilt daarom in de tweede vraag, betreffende de datering niet der zeer late, doch der zeer vroege stukken. Vastgesteld zal moeten worden, onder welke vorst uit het huis der Ptolemaeën het Graeco-Egyptische mansbeeld zijn intrede doet. Naar ons de heer DE MEULENAERE, Brussel, mededeelt, stamt het beeld Turijn 3062 volgens zijn vermoeden uit de regering van Ptolemaeus III Euergetes, daarop volgt in ouderdom het beeld Philadelphia 40-19-3, door RANKE toegewezen aan de periode van Ptolemaeus XIII Auletes²⁷).

Het Graeco-Egyptische mansbeeld is in de diverse Musea in een klein honderdtal exemplaren vertegenwoordigd. Deze komen uit alle delen van Egypte, uit Alexandrië en de door de Grieken zo intensief gekoloniseerde Fajoem, doch evenzeer uit de Delta en uit Opper-Egypte, zuidelijk tenminste tot Luxor. De stukken vertonen in opbouw en afwerking alle nauwkeurig dezelfde elementen, het is op het eerste gezicht duidelijk, dat hier volgens een formule is gewerkt. Wel is de pharaonische stijl terzijde gesteld, maar men kan toch niet zeggen, dat de Egyptische beeldhouwer daardoor de vrijheid heeft erlangd. Hem is een ander model dan de tot daartoe gebruikelijke voorgezet, doch aan dit nieuwe model is hij even streng gebonden als hij dat was aan de oudere. Jazelfs, men kan het in nog scherpere termen uitdrukken. Het gaat hier blijkbaar niet om een willekeurige formule, de cijfers zijn daarvoor al te sprekend, er zijn al te veel van deze beelden vervaardigd. Gesteld, hier was een model ontworpen, dat in de smaak van het publiek was gevallen, men had terugblikkend moeten kunnen constateren, dat dit model zich geleidelijk-aan een weg baant, zich een steeds ruimer plaats in de sculptuur verwerft, steeds volmaakter van lijn wordt, om tenslotte tot de suprematie te komen, die in het aan het begin dezer alinea genoemde getal besloten ligt. Het tegendeel is waar. Het model is op een gegeven ogenblik aanwezig met al zijn karakteristieke trekken, het houdt deze laatste onveranderlijk bij en maakt geen of slechts een onbeduidende ontwikkeling door tot op het ogenblik, waarop het tezamen met de heidense sculptuur in haar geheel verdwijnt. Daarenboven krijgt men sterk de indruk, dat dit model in het Ptolemaeïsche en Romeinse Egypte niet slechts een vooraanstaande, doch veeleer een exclusieve positie heeft bezeten. In de koninklijke sculptuur gaat de beeldhouwer in deze eeuwen nog op de traditionele modellen door, poogt althans dat te doen, in de particuliere sculptuur heeft hij zich van deze geheel afgewend. Wij kennen de Saïetische sculptuur in de verscheidenheid harer uitingen toch waarlijk nauwkeurig, waar echter blijven de Saïetische modellen, die nog steeds de modellen zijn der pharaonische kunst, in de Graeco-Romeinse periode? Wij zagen hen in de Musea zelden²⁸). Het uitspreken van een negatief oordeel moge bij het ontbreken aller publicaties en aller voorstudies een riskante bezigheid zijn, echter, zo er in de sculptuur van het Egypte der Graeco-Romeinse periode series te vormen zijn, die met de onze in concurrentie kunnen treden, dat men haar voorlegge! Derhalve, en tot bewijs van het tegendeel,

27) H. RANKE, *Journal of the American Oriental Society*, deel LXV, New Haven, 1945, blz. 240.

28) Een „Saïetisch” stuk uit de regering van Ptolemaeus XIII Auletes: P. MONTET, *Fondation Eugène Piot, Monuments et Mémoires*, deel L, Parijs, 1958, 1-10.

het is onze mening, dat het Graeco-Egyptische mansbeeld in opdracht en volgens voorschrift der priesterschap is vervaardigd, dat het de pharaonische modellen gezamenlijk opvolgt en ontworpen is met het vooropgezette doel deze terzijde te dringen.

De oudste beelden der serie dateren uit de regeringsperiode der Ptolemaeën. Het is bekend, dat de vorsten uit dat huis zich met nadruk in zaken van religie hebben gemengd. Hun doel was het, voor het geestesleven in de door hen gestichte Graeco-Egyptische staat een vorm te vinden, die voor beide groepen hunner onderdanen, Grieken en Egyptenaren, aanvaardbaar was. Daartoe schiep Ptolemaeus I Lagi, gelijk reeds gezegd, een geheel nieuwe godsdienst, de dienst van Sarapis, met als centraal heiligdom de tempel in de rijkshoofdstad Alexandrië. Deze nieuwe godsdienst werd onafhankelijk naast de Griekse en naast de inheemse Egyptische godsdienst geplaatst, waarbij echter het streven was, dat hij niet naast, doch boven de beide andere zou staan en dat — hetgeen niet geschiedde — de beide oudere godsdiensten te zijnen profijte zouden worden verlaten. Sarapis had zijn eigen letterkunde, wij menen de Hermetische ²⁹⁾, hij had ook zijn eigen kunst. Is de Graeco-Egyptische sculptuur zo scherp van de Saïetisch-pharaonische te scheiden, als door ons voorgesteld, dan kan het derhalve niet anders, of de breuk in de traditie moet het gevolg geweest zijn van dit Ptolemaeïsche ingrijpen, en het Graeco-Egyptische mansbeeld moet op enigerlei wijze ontworpen zijn naar de richtlijnen van het nieuwe regeringsprogramma. Aan het trekken dezer conclusie ontkomt slechts hij, die de datum van invoering van het nieuwe beeld vóór het jaar 332 v. Chr., dus vóór de verovering van Egypte door Alexander plaatst. Wie, met ons, hiertoe geen aanleiding ziet, heeft te overwegen, dat de godsdienstige hervorming tot de allereerste daden van het Griekse bewind in Egypte gerekend moet worden, dat alle overige hervormingen dus later in datum en door de eerste bepaald en in ieder geval beïnvloed moeten zijn.

Over de invoering van het nieuwe beeld is niets schriftelijk vastgelegd en wij moeten er naar gissen, op welke wijze men zijn keus heeft bepaald. De door de Ptolemaeën gepropageerde leuze luidde: half om half, en dit naar de letter nemende, zou men verwachten, dat zij een beeld hadden doen ontwerpen, Grieks-Egyptisch als bijvoorbeeld het onze, Egyptisch van stijl, Grieks in bepaalde afwijkingen van deze stijl. Zo is echter in genen dele geschied. Ptolemaeus Lagi voerde een godsdienst in, die door zijn Egyptische onderdanen beleden mocht, maar niet behoefde te worden. Godsdienstvrijheid was de bevolking gegarandeerd, de Ptolemaeën bezaten wel de macht over de staat, maar niet de macht over het geloof der particulieren. Er viel in dit geval dus niets te ontwerpen, want het Graeco-Egyptische mansbeeld behoort tot de private, niet tot de publieke sculptuur. Bovendien, had Ptolemaeus Lagi zijn eigen zin kunnen volgen, hij had ongetwijfeld een ander model ontworpen dan het hier beschrevene. Jamblichus, sprekende over het *Corpus Hermeticum*, noemt dit Egyptisch naar de inhoud, Grieks naar de vorm ³⁰⁾; en inderdaad, Egyptisch mogelijkerwijze naar de inhoud, Grieks zonder enige twijfel naar zijn uiterlijke vormen is de cultus van Sarapis te Alexandrië geweest. Een door de koning geïnspireerd beeld zou een beeld in zuiver Griekse trant geweest zijn, en de halvering zou slechts hierin hebben bestaan, dat de voorstelling, als bij de dansende Bes, Egyptisch geweest ware. In het Graeco-Egyptische mansbeeld missen wij het Griekse element geheel, en daarom komt het ons voor, dat het model van dit beeld niet regelrecht door de regering aan de priesterschap is opgelegd geweest, doch dat deze vroeger of later, in tegemoetkoming aan het haar door de regering kenbaar gemaakte verlangen, het model vanuit eigen boezem heeft ontworpen.

Met de invoering van het Graeco-Egyptische mansbeeld is een leer ten val gekomen, die in

29) Vgl. onze studie over *De Brief van Aristeas*, Amsterdam, 1956, blz. 98-120.

30) Jamblichus, *De Myst.*, VIII 4. Vgl. de *Brief van Aristeas*, in de voorgaande noot geciteerd, blz. 113.

de Egyptische kunst haar meest zuivere en volstreckte uitdrukking heeft gevonden, in de kunst der jongere volken nimmer met dezelfde kracht van overtuiging is aangehangen, de leer der aesthetiek als deel van het religieuze dogma, de leer der uiterlijke vormen als deel der goddelijke openbaring. De oudste kritiek op deze leer vinden wij in het Oude Testament, welks profeten te keer gaan tegen de in Egypte vereerde afgodsbeelden, anders gezegd, tegen de volgens Egyptisch geloof geopenbaarde gestalten Gods. De Egyptenaren zelf moeten zich van de voortschrijdende verstarring hunner kunst terdege bewust zijn geweest, maar het gelukte hun toch niet deze verstarring te doorbreken. Na de eeuwen van machteloosheid en ellende, volgende op de ondergang van het Nieuwe Rijk, verkregen zij in de Saïetische periode de gelegenheid, hun vernietigde cultuur wederom op te bouwen. Doch ook de Saïetische periode liep snel ten einde, en de Egyptenaren hadden noch de tijd, noch de vrije armslag, benodigd om uit het voorvaderlijk gegeven een geheel nieuw ideaal te scheppen. Het Graeco-Egyptische mansbeeld is, direct of indirect, de schepping geweest van een vreemdeling. Hoe de Egyptenaren zelf over dit beeld dachten, wij hadden het kunnen weten, indien zij er ooit in geslaagd waren de Grieken en Romeinen van hun nek te schudden en orde op hun eigen erf te stellen. Misschien hadden zij het gehandhaafd, misschien niet. Zoals de feiten verlopen zijn, is dit beeld geworden tot een embleem van de ondergang der nationale kunst. In de oudste exemplaren, wij denken aan het beeld Philadelphia 40-19-3, is nog iets bewaard van de trots en de weelde van het pharaonische Egypte, in alle latere treden de negatieve qualiteiten op de voorgrond. Terwijl de Griekse kunst haar triomfen viert, verzinkt de Egyptische in onbeduidendheid. Aan het Graeco-Egyptische mansbeeld ontbreekt al datgene, wat men gerechtigd is ervan te verwachten. Doch er is een compensatie, het biedt wellicht één ding, dat door geen Griek in deze eeuwen in steen vastgelegd werd. Dat is het leed. Niet het leed van de enkeling. De Grieken lagen de Egyptenaren verre voor in de weergave van het pathetische genre, de Egyptenaren zijn ten allen tijde een vrolijk volk geweest, en het leven zal ook onder de kommervolle omstandigheden, waaronder zij in de Graeco-Romeinse periode verkeerden, wel dragelijk geweest zijn. Wat wij van het Graeco-Egyptische mansbeeld menen te kunnen aflezen, is het leed van een volk, dat afstand heeft moeten doen van zijn grootheid ³¹).

(*Ten vervolge*)

B. H. STRICKER

31) Bij afb. 1 op blz. 8: De afmetingen zijn, *a-b*: 7 cm; *b-c*: 13 cm; *a-c*: 12,5 cm. De zwarte vlek in het midden duidt op een 3,1 cm diep gat, wel in moderne tijd geboord ter bevestiging van een ijzeren staaf, die heden ontbreekt. In het breukvlak over de dijen, beneden, is de overeenkomstige staaf bewaard.

PAESTANISCH ROTFIGURIGE SCHALE
Leiden K 1960/4,1

PAESTANISCHE ROTFIGURIGE VASEN IN LEIDEN

Der hochbedeutende — aber heute leider ohne Deckel aufbewahrte — paestanische Lebes Gamikos, der Taf. VIII A und B von beiden Seiten abgebildet wird, ist im Februar 1959 vom Reichsmuseum der Altertümer zu Leiden erworben ¹⁾. Das Stück wurde meines Wissens zuerst 1914 im grossangelegten Werke von Maximilian Mayer, Apulien (siehe die genaue Referenz in der Anm. 1) wenigstens in einer Detailaufnahme von einer Seite abgebildet. Damals (um 1914) befand sich das mitsamt dem zugehörigen Deckel aus einem süditalischen Fundort stammende Stück im Privatbesitz in Italien. Der Körper der Vase trug damals tatsächlich noch den sicher zugehörigen, ganz in die Höhe gezogenen Deckel: Höhe des Gefässkörpers allein 15 cm, Höhe des Deckels 19 cm.

Um 1929 befand sich der Lebes Gamikos mit zugehörigem Deckel beim Kunsthändler Feuarent zu Paris. Späterhin sind Körper und Deckel nach den Vereinigten Staaten von Nordamerika gelangt. Versteigerung bei Parke-Bernet in New York 17-19. Dezember 1942, nachher Sammlung Noorian zu New York. Im Geschäfte des Kunsthändlers Blumka von der 57th Street in New York tauchte dann noch wieder später lediglich der Gefässkörper, also ohne Deckel, auf.

Am 29. November 1958 gab es dann die grosse Auktion XVIII der Münzen und Medaillen A. G. in Basel, auf der das Stück ebenfalls ohne Deckel figurierte. Seit dem Februar-Monat 1959 befindet sich nun der Gefässkörper unter den Neuerwerbungen des Leidener Reichsmuseums der Altertümer. Vielleicht wird diese kurze Notiz dazu beitragen, dass der Aufbewahrungsort des Deckels doch noch von irgendeiner Seite den Kustoden des Leidener Museums mitgeteilt wird.

Der Taf. VIII A und B abgebildete Gefässkörper ist 15 cm hoch und weist einen Durchmesser von 17 cm auf. Das Stück ist abgesehen von winzig kleinen Abblätterungsstellen auf der Oberfläche wohl erhalten. Bauchiger Lebes Gamikos ²⁾. Orangefarbiger Ton mit zahlreichen goldglänzenden Mikapartikelchen. Die Innenseite des Gefässes ist mit Ausnahme von wenigen Stellen mit schwarzglänzendem Überzug versehen. Flache Oberseite der Mündung in der Hauptsache ausgespart. Schwarz auf der schmalen Kante des Mündungstellers. Reliefabsätze unterhalb der Mündung und des Halses.

---

1) Leiden, Rijksmuseum van Oudheden Inventar-Nummer K 1959/2.1. MAXIMILIAN MAYER, *Apulien* (1914), Taf. 37,4: Detailaufnahme von der Seite A, Körper mit Deckel; A. D. TRENDALL, *Paestan Pottery* (1936), S. 43, Anm. 80, und S. 118, Nr. 90: Umkreis des Asteas; *Parke-Bernet Sale Catalogue* 17-19 December 1942, Nr. 46 und Abb. auf S. 6; J. D. BEAZLEY in *American Journal of Archaeology* 48 (1944), S. 365; A. D. TRENDALL in *Papers of the British School at Rome Volume XX (New Series, Volume VII)* 1952, S. 8, Nr. 119 und Taf. 11a: A (Gefäss mit Deckel): Umkreis des Asteas; *Auktion XVIII. Kunstwerke der Antike. 29. November 1958. Münzen und Medaillen A. G. Basel, Schweiz*, Nr. 148 auf S. 50 mit Taf. 46, 148: A (nur der Körper): Umkreis des Asteas. Für wichtige zusätzliche Auskünfte habe ich den Herren A. D. Trendall (in einem Brief vom 12. Mai 1959 aus Canberra, Australien) und D. von Bothmer (in einem Brief vom 6. April 1959 aus New York) sehr zu danken.

2) Der Lebes Gamikos war wenigstens in Griechenland ein Gefäss zum Aufbewahren des Badewassers für die Braut. Die Lebetes Gamikoi sind manchmal als Geschenke gemeint: DAVID M. ROBINSON, *Excavations at Olynthus* 13 (1950), 109.

Der Hals weist auf A in der Mitte zehn schwarze Vertikalstriche, und auf B nur sieben von solchen Strichen auf. Aufstehende Henkel mit breiter konkaver Mittelsträhne, welche beiderseits von einer schmalen konkaven Strähne flankiert ist.

Auf der Schulter A zwei plastische Frauenköpfe. Die in hohem Relief ausgeführten Frauenköpfe sind hinten flach. Gescheitelte, leicht gewellte Haare schwarz, mit bräunlichen Stellen. Antlitz und Hals mit weisser Farbe aufgemalt, wobei Einzelheiten (Augen, Brauen, Wangen, Mund und Halskette) in brauner, das heisst verdünnt schwarzer Farbe ausgeführt worden sind. Die beiden Frauenköpfe sind ziemlich naturalistisch und sensitiv durchgebildet. Schulter B zwei pagodenähnliche Protuberanzen oder Aufsätze, schwarz.

Hauptverzierung A, kauernde nackte Frau zwischen Altar (links) und Waschbecken (rechts). Einzelheiten in gelb-über-weisser Farbe aufgemalt: Tänia ums Haar, Ohrengehänge, Perlenchnuren um den Oberkörper und um den rechten Oberschenkel, Armbänder, Einzelheiten der Schuhe, drei Früchte oder Eier auf der rechten Hand, einzelne Steinchen auf dem Altar und am Boden. In roter Farbe (jetzt stark verblasst) waren ein Tuch in der linken Hand der Frau, sowie einzelne Kiessteinchen am Boden, und Einzelheiten beim Altar und Waschbecken aufgemalt.

B, sitzende halbnackte Frau, mit Altar links. In gelb-über-weisser Farbe, sind Einzelheiten aufgemalt: Perlenfolgen an einer Dreizahl von Strähnen im Haar, Ohrengehänge, Perlenschnur um den Oberkörper, Armbänder, Frucht oder Ei in der rechten Hand, Tänia mit Perlenenden in der linken Hand, Sohlen der Schuhe, Voluten und Pflanzengebilde unterhalb des Gesässes, Früchte, oder Eier auf dem Altar. Unterhalb der Henkel Fächerpalmetten von Voluten flankiert (Einzelheiten gelb-über-weiss aufgemalt). Laufender Hund unterhalb A-B, und ringsum die Vase weitergehend. Kante des Echinusfusses und konkave Unterseite des Bodens ausgespart.

Höchst charakteristisches Beispiel der Klasse der paestanischen rotfigurigen Vasen. Umkreis des Asteas. Um 350-330 v. Chr. Im Laufe der rezenten Ausgrabungen in Paestum sollen zahlreiche Lebetes Gamikoi gefunden worden sein (jetzt in Paestum). Der bauchige Sondertyp wie er von unserem Stück vertreten wird, bleibt jedoch höchst selten. Die Malerei lässt sich sofort mit den zahlreichen Werken des Umkreises des Asteas verbinden, die A. D. Trendall in einer Liste zusammengestellt hat: *Papers of the British School at Rome Volume XX (New Series, Volume VII) 1952, 6-9*. Derselbe Autor wird voraussichtlich in Kürze ein Addendum zu seiner Liste vom Jahre 1952 herausbringen, in der eine stattliche Zahl der neuentdeckten Vasen des Umkreises des Asteas zur Wiedergabe gebracht werden sollen.

Zusammenfassend möchten wir den Wert unseres neuerworbenen Stückes gebührend hervorheben. Zur Erleichterung des Zurückfindens des zum Gefässkörper gehörigen Deckels seien noch einige Notizen zusammengesteuert. Es lässt sich einer alten Aufnahme entnehmen, dass der Deckel im oberen Teil aus einem kleinen Lebes Gamikos (komplett mit Henkeln und Deckel) und unten aus einem abgeschrägten Deckelteil bestand. A, oben Eule, unten Jüngling bei einem Altar sitzend; B, oben Schwan, unten Jüngling bei einem Altar sitzend. Der Jüngling hält eine Fleischgabel mit Früchten in der Hand.

Das hiesige Reichsmuseum der Altertümer besitzt nun noch eine andere paestanisch rotfigurige Vase des Umkreises des Asteas. Es handelt sich um die Taf. VIII C reproduzierte Oinochoe der Form 3 (manchmal Chous genannt)³⁾. Käuflich erworben im November 1888. Soll aus

3) Leiden, Rijksmuseum van Oudheden Inventar-Nummer GNV 138. J. H. HOLWERDA, *Catalogus* (1905) XXI. e. 31 auf S. 118; A. D. TRENDALL, *Paestan Pottery* (1936), S. 124, Nr. 231 (wo gerechnet zu den geringeren Werken der Gruppen von Asteas und Python); G. VAN HOORN, *Choes and Anthesteria* (1951), S. 141, Nr. 618 (wo das Stück als paestanischer Chous vermerkt steht); A. D. TRENDALL in *Papers of the British School at Rome. Volume XX (New Series, Volume VII) 1952*, S. 9, Nr. 142: jetzt beim Umkreise des Asteas gerechnet; [J. H. C. KERN], *Gids voor de verzameling van Griekse vazen* (1955), S. 28 und Abb. 16.

Süditalien stammen. Wie man der Anmerkung 3 entnehmen kann, wurde das Stück bereits öfters erwähnt, und sogar einmal vorher abgebildet. Was die früheren Behandlungen des Stückes anbetrifft, so möchte ich hier nur noch hervorheben, dass die Vase im grossen Werke van Hoorn's Choes ... (1951) als Chous verzeichnet wird. Doch stehen die süditalischen Oinochoai der Form 3 in der Majorität entschieden abseits von den attisch rotfigurigen Choes. Vor allen Dingen sind Sinn und Verzierungsgehalt durchaus verschieden. Vielleicht könnte man es sogar bedauern, dass van Hoorn die süditalischen Oinochoai der Form 3 seinem Werke einverleibt hat, während umgekehrt die attisch bauchigen Lekythoi des ausgehenden 5. Jahrhunderts v. Chr. mit Kinderszenen, die sich aufs engste den Choes anschliessen lassen, leider nicht in seinem Buche verzeichnet worden sind ⁴).

Unsere Oinochoe der Taf. VIII C ist 19.5 cm hoch, und weist einen Durchmesser von 13 cm auf. Das Stück ist abgesehen von ganz kleinen Absplitterungen auf der Oberfläche vortrefflich erhalten. Innenseite des Ausgusses schwarz. Der Bandhenkel innen und aussen schwarz mit Ausnahme des Teiles auf der Innenseite dicht beim unteren Ansatz. Ausgesparter Streifen zwischen Bauch und Fuss. Kante des Fusses wieder schwarz. Die Unterseite des Fusses und des Bodens wieder ausgespart. Die Oberfläche des Tones erscheint meistens orangefarbig.

Die Verzierung weist einen jungen Silen, nach rechts stehend auf. Er hält einen Korb oder eine korbähnliche Cista in der linken Hand. Ein Seil oder Band läuft von der linken Schulter bis zu oberhalb der rechten Hüfte des Silens hinunter. Der Silen steht zwischen zwei Altären. Ursprünglich waren Einzelheiten in weisser Farbe aufgemalt: Eier oder Früchte auf dem Korb oder der Cista, herabhängendes Tuch in der linken Hand. Flotte, ziemlich individuell wirkende Art der Zeichnung.

Das Silensbild ist oben von einem jonischen Kymation (Eierleiste), und an den beiden Seiten von Volutenstengeln mit Fächerpalmetten eingerahmt. Unten läuft ein ausgesparter Streifen um die Vase herum. Auf der Rückseite der Vase, unterhalb des Henkels: grosse Palmette mit dreieckigem Herzen, darüber links und rechts je eine Rosette.

Ausgezeichnetes Stück, das von A. D. Trendall zusammen mit noch fünf anderen Oinochoai der Form 3 dem Umkreise des Asteas (um 350-330 v. Chr.) zugewiesen worden ist.

Im Februar 1957 hat das hiesige Reichsmuseum der Altertümer den höchst charakteristischen paestanischen rotfigurigen Glockenkrater erworben, der Taf. IX A und B zur Wiedergabe gebracht wird. Das Stück stammt aus schottischem Privatbesitz, und gelangte dann um Weihnachten 1956 in den Besitz des Kunsthändlers A. C. Beeling und Sohn zu Leeuwarden. Der Verfasser dieser Zeilen hatte im Februar 1957 Gelegenheit, das Stück in Leeuwarden zu sehen, worauf das Reichsmuseum der Altertümer das Stück käuflich für Leiden sicherte. Der Glockenkrater scheint dem Forum der Archäologen bislang nahezu unbekannt geblieben zu sein, und soll also hier kurz den Sachverständigen unterbreitet werden ⁵).

Der Fundort der Vase ist unbekannt. Das Gefäss ist abgesehen von Rissen am oberen Rande und unten am Fusse schlechthin makellos erhalten. Höhe 33.5/34 (der Rand nicht ganz horizontal), Durchmesser am oberen Rande 30.5/31 cm (nicht ganz gleichmässig rund). Das Gefäss

4) Genau denselben Standpunkt vertrat auch der leider allzu früh verstorbene Dr. Roman Haken in seiner eingehenden Besprechung des van Hoorn'schen Werkes in der Zeitschrift *Casopis Národního musea* [Prag] CXXVI (1957), 139-146 mit 2 Abb.; siehe auch den Aufsatz desselben Autors in *Listy Filologické ročník VI* (LXXXI) 1958, číslo 1, 32-40, mit 5 Abb. und 2 Tafeln.

5) Leiden, Rijksmuseum van Oudheden Inventar-Nummer K 1957/2.1. Erwähnt und abgebildet von W. D. VAN WIJNGAARDEN in *Verlagen der rijksverzamelingen van geschiedenis en kunst* LXXIX 1957 [1959], 147 und Abb. gegenüber S. 148: A. Im Sonderabdruck beziehungsweise 6 und Abb. gegenüber S. 7: A.

hat ziemlich dicke Wände. Orange-brauner Ton, wenig glänzendes Schwarz, Einzelheiten in gelb-über-weisser Deckfarbe aufgemalt. Das Gefäss weist die typisch paestanische Form des Glockenkraters, mit hochaufgezogenem Körper auf. Henkel im Durchschnitt rund, völlig schwarz gehalten.

Die ganze Innenseite der Vase ist schwarz. Auf der Aussenseite, unterhalb des ausladenden Randes, Kranz von Olivenblättern nach rechts. A, nackter Dionysos nach rechts. Ein flatterndes Mäntelchen (Chlamys) fällt von dem linken Unterarm des Gottes hinunter. Einzelheiten in gelb-über-weisser Farbe aufgemalt: doppelte Perlenreihe auf Tänia ringsum den Kopf (die lediglich weissen Fädenausläufer am hinteren Haarschopf sehen wie eine moderne Zutat aus), emporgerichtete brennende Fackel und Perlenkranz in der linken Hand, Perlenreihe an einem von der linken Schulter bis zu oberhalb der rechten Hüfte herabhängenden Band, ein Armband, Innenzeichnung und Eierbelag eines Korbes in der rechten Hand, Tänia mit Strickenden von der rechten Hand herabhängend, Schuhe, Gliederung des Altars links, mit Belag an Früchten oder Eiern auf dessen Oberseite. Die meisten Details lassen sich recht gut unserer Abbildung auf Taf. IX A ablesen. Das Hauptbild von A wird links und rechts von Volutenstengeln mit halben Fächerpalmetten flankiert.

B, junger, nackter nach rechts stehender schwanzloser Satyr. Der Satyr steht mit dem Oberkörper in geduckter Haltung. Sein rechter Fuss ruht firm auf dem Grund, während der Fuss des entlasteten linken Spielbeines lose gegen einen Haufen von Kiessteinen gestemmt ist. Gelb-über-weisse Malerei für Einzelheiten: Kranz mit doppelter Blätterreihe um den Kopf, Armbänder, Perlenreihe mit Tänien in den Händen, Perlenreihe an einem von der linken Schulter bis oberhalb der rechten Hüfte fallenden Band, Perlenschnur (ohne schwarze Linie wiedergegeben) um den linken Oberschenkel, Schuhe, Kiesbelag am Boden, Tänia links oben des Satyrs, Gliederung und Besatz von Früchten an den beiden Altären links und rechts des Satyrs. Die Hauptverzierung von B wird links und rechts von Volutenstengeln mit halben Fächerpalmetten flankiert. Einzelheiten dieser Seitenornamente A und B mit gelb-über-weisser Farbe erhöht.

Unter den Henkeln je eine Palmette mit dreieckigem Inneren (keine zusätzliche Farbe). Unter A und B, und weiter ringsum die ganze Vase, laufender Hund. Nach unten breiter ausladender Fuss. Kante des Fusses schwarz, einschliesslich der eingravierten Linie oben. Unterseite des Fusses und des Bodens ausgespart (Miltospuren).

Ich möchte diesen Glockenkrater dem paestanischen Altavilla-Maler zuschreiben, der eben auch zur Gruppe des Asteas gehört hat: eben ein wertvolles Addendum zur Liste von 15 Glockenkratern dieses Malers, welche A. D. Trendall in den Papers of the British School at Rome Volume XX (New Series, Volume VII) 1952, 6-7 zusammengestellt hat. Man vergleiche besonders den Dionysos unserer Vase mit dem Bild auf Seite B des Bostoner Glockenkraters 95.835: A. D. Trendall a.a.O. 6, Nr. 68 bis und Taf. 17a rechts. Die Vasen des Altavilla-Malers werden wohl um 350-330 v. Chr. entstanden sein.

An paestanisch rotfigurigen Vasen besitzt Leiden nur den jetzt ohne Deckel aufbewahrten Lebes Gamikos, die Oinochoe der Form 3 und den Glockenkrater (insgesamt drei Vasen), die wir oben behandelt haben. Es scheint gerade einem Zeitbedürfnis zu entsprechen, ganz bestimmte Gattungen von süditalischen rotfigurigen Vasen aus grösseren europäischen Museumsbeständen dem Archäologenforum vorzulegen. Ich möchte hier besonders die weitausgreifende Behandlung von einer Dreizahl von lukanisch rotfigurigen Vasen im Budapest Museum herausgreifen: J. G. Szilágyi im Bulletin du Musée National Hongrois des Beaux-Arts 14 (1959), 10-34, Abb. 8-20.

Solche und ähnliche Beiträge sollen dazu beitragen, das Material — manchmal aus entlegenen Verstecken, denn von solchen gibt es bekanntlich auch in grösseren Museen — herbeizuschaffen,

das dann der grösste Kenner der süditalischen rotfigurigen Vasen auf der ganzen Welt, Professor Dr. A. D. Trendall aus Canberra, Australien, sofort für seine Listen und für die feine Gliederung benutzen kann.

So ist unsere kleine Arbeit in wissenschaftlicher Hinsicht auch als Hilfswerk für die Trendall'schen Addenda zu seinem Buche Paestan Pottery (1936) gemeint.

J. H. C. KERN

ZU EINER KINDERSTATUETTE IN LEIDEN.

Die hier folgende Betrachtung bezieht sich auf ein kleines, leider nicht vollständig erhaltenes Marmorbildwerk im Leidener Museum für Altertümer. Es handelt sich um das Stück, dessen Vorder- und Seitenansicht in unserer Tafel X a-b abgebildet sind. Nach Leiden kam es im Herbst des Jahres 1881. Sein letzter mit Sicherheit bestimmbarer Aufenthaltsort vor diesem Zeitpunkt war Smyrna. Denn dort wurde die Statuette, dank den erfolgreichen Vermittlungen des niederländischen Konsuls R. J. van Lennep, von einem Händler namens Stefanos Sava Nikolaides erworben ¹⁾.

Weitere Einzelheiten bezüglich der Herkunft stehen kaum zur Verfügung. Zwar könnte man gewissen Andeutungen im Briefwechsel welcher der Erwerbung des Stückes voranging vielleicht entnehmen, die Statuette sei in der unmittelbaren Umgebung von Smyrna gefunden. Die betreffenden Angaben sind jedoch weder klar noch zuverlässig ²⁾. Es soll daher die Möglichkeit dass das Stück von einer anderen Fundstelle herrührt und erst allmählich nach Smyrna gelangte, keineswegs ausgeschlossen werden.

Wie es sich bei einem langjährigen Aufenthalt in der Öffentlichkeit des Museums erwarten lässt, ist die Skulptur nicht vollkommen unbekannt geblieben. In dem 1927 erschienenen Katalog griechischer und römischer Bildwerke in Leiden ist das Stück durch Joh. P. J. Brants kurz beschrieben und abgebildet ³⁾. Auch anderswo in der archäologischen Literatur wurde es seitdem einmal berücksichtigt ⁴⁾. Keine der beiden erwähnten Veröffentlichungen widmete der Figur jedoch mehr als vorübergehende Aufmerksamkeit. Infolgedessen blieb einiges, für eine richtige Beurteilung der Statuette sehr Wesentliches, bisher ohne Beachtung. Dies kurz hervorzuheben, ist der Zweck der folgenden Zeilen.

Die Statuette in ihrem gegenwärtigen Zustand zeigt einen nur bis auf den Ansatz der Beine erhaltenen, nackten Knaben von durchaus kindlichen Formen. Sein Alter dürfte kaum über zwei oder zwei-einhalb Jahre hinausgehen. Er ist ganz dem Beschauer zugewendet. Rücken und Schultern sind etwas vorgeneigt, Antlitz und Blick leicht emporgerichtet. Mit beiden Händen, die linke über der rechten, drückt er einen kleinen Hund in aufrechter Haltung rücklings an seine Brust. Das Hündchen hat ein langhaariges struppiges Fell und ist offenbar ein Repräsentant der während des ganzen Altertums sehr beliebten Malteser Rasse ⁵⁾. Der Blick des Tieres ist etwas mehr nach rechts gewandt als der seines Herrn und sein Kopf verdeckt dessen rechte Schulter.

Das Kind greift mit seinen beiden zu Fäustchen geballten Händen in den zottigen Pelz des Hundes. Das Ende eines kleinen Haarbüschels kommt deutlich zwischen dem Daumen und dem

1) Leiden, Rijksmuseum van Oudheden, Inv. SNs. 131.

2) Korrespondenz des Jahres 1881 nr. 91: Brief aus Smyrna, 23. Juni 1881. Nach dem Inhalt dieses Briefes zu schliessen, wurde die Statuette in einem Garten in der Nähe von Smyrna gefunden.

3) JOH. P. J. BRANTS, *Beschrijving van de Klassieke Verzameling in het Rijksmuseum van Oudheden*, I: Griechisch-Romeinsche Beeldhouwkunst, 's-Gravenhage 1927, S. 9 nr. 20 Taf. XI, 20 und 20^a.

4) G. KASCHNITZ WEINBERG, *Sculture del Magazzino del Museo Vaticano*, Roma 1936 S. 165.

5) Über den Malteser Hund („catulus melitaeus“) im Altertum vor allem O. Keller, Hunderassen im Altertum, *J.O.A.I.* VIII (1905) S. 243 ff.; E. COUGNY, *Dictionnaire des Antiquités*, s.v. „Canis“, tom. I deuxième partie S. 883. Zuletzt noch G. van Hoorn, *Choes and Anthesteria*, Leiden 1951 S. 47.

gebogenen Zeigefinger der rechten Hand zum Vorschein. Die angestrengte Handlung in der das Kind hier begriffen ist und die etwas rücksichtslose Art in der es mit seinem Spielgenossen verfährt, entsprechen durchaus der zappeligen Energie und der noch sehr unbeholfenen Beweglichkeit seines Alters.

Dem Hündchen ist bei diesem Spiel allerdings nicht ganz wohl zumute. Seine rechte Vorderpfote wird ziemlich erbarmungslos vom rechten Arm seines Herrn eingeklemmt. Mit der anderen sucht es einen Halt an dessen linkem Handgelenke. Aus allem geht deutlich hervor dass es sich nur notgezwungen in die fragwürdigen Liebkosungen schickt, und sich am liebsten aus der halb mutwilligen, halb zärtlichen Umarmung befreit sähe.

Die ganze Gruppe liegt etwas unterhalb der natürlichen Grösse. Die grösste Höhe des erhaltenen Teiles beträgt 43 cm. Der grösste Gesamtumfang — von der rechten Hand des Kindes aus gemessen — ist 68 cm. ⁶⁾ Knabe und Hündchen sind wie aus der Abbildung (Tafel Xb) deutlich hervorgeht, aus einem Stück gearbeitet. Eine breite, mit dem laufenden Bohrer erzeugte, scharf abgrenzende Furche umzieht die Ränder welche den Übergang zwischen den beiden verschiedenartigen Körpern von Kind und Tier bilden.

Der verwendete Marmor ist dem Pentelischen am meisten ähnlich. Er ist durchaus feinkörnig und an frischen Absplitterungen leuchtend weiss. Die Aussenseite ist gelblich verwittert oder hellgrau, mit hier und da einem bläulichen Fleck. An manchen Stellen ist die Oberfläche mit dünnen, stark anhaftenden Wurzelfasern bedeckt — ein Hinweis, dass das Stück sich längere Zeit unter der Erde befunden haben muss. Zu demselben Schluss führt überdies die an Stirn, Backe, Schulter, Ellbogen und Hüfte der linken Seite vorkommende kalkige Schmutzablagerung rötlicher Färbung, die am ehesten durch Einwirkung unterirdischer Feuchtigkeit entstanden sein mag.

Die ursprüngliche Pose des Kindes ist infolge des Fehlens der ganzen unteren Teile kaum mehr mit Sicherheit zu ermitteln. Aus der Haltung des Rückens, besonders aus seiner Rundung nach aussen in Kreuzeshöhe und dem leichten Hervortreten der untersten Wirbel, möchte man auf eine sitzende oder doch in den Hüften ziemlich stark gebeugte Stellung schliessen. Die Beine, mitsamt dem grössten Teil des Gesässes und der Lenden, sind abgebrochen. Von der unteren Seite der Glutaeen sind nur schmale Streifen übrig geblieben. Keinerlei Hinweis auf eine Bruchstelle, noch eine Befestigungsspur einer ursprünglichen Unterlage auf der die Figur hätte aufsitzen können, ist an diesen Streifen wahrzunehmen. Die Bruchflächen der Beine gehen beiderseitig schräg von den Hüften einwärts. Die linke hat einen fast kreisrunden, auffallend regelmässigen Umriss. An ihrem oberen Rand ist ein schräg nach vorn laufender, mit dem Bohrer erzeugter Strich bemerkbar. Er bildet an seinem oberen Ende eine gabelartige Abzweigung. Es handelt sich offenbar um den Überrest einer scharfen Falte, ähnlich der ebenfalls oben sich gabelnden und mit dem Bohrer gezogenen Furche welche von der linken Achselhöhle des Kindes hinabführt und dessen Oberarm und Brust voneinander abgrenzt. Beide Furchen sind mit derselben gewerbmässigen Routine nach dem gleichen einfachen Schema gebildet. Die erhaltene Spur am Bein deutet an, dass letzteres genau in der von der Furche bestimmten Fläche abgebrochen ist. Dieser Umstand erklärt auch die auffällig regelmässige Form des Bruches, dessen fast kreisrunder Umriss nur unten gegen die Mitte zu etwas spitz nach links hin sich dehnt, im Übergang nach dem kleinen Dreieck wo die Andeutung des Geschlechts abgebrochen ist. Diese

---

6) Höhe des Kopfes mitsamt dem Hals 15 cm. Abstand Kinn—Haaransatz 13 cm. Abstand der inneren Augenwinkel 2.5 cm. Schulterbreite 18 cm. Abstand von Ellbogen bis Ellbogen 20 cm. Breite der linken Faust 5 cm. Abstand vom unteren Rand des Halses bis zum Kreuz 21.5 cm.

kleine Fläche führt an der gegenüberliegenden Seite ihrerseits in die ovale, unregelmässige Bruchstelle des rechten Beines über.

Dem Hund fehlen die unteren Teile der beiden Hinterpfoten, an deren Oberschenkel mehrere durch Brüche entstandene Flächen zu beobachten sind. Rechts wird fast die ganze Innenseite des Schenkels von einer solchen eingenommen. Links trennt ein Querbruch den Beinrest nach unten hin ab, während von der Aussenseite desselben eine dünne Schicht der Oberfläche abgesprungen ist. Ein weiterer Bruch von eigenartig hohlrunder Form befindet sich unter dem Kreuz des Hundes und ist in den hier vorkommenden Abbildungen nicht sichtbar. Beim ersten Anblick möchte man freilich diese konkave Stelle, auf Grund ihres Platzes und ihrer Form, zum oberen Teil des verlorenen linken Beines in Beziehung bringen. Ein sorgfältiger Vergleich der betreffenden Flächen führt jedoch mit Entschiedenheit zu dem Schluss, dass ein solcher Zusammenhang hier nicht in Betracht kommt. Am Wahrscheinlichsten ist vielmehr, dass an der hohlrunden Bruchstelle im unteren Rückenende des Hundes dessen buschiger Schwanz ausgebrochen ist ⁷⁾.

In der Ausführung verrät unser Werk, wie bemerkt, zwar Manches was auf eine handwerksmässige Herstellung hindeutet. Die Arbeit ist jedoch frisch und die kindlichen Formen sind sorgfältig gewahrt. An einigen Stellen entbehrt die plastische Behandlung des unausgewachsenen kleinen Körpers sogar nicht einer gewissen Zartheit. Besonders in der feinen Durchbildung des Rückens und in der Wiedergabe des schlaffen, trotz aller angestregten Bewegung kaum von Muskeln umspannten, breiten Bäuchleins. Die weiche Form der Knochen, die flach abfallenden schmalen Schultern, der kurze unausgewachsene Hals mit den haardünnen, scharf hervortretenden Falten an den Übergängen nach oben und unten, die rundlichen kurzen Arme und Handgelenke, all diese Einzelheiten kindlichen Alters sind mit Verständnis und sichtlicher Freude dem natürlichen Vorbild nachgebildet.

Das Gesicht des Kindes erhält durch den empor gerichteten und vor Anstrengung etwas schmerzhaft gespannten Blick einen eigenartigen, fast individuellen Ausdruck, ohne jedoch porträtmässig zu wirken. Die hohe Stirn wölbt sich vor zwischen weichen, sich nach innen senkenden Schläfen. Die zarte Rundung der Brauen lässt gleichsam die dünnen Härchen an ihren Rändern vermuten. Die etwas konvex gebildeten Augen sind nach Kinderart weit geöffnet. Die Lider sind von scharfen Schatten umrandet. Die Öffnungen der Tränendrüsen werden durch feine Bohrlöcher wiedergegeben. Eine dünne Ritzlinie nahe dem inneren Winkel des rechten Auges deutet den Umriss der Iris an. Die Oberfläche des anderen Auges ist merkwürdigerweise glatt gelassen. Die vollen Pausbacken gehen nach unten über in die lockere Masse des Doppelkinns. Nach oben zu bilden sie unter den Augen breite Wälle welche sich von der Nasenwurzel seitwärts herabziehen. Zwei fast senkrecht stehende rundliche Furchen grenzen die Wangen gegen Mund und Nase ab. Die beiden Mundwinkel sind von kurzen Schatten gehöhlt und in ihren inneren Ecken befinden sich kleine Bohrlöcher. Das Kinn ist versehentlich etwas schief gebildet und tritt scharf heraus aus der Weichheit der umliegenden Masse. Eine untiefe, wagerechte Grube markiert die Abgrenzung gegen die Unterlippe.

Von Bedeutung für die Beurteilung unseres Stückes ist die Weise, in der die Haare des Kindes behandelt wurden. Breite, zum Teil sich kräuselnde Locken in untiefem Relief liegen ohne

7) Unter den kleineren Beschädigungen unserer Gruppe sind noch folgende anzuführen: am Kopf des Malteser Hündchens sind ausser Unterkiefer und Schnauzenspitze, auch zum grössten Teil die ursprünglich aufrecht stehenden, spitz zulaufenden Ohren abgebrochen. Von der linken Vorderpfote sind Nägel und Zehen abgestossen. Im Gesicht des Kindes fehlt der mittlere Teil der Oberlippe sowie die untere Hälfte der Nase. Die Ränder der beiden Ohrmuscheln sind an einigen Stellen zackig ausgebrochen. Stirne, Brauen, Backen, linke Schulter, Ellebogen und Handrücken sind teilweise leicht bestossen.

auffallendes Regelmass flach über dem Schädel. Die einzelnen Haare in jeder Strähne sind durch leichte Strichelung angedeutet. Ein Teil der Locken hat einen mehr oder weniger dreieckigen, spitz zulaufenden Umriss und zeigt der Länge nach nur leise Schwingung. Ein ausgezeichnetes Beispiel dieser Art liefert auf unserer Tafel Xb die im breiten Dreieck herabfallende Locke ein wenig seitlich der linken Schläfe. Eine zweite Lockenform ist dagegen stärker gekräuselt und ähnelt, durch spiralenartige Einrollung des oberen Endes, im Umriss einem Fragezeichen. Die nach diesem Muster gebildeten Locken überragen an Anzahl die der anderen Gattung. Sie umrahmen besonders in mehreren Reihen die Ohren, erscheinen an allen Rändern des Haares und bedecken fast die ganze Oberfläche des Scheitels. Abwechslung und Verteilung der beiden Lockenformen sind wohl aus dem Wunsch hervorgegangen, mit einfachen plastischen Mitteln die charakteristischen Gegensätze im Haarwuchs ganz kleiner Kinder darzustellen.

Die Behandlung der Haare des Hundes zeigt überall eine viel flüchtigere Routine. Der struppige Pelz ist durch sichelförmige Meisselhiebe nur skizziert. An der Aussenseite des rechten Schenkels fehlt sogar eine Andeutung der Behaarung überhaupt. Dies mag darauf hindeuten, dass die betreffende Stelle dem Blick des Beschauers entzogen war, indem sie vom rechten Bein des Kindes verdeckt wurde. So lässt sich wenigstens der Verlauf dieses Beines noch bis zu einer gewissen Grenze bestimmen. Der Bauch des Hundes mit hervortretender Andeutung seines Geschlechts, ist unbehaart. Die Oberfläche scheint hier mit einem feinen Zahneisen geglättet. Eine untiefe Furche in der Mitte des flachen Schädels scheidet die Kopfhaare nach entgegengesetzten Seiten. Um den Hals bilden zwei bis drei Reihen dicker, parallel geordneter Locken einen breit abstehenden Kragen. Hierdurch erhält das Tier einigermaßen das Aussehen eines kleinen Löwen⁸⁾. Diesem Eindruck entspricht auch der ein wenig wilde Blick der leicht vorstehenden kreisrunden Augen, mit ihren ganz kleinen eingebohrten Pupillen.

Damit ist unser Bildwerk — soweit sich eine Vorstellung nach dem Erhaltenen machen lässt — beschrieben, und es erhebt sich anschliessend die Frage nach der Zeit seines Entstehens.

Es genügt dazu nicht die einfache und gewiss richtige Feststellung dass das Stück — sowie wir es vor uns haben — das Erzeugnis einer Werkstatt der römischen Kaiserzeit ist.

Zwar lässt sich diese Tatsache nicht verkennen, man beachte die Einzelheiten der technischen Ausführung und die Anwendung des Bohrers sowie sie in der Beschreibung hervorgehoben wurden. Aber um eine selbständige Erfindung eines römischen Bildhauers dürfte es sich doch nicht handeln. Eine Beschaffenheit der Haare, sowie wir sie an unserem Bildwerk antreffen, ist bei einer unabhängig entstandenen römischen Kinderstatuette kaum zu erwarten⁹⁾. Die Figur ist ohne Zweifel in Anlehnung an irgend ein griechisches Vorbild geschaffen. Und es scheint nicht unmöglich dessen Entstehungszeit annähernd festzustellen.

Sieht man sich zu diesem Zweck unter den überaus zahlreichen antiken Kinderdarstellungen nach einem entsprechenden und aus irgend einem Grund besser datierbaren Stück um, so scheint besonders eine kleine Skulptur im Magazin der Vatikanischen Sammlung zu einem stilistischen Vergleich mit der Leidener Figur geeignet¹⁰⁾. Dabei ist es allerdings nicht das Motiv das die starke Verwandtschaft der beiden Bildwerke bedingt, denn gerade dieses ist für die beiden Stücke vollends verschieden. Um so mehr sind es jedoch die stilistischen Züge.

8) Im Inventar des Museums wird das Bildwerk beschrieben als Darstellung eines kleinen Knäbleins mit einem „jungen Löwen“: Inventar Band 11 S. 150.

9) Man vergleiche etwa die Behandlung des Haares bei der Statuette eines gleichaltrigen Kindes aus Ostia, G. Ricci, *Tre ritratti di bambini nella collezione Ostiense*, R.M. 52 (1937) S. 258 ff. Taf. 55.

10) G. KASCHNITZ WEINBERG, *Sculture del Magazzino del Museo Vaticano*, Roma 1936 S. 163 ff. nr. 352 Taf. LXIX.

Die Darstellung der Figur im Vatikan lässt sich, als folgt, beschreiben: ein etwa zweijähriges nacktes Knäblein hockt mit gespreizten, von den Knien ab stark einwärts gebogenen Beinchen am Boden. Wie um sich zu erheben wendet es den Blick empor, beugt den Oberkörper nach vorn und zieht den rechten Fuss an. Der Mund ist dabei, wie zum Rufen, leicht geöffnet. Die Arme sind leider beide etwas unterhalb der Schultern abgebrochen. Ihre Haltung lässt sich jedoch ohne Schwierigkeiten aus den übrig gebliebenen Teilen und Bruchflächen ermitteln. Der rechte Arm stemmte sich auf den Rücken eines zur rechten Seite des Kindes liegenden, und unter dem Druck von dessen Hand zusammengeduckten, gänseartigen Vogels — wohl eine Fuchsgans¹¹⁾ — von dem nur die untere Hälfte auf der Basis erhalten ist. Der linke Arm streckte sich mit nach rückwärts gebogenem Ellbogen herunter. Die Hand ruhte, nach dem Zeugnis einer deutlich erkennbaren Bruchstelle, auf der Innenseite des flach am Boden liegenden Knies.

Wie aus den Einzelheiten dieser Beschreibung deutlich hervorgeht, zeigt die Vatikanische Statuette im Motiv eine grosse Ähnlichkeit mit der in einer Anzahl von Repliken erhaltenen Gruppe des „Kindes mit der Fuchsgans“. Das bedeutendste Beispiel dieses Werkes wurde bekanntlich in Ephesus gefunden und befindet sich heute im Wiener Kunsthistorischen Museum¹²⁾.

Nun weicht aber das Vatikanische Stück in mehreren Hinsichten von der genannten Ephesischen Gruppe ab, und zwar nicht nur in Äusserlichkeiten wie dem Umstand, dass die Gans sich hier zur rechten — anstatt zur linken Seite des Kindes befindet. Auch stilistisch zeigen die beiden Werke Unterschiede welche darauf hin zu deuten scheinen, dass sie nicht auf der selben Entwicklungsstufe entstanden sein können. Der Aufbau der Vatikanischen Statuette ist klar und einfach. Die Figur des Kindes folgt in ihren Hauptumrissen die Form eines gleichschenkeligen Dreiecks. Die Rauntiefe wird von der Komposition nicht auffallend betont. Bei der Ephesischen Gruppe ist dagegen diese ausgewogene Symmetrie des Aufbaus gelockert und erhält das Ganze eine beträchtliche Perspektivierung, indem das Kind den rechten Arm in lebhafter Bewegung nach vorn streckt. Durch diese Gebärde welche das primäre Spielmotiv gleichsam zu unterbrechen scheint indem sie mit einer gewissen Eindringlichkeit auf den Beschauer zu orientiert ist, erhält die Komposition ein barockes Schwergewicht und wird ihre Wirkung in einem dramatischen Sinn gesteigert.

Auf Grund solcher Unterschiede struktureller Art ist G. Kaschnitz Weinberg wohl mit Recht der Ansicht, dass das Vorbild des Vatikanischen Stückes¹³⁾ einer etwas früheren Zeit angehört als das Original der Ephesischen Gruppe. Die Datierung des letzteren schwankt bekanntlich zwischen der Zeit des Ptolemaeus Euergetes und dem Anfang des zweiten Jahrhunderts¹⁴⁾. Die vermutlichen Vorbilder der Vatikanischen Statuette führen uns somit wahrscheinlich in den Anfang der frühhellenistischen Periode.

11) Über die äusseren Merkmale der Fuchsgans („chenalopex“) vgl. R. HERZOG, Das Kind mit der Fuchsgans, *J.O.A.I.* VI (1903) S. 225 ff.

12) Wien, Kunsthistorisches Museum nr. 816. F. HERZOG, *o.c.* (Anm. 11) S. 215 ff. Tafel VII. Replikenliste ebenda S. 227 ff. Hinzu kommt Florenz, Palazzo Guicciardini, *E.A.* 4103-4104.

13) G. KASCHNITZ WEINBERG, *o.c.* (Anm. 10) S. 165.

14) Eine Datierung um 200 v. Chr. geben G. KRAHMER, Stilphasen der hellenistischen Plastik, *R.M.* 38-39 (1923-1924) S. 163/4 Anm. 1 und G. KASCHNITZ WEINBERG, *o.c.* (Anm. 10) S. 165. Die frühere Datierung, um 280 v. Chr., wird dagegen vertreten von R. HERZOG, *o.c.* (Anm. 11) S. 215 ff.; W. KLEIN, *Vom Antiken Rokoko*, Wien 1921 S. 29; G. LIPPOLD, *Handbuch der Archäologie III*, 1 S. 308 Anm. 1; Ders., *Die Skulpturen des Vaticanischen Museums III*, 2, Berlin 1956 S. 361 ff. Nr. 105; M. BIEBER, *The Sculpture of the Hellenistic Age*, N. York 1955 S. 136.

Überblickt man die Reihe Kinderdarstellungen des dritten Jahrhunderts deren Entstehungszeit sich durch äussere Umstände feststellen lässt [A. W. LAWRENCE, *A.B.S.A.* XXVII (1925-1926) S. 121 ff. liefert uns eine

Stellt man nun die Vatikanische und die Leidener Figur einander gegenüber, so sind, bei der Verschiedenheit der Motive, die Kopfformen sowie die Gesichtszüge zu einem Vergleich am meisten geeignet. Schon bei erstem Anblick lässt sich hier (Taf. XII a-b) eine treffende Übereinstimmung im Einzelnen nachweisen. Die Linie des Profils, die Höhe der Stirn, das Heraustreten des Kinns, des Doppelkinns und der Wangen, vor allem aber der schmerzhaft gespannte Blick und die von scharfen Schatten umrandeten Augen, sind bei beiden Figuren auf gleiche Weise gebildet. Aber eben auch in der Darstellung der Haare und in der Anordnung stehen beide Skulpturen einander nahe. Zwar sind die Locken der Vatikanischen Statuette ein wenig schwungvoller und freier gestaltet. Darin zeigt sich ein überlegenes Können des Herstellers. Im Wesentlichen sind es jedoch die selben Formen und eine übereinstimmende Anordnung, die man beobachtet.

knappe Zusammenstellung des Materials], so muss eine Datierung des „Kindes mit der Fuchsgans“ in das erste Viertel des dritten Jahrhunderts entschieden zu früh scheinen. Das Stück mit seinen barock anmutenden Zügen passt schlecht zu dem schlichten Stil der die Kinderbilder dieser Periode kennzeichnet. Verwandte Tendenzen erscheinen erst um 240 v. Chr. in dem Silberfigürchen des eine Gans an sich drückenden Knaben im Britischen Museum (H. B. WALTERS, *Catalogue of the Silver Plate, Greek, Etruscan and Roman in the British Museum*, London 1921 Nr. 7 Taf. VII S. 3). Diese Statuette unterscheidet sich durch die Lebhaftigkeit ihrer Kopfdrehung und durch eine barocke Struktur, deutlich von der vorhergehenden schlichten Periode.

Die Ansicht, das Kind mit der Fuchsgans sei bereits um 280 v. Chr. entstanden, beruht auch keineswegs auf entwicklungsgeschichtlichen oder stilistischen Argumenten. Sie knüpft an bei der bekannten Schilderung in dem um 280 v. Chr. geschriebenen vierten Mimiambos des Herondas, wo zwei Frauen im Vorhof des Asklepiosheiligtums von Kos eine Reihe dort aufgestellter Marmorwerke betrachten. Unter den letzteren (IV, 31 ff.) befindet sich auch die Statuette eines Knäbleins das in kindlichem Übermut eine Fuchsgans („chenalopex“) derartig in Bedrängnis bringt, dass dem Tier der Atem auszugehn scheint:

ἴτην χηναλώπεκα ὡς τὸ παιδίον πνίγει
 πρὸ τῶν ποδῶν γούν εἴ τι μὴ λίθος τοῦργον
 ἐρεῖς λαλήσει”.

R. HERZOG, *o.c.* S. 215 ff. identifizierte als erster die von Herondas erwähnte Statuette mit dem Original der später oft wiederholten Gruppe des „Kindes mit der Fuchsgans“ und leitete daraus deren Datierung in die Zeit um 280 v. Chr. ab. Indessen ist die von Herzog vorgeschlagene Identifikation keineswegs zwingend. Wie unser Denkmälerbestand zeigt gibt es viele Arten eine Gans zu quälen. Ausserdem ist die Gleichsetzung stilistisch wenig wahrscheinlich. Zu dem im vierten Mimiambos geschilderten Motiv könnte genau so gut ein Stück wie die Vatikanische Statuette passen, deren Vorbild auch entwicklungsgeschichtlich bedeutend besser mit einer Datierung in der ersten Jahrhunderthälfte zusammenstimmt. C. PRASCHNICKER, *Anzeiger Akademie Wien*, Phil. Hist. Klasse 82 Jg. 1945 (1946) S. 18 ff. machte vor kurzem den interessanten Vorschlag das Original des Kindes mit der Fuchsgans dem Künstler Boethos von Karthago zuzuschreiben. Dieser Vorschlag beruht auf einer, kaum mit Sicherheit beweisbaren, aber doch keineswegs unmöglichen Verbindung des Ephesischen Bildwerkes in Wien, mit einer ebenfalls aus Ephesus stammenden Basis in deren Inschrift man bereits früher den Namen „Boethos Karchedonios“ erkannt hatte. Diese Verbindung würde, wenn richtig, für die Entstehungszeit des Kindes mit der Fuchsgans einen „terminus ante quem“ von 146 v. Chr. ergeben, womit für eine absolute Datierung des Werkes freilich nicht viel gewonnen wäre. Allerdings schliesst sich Prasnicker der Identifikation Herzogs an und versucht so die Arbeitszeit des Boethos von Karthago in den Anfang des dritten Jahrhunderts festzulegen.

Zu dem komplizierten Problem der verschiedenen Boethoi vergleiche man die vorzügliche Zusammenfassung von A. RUMPF, *Boethoi*, *J.O.A.I.* XXXIX (1952) S. 86 ff. Danach beruht die traditionelle Verbindung des Namens Boethos von Calchedon mit den berühmtesten Kinderdarstellungen der Hellenistischen Zeit hauptsächlich auf der Verschmelzung und Verwechslung mehrerer zeitlich und künstlerisch sehr verschiedenen Persönlichkeiten gleichen Namens. Es hat daher, bei dem gegenwärtigen Stand unserer Kenntnisse, nicht den geringsten Sinn bei der Besprechung einer Hellenistischen Kinderfigur, wie früher üblich, von den vermeintlichen Werken des Boethos von Calchedon auszugehen.

Anderer Ansicht ist allerdings CH. PICARD, *Boethos de Calchedon et l'Agon de bronze du Musée du Bardo*, *Karthago* III (1952) S. 113 ff. Er verteidigt die Existenz eines Boethos von Calchedon in der ersten

Die auffallende Ähnlichkeit der beiden Häupter hat bereits G. Kaschnitz Weinberg hervorgehoben¹⁵⁾. Sie ist um so schwerwiegender weil nicht das Motiv der Gruppen, sondern lediglich die Übereinstimmung einzelner Formen die Verwandtschaft begründet. Es handelt sich also um einen wirklich stilistischen Zusammenhang. Und es scheint dass wir diesem das Recht entnehmen dürfen, auch das griechische Vorbild das wir für unsere Leidener Statue voraussetzten, auf die erste Hälfte oder sogar die ersten Jahrzehnte des dritten Jahrhunderts v. Chr. zurück zu führen.

Eine Datierung in diese, der klassischen Kunst noch nahestehenden Zeit, entspricht jedenfalls dem einfachen Aufbau der kleinen Gruppe, der klaren Abstufung aller einzelnen Teile, vor allem aber der noch sehr gehaltenen Art in der Wiedergabe der kindlichen Formen. Diese Züge stehen im Gegensatz zur komplizierteren Raumbildung und zum übermässig betonten Realismus, die man in manchen Kinderbildern der entwickelteren Hellenistischen Kunst beobachtet¹⁶⁾. Ähnlich einfachen Aufbau zeigen die wenigen Kinderdarstellungen die mit Sicherheit dem frühen dritten Jahrhundert oder dem Ende des vierten zugeschrieben werden können, wie etwa das Stelenfragment des Aristophon im Piraeus-Museum¹⁷⁾ und besonders die vier rundplastischen Mädchenfiguren aus dem Heiligtum der Eileithyia in Agrae¹⁸⁾ und deren nächste Verwandten¹⁹⁾.

Hälfte des dritten Jahrhunderts und betrachtet ihn als den Meister des Hellenistischen Kinderbildes. Eines seiner Hauptwerke wäre der Agon im Musée Alaoui mit der signierten Herme, deren Inschrift Picard aus epigraphischen Gründen in den Anfang des dritten Jahrhunderts datiert. Die Stichhaltigkeit der „epigraphischen“ Argumente scheint einigermassen fragwürdig, denn die Beweisführung beruht auf einem Vergleich der sehr persönlichen, mit der Hand eingeritzten und ausserdem kaum sichtbaren Signatur der Herme, mit den Schablonenbuchstaben monumentaler Inschriften in Stein. Wie bekannt datierte K. A. NEUGEBAUER, *Bericht VI. Kongress f. Arch. Berlin 1939* S. 416 ff. nach sorgfältiger Analyse des Stiles und der Bronzetechnik den Agon von Mahdia in die ersten Jahrzehnte des ersten Jahrhunderts v. Chr. J. CHARBONNEAUX, *Les Bronzes Grecs*, Paris 1958 S. 107 f. hält den Agon dagegen neuerdings für ein Werk aus der ersten Hälfte des zweiten Jahrhunderts. Zu der Spätdatierung der Funde von Mahdia jetzt auch H. KÜHTMANN, *Jahrb. des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Mainz*, V 1958 S. 98 ff. und W. FUCHS, *Die Vorbilder der Neuattischen Reliefs*, *Erg. Jdl*, 20, Berlin 1959 S. 183 ff.

Ein anderes Hauptwerk des Boethos, die oft wiederholte Gruppe des „Ganswürgers“ (Vgl. Anm. 21 weiter unten), wäre nach der Überzeugung Picards identisch mit dem von Herondas erwähnten Bildwerk auf Kos, wodurch die Tätigkeit des Meisters von Calchedon in der ersten Hälfte des dritten Jahrhunderts endgültig bewiesen wäre: „Il n'est guère possible de prétendre désormais, comme on avait tenté de le faire au début, que l'Asclepieion de Cos, décoré vers le début du IIIe siècle contenait un prétendu prototype de l'enfant à l'oie ..... Le chef d'oeuvre de Boethos, bronze cité par Pline et combien réputé était en place à Cos avant la IIe moitié du IIIe siècle“ (S. 114). Nach dieser Belehrung über die Bronze des Asklepieions, ist man erstaunt bei Herondas zu lesen. „ἐί τι μὴ λίθος τοῦργον“. Auch heisst es im vierten Mimiambos wohl nicht ohne Grund Fuchsgans („chenalopex“) anstatt Gans. Der Unterschied beider gar nicht ähnlicher Gänsearten war gewiss im Altertum einem Jeden geläufig. Schliesslich gibt es zwischen dem Agon und dem Ganswürger, wie schon Neugebauer bemerkte, stilistisch kaum eine Brücke und gerade von dieser Seite wäre an erster Stelle der überzeugende Beweis für Picards Auffassungen zu liefern.

15) G. KASCHNITZ WEINBERG, *o.c.* (Anm. 10) S. 165. Eine sehr ähnliche Kopfbildung und Behandlung der Haare zeigt auch die stark ergänzte Statuette Vatican, Galleria dei Candelabri 99: G. LIPPOLD, *Die Sculpturen des Vaticanischen Museums* III, 2 S. 192 Nr. 52 Taf. 90, 91.

16) Einen Überblick des Materials bietet M. BIEBER, *The Sculpture of the Hellenistic Age*, N. York 1955 S. 136 ff.

17) K. KOUROUNIOTIS, *Ephemeris* 1913 S. 202 Abb. 11.

18) C. HADACZEK, *J.O.A.I.* IV (1901) S. 211 Abb. 227, 228 und Schlussvignette. J. N. SVORONOS, *Ephemeris* 1917 S. 78 Taf. I und II; Ders., *Ath. Nat. Museum* (1908-1937) S. 693-696. A. W. LAWRENCE, *A.B.S.A.* XXVII (1925-1926) S. 122. G. LIPPOLD, *Handbuch d. Archäologie* III, 1 S. 304 Anm. 22. M. BIEBER, *The Sculpture of the Hellenistic Age*, N. York 1955 S. 137 Abb. 542.

19) E. PARIBENI, *Catalogo delle Sculture di Cirene*, Roma 1959 (Monografie di Archeologia Libica V) S. 55-57 nr. 109-118, Taf. 73-75. Besonders nr. 114, S. 56 Taf. 74 ist mit der Figur des sitzenden Mädchens

All diese Stücke — die Leidener Skulptur nicht ausgenommen — stehen den Kinderdarstellungen des späten vierten Jahrhunderts v. Chr., wie zum Beispiel dem Stelenbild der Plangon in München ²⁰⁾, in mancher Hinsicht noch nahe. Von den Schöpfungen der weiter fortgeschrittenen Hellenistischen Kunst, die durch die Virtuosität der Behandlung einzelner Formen das natürliche Vorbild gleichsam zu übertreffen suchen, sind diese Bildwerke dagegen alle deutlich zu unterscheiden.

Kinderstatuetten römischer Zeit, die wie die Leidener in mehr oder weniger enger Anlehnung an ein Hellenistisches Muster geschaffen wurden, sind überaus zahlreich. Besonders von dem Thema „Kind mit Tier“ gibt es unzählige Varianten und Adaptationen. Sieht man von einigen sehr bedeutenden oder besonders beliebten Werken — wie dem Kind mit der Fuchsgans, dem Ganswürger oder dem Herakliskos ²¹⁾ ab, so muss man im Allgemeinen feststellen, dass trotz aller Übereinstimmung der Motive, kaum zwei solche Kinderbilder einander in allen Einzelheiten entsprechen.

In dieser Beziehung bildet die Leidener Statuette eine der Ausnahmen ²²⁾. Wie aus der unten folgenden Aufzählung hervorgeht, sind mehrere ausserordentlich ähnliche Stücke nachzuweisen. Vollständigkeit kann unsere Liste leider nicht beanspruchen. Einiges ist sicher der Aufmerksamkeit entgangen, und Anderes ruht vielleicht an bisweilen noch nicht mit Hilfe der Literatur zugänglichem Ort.

Unter den hier vereinten Stücken steht an erster Stelle, durch relativ gute Erhaltung und

---

aus dem Heiligtum am Ilissus eng verwandt. Nur stemmt das Kind sich hier mit dem rechten Arm auf den Rücken einer Fuchsgans in ähnlicher Weise wie das Knäblein der Vatikanischen Statuette. In dieser typologischen Übereinstimmung kommt der zeitliche Parallelismus des Vatikanischen Stückes mit den Figuren des Eileithyia Heiligtums deutlich zum Ausdruck.

Weitere Analogien der Eileithyigruppe sind: eine Figur der Sammlung Este E.A. 66 und das Stück Berlin nr. 505: A. FURTWÄNGLER, *Sammlung Sabouroff* Taf. XXXV.

20) A. CONZE, *Attische Grabreliefs* 2, Berlin 1900 S. 174 Nr. 815 Taf. CLVI; *Ephemeris* 1909, 126 Abb. 2.; A. FURTWÄNGLER, *Beschreibung der Glyptothek König Ludwigs I zu München*, 2e Aufl. (bearb. von P. WOLTERS), München 1910 S. 179 Nr. 199. Ders., *Hundert Tafeln* Abb. 27b.; A. W. LAWRENCE, *A.B.S.A.* XXVII (1925-1926) S. 121 Anm. 2 mit Aufzählung weiterer Beispiele der gleichen Zeit. Zuletzt, J. DÖRIG, *Von griechischen Puppen*, *Antike Kunst* I, 1958 S. 45.

21) Was das Kind mit der Fuchsgans betrifft vgl. oben Anm. 14. Über den Ganswürger zuletzt CH. PICARD, *Karthago* III (1952) S. 113 f.; G. LIPPOLD, *Handbuch d. Archäologie* III, 1 S. 329 Anm. 3 Taf. 117, 2; Ders., *Die Skulpturen des Vatikanischen Museums* III, 2, Berlin 1956 S. 325 ff. nr. 66 Taf. 145. M. BIEBER, *The Sculpture of the Hellenistic Age*, N. York 1955 S. 137 und S. 81 mit Anm. 35 (ältere Literatur). Eine gute Replikenliste bei W. KLEIN, *Vom Antiken Rokoko*, Wien 1921 Anm. 29.

Für den Herakliskos vgl. O. BRENDEL, *Der Schlangewürgende Herakliskos*, *Jdl.* 47 (1932) S. 191 ff.; G. LIPPOLD, *R.M.* LI (1936) S. 99 ff.; Ders., *Jdl.* 61-62 (1946-1947) S. 90; Ders., *Handbuch der Archäologie* III, 1 S. 346; M. BIEBER, *o.c.* S. 137 Anm. 3.

22) Ähnliche Ausnahmen bilden z.B. die Repliken der „Knöchelspielerin“: G. LIPPOLD, *Handbuch der Archäologie* III, 1 S. 347 Anm. 1 Taf. 117, 4; M. BIEBER *o.c.* (Anm. 21) S. 137 Anm. 14. Und die Wiederholungen des „Lanternarius“: M. BIEBER, *o.c.* S. 138 Anm. 21 Abb. 548-9; G. M. A. RICHTER, *Catalogue of Greek Sculpture in the Metropolitan Museum of Art*, N. Cambridge Mass. 1954 S. 113 nr. 226 Taf. CLVIII a-c. Zu den bekannten Marmorrepliken in Rom (Museo Nazionale 125587) und Berlin (Inv. 1745 = Vente Ferroni Taf. 54) kommt noch der Kopf einer dritten Replik in Ince Blundell Hall: B. ASHMOLE, *A Catalogue of the ancient marbles at Ince Blundell Hall*, Oxford 1929 S. 49 Nr. 113 Taf. 26. Die Repliken des Lanternarius in der Kleinkunst zum Teil zusammengestellt von R. ZAHN, *Jahrbuch der Preussischen Kunstsammlungen* XXXVII (1916) 14 ff. Über die Symbolik der „Lanternarii“ zuletzt W. DEONNA, *de Téléphore au Moine Bourru, Dieux, Génies et Démons encapuchonnés*, *Collection Latomus* XXI, Brussel 1955 S. 130 ff.

Sorgsamkeit der Bearbeitung, eine Figur in Ravenna, deren Hauptansichten wir in unserer Tafel XI a-b wiedergeben.

I: *RAVENNA*, Museo Nazionale Inv. 148. Abgebildet von A. Colasanti, *Bolletino d'Arte* 1910 S. 415²³⁾. Zu unbekanntem Zeitpunkt in S. Zaccharia bei Ravenna gefunden²⁴⁾. Feinkörniger weisser Marmor, an der Oberfläche gelblich verwittert. Die Höhe des Erhaltenen beträgt 46 cm. Die einzelnen Masse entsprechen genau denen der Leidener Skulptur. Abgebrochen sind: das linke Bein des Kindes, ausser einem kurzen Stumpf unmittelbar unter dem Ansatz, und das rechte vom Schenkel ab. Dem Malteser Hündchen fehlen die unteren Teile der beiden Hinterpfoten, das rechte Ohr und ein Stück der Schnauze. Die Spitze des linken Ohres ist mit dem Kinn des Kindes verbunden. Der Bauch des Tieres ist im Gegensatz zum Leidener Exemplar behaart. Brauen, Nasenspitze, Backen, Unterarme und Bauch des Kindes sind stellenweise abgestossen. Die Unterseite des Gesässes zeigt keinerlei Spur einer Unterlage zum Aufsitzen. Unter der rechten Schulter befindet sich dagegen an der Rückseite ein Dübelloch zur Befestigung eines Hakens oder einer Stütze²⁵⁾.

Es folgen zunächst eine Statuette in Catania, abgebildet in unserer Tafel XIIc, und ein leider sehr fragmentarisch erhaltenes Exemplar in Prag Tafel XIII a-b-c.

II: *CATANIA*, früher Sammlung Biscari Inv. 933, nunmehr im Museo Civico im Castello Ursino. Abgebildet und beschrieben wurde das Bildwerk bei G. Libertini, *Il Museo Biscari*, 1930 Taf. XVII nr. 60, S. 31²⁶⁾. Seine Herkunft ist unbekannt geblieben. Wahrscheinlich wurde es um 1750 von Ignazio Paternò Castello, Principe di Biscari, während seiner Reise durch Italien erworben²⁷⁾. Die Höhe des Erhaltenen beträgt 42 cm. Das hier verwendete Material ist mittelkörniger Marmor, der von aussen gelblich verwittert ist. Abgebrochen sind die beiden Beine des Knaben bis über die Leisten. Dem Hund fehlt der ganze Hinterteil, sowie auch die Schnauze und beide Ohren. Die Nase des Kindes wurde ergänzt. Das Motiv und alle einzelnen Masse entsprechen wiederum genau denen des Leidener Exemplars²⁸⁾.

III: *PRAG*, Nationalmuseum nr. 46/56. Eine Inventarnummer steht vorläufig noch nicht zur Verfügung²⁹⁾. Das Stück ist 1956 aus einer Privatsammlung in den Besitz des Nationalmuseums übergegangen. Vom ursprünglichen Besitzer wurde es in Athen im Kunsthandel erworben. Die Höhe des Erhaltenen beträgt 33.8 cm. Der Marmor ist, brieflicher Auskunft nach, wahrscheinlich Pentelisch (J. Frell). Ausser Hals und Kopf ist hier auch der ganze linke Arm, mitsamt einer

23) A. COLASANTI geht auf die Statuette nur in sofern ein als diese möglicherweise das Vorbild geliefert hat für eine Gruppe welche vorkommt auf einer dem Jacopo Salimbeni da Sanseverino zugeschriebenen Freske im Oratorium des S. Giovanni Battista in Urbino.

24) Für die hilfsbereite Beschaffung von Auskünften bezüglich Herkunft und Masse bin ich Herrn Dr. A. Buonomo zu grossem Dank verpflichtet.

25) Das betreffende Dübelloch ist sicher nicht antik.

26) Vgl. auch G. LIBERTINI, *Il Castello Ursino e le raccolte artistiche comunali di Catania*, Catania 1937 S. 29 Nr. 128. In Libertini's Abbildung *Il Museo Biscari* Taf. XVII nr. 60 ist die Statuette weitgehend ergänzt. Die hier abgebildete Aufnahme ist der Hilfsbereitschaft Herrn Prof. E. MAGANUCOS zu verdanken.

Eine zweite, sehr ähnliche, von Libertini als nr. 61 angeführte Figur (G. LIBERTINI, *o.c.* S. 31 nr. 61 Taf. XVII) erwies sich bei einer Untersuchung an Ort und Stelle als sicher nicht antik und ist folglich aus dem Bestand antiker Skulpturen der Sammlung Biscari zu streichen.

27) Für diese Reise vgl. G. LIBERTINI, *Il Museo Biscari*, 1930 S. XI.

28) Höhe des Kopfes mitsamt dem Hals 15 cm. Abstand Kinn-Haaransatz 13 cm. Abstand der inneren Augenwinkel, Schulterbreite usw. alle genau wie bei dem Leidener Exemplar (vgl. oben Anm. 6).

29) Alle Auskünfte bezüglich Herkunft und Erhaltungszustand sowie die einzelnen Masse verdanke ich Herrn Prof. J. FRELL. Auch meinem Kollegen Herrn Dr. J. H. C. KERN habe ich für seine lebenswürdige Beschaffung gewisser Auskünfte über die Prager Statuette herzlichst zu danken.

Schulterpartie abgebrochen. Die linke Hand mit dem Handgelenk vor der Brust des Hündchens ist dagegen erhalten. Verloren sind weiterhin: das linke Bein von der Mitte des Oberschenkels an, und das rechte von der Unterseite des Knies abwärts. Beim Hund fehlt eine Partie von der rechten Seite des Kopfes, die Schnauze und beide Hinterpfoten — das rechte mitsamt dem Oberschenkel. Die gut erhaltenen Unterseiten der Glutäen zeigen keinerlei Spur einer ursprünglichen Unterlage. Hinten am linken Oberschenkel des Knaben befindet sich jedoch eine schmale rechteckige Bruchstelle, die nur als Verbindungspunkt einer ursprünglich von rückwärts angreifenden Stütze zu verstehen ist. Das Motiv, wie die einzelnen Masse entsprechen denen der Leidener Statuette ³⁰⁾.

Die drei soeben angeführten Bildwerke bilden mit dem Leidener Stück eine überaus eng zusammengehörige Gruppe. Die Abbildungen zeigen es zur Genüge. Nicht nur stimmen die Proportionen im Einzelnen überein, auch das Motiv wiederholt sich bis auf Kleinigkeiten. Man beachte charakteristische Einzelzüge wie den Haarbüschel zwischen Daumen und Zeigefinger der rechten Hand des Kindes, und die eine Vorderpfote des Hundes über dem linken Handgelenk. Nicht weniger ähnlich sind der Gesichtsausdruck und die Kopfform. Sogar in der Anordnung und Gestaltung der einzelnen Locken lässt sich eine weitgehende Übereinstimmung aufweisen. Ein ausführlicher Vergleich ist hier zwar auf Grund photographischer Abbildungen nicht durchzuführen. Man betrachte aber zum Beispiel die Haarpartien an der linken Seite des Kopfes in unsern Tafeln Xb und XIb. Eine Übereinkunft in den von den Locken gebildeten Motiven — zum Beispiel in der dreieckig herabfallenden Strähne ein wenig seitlich der Schläfe — ist an dieser Stelle unverkennbar.

Nicht bloss Proportionen, Motiv und Gestaltung von Haar und Ausdruck bedingen die Ähnlichkeit unserer Figuren. Es ist dies ebenso, und zwar in sehr hohem Masse, mit gewissen Einzelheiten der technischen Ausführung der Fall. Allerdings zeigt die Bearbeitung der verschiedenen Stücke nicht immer die gleiche Sorgfalt. Aber eine treffende Übereinstimmung bestimmter technischer Details ist nicht zu leugnen. Hierauf weisen besonders Züge wie die gabelförmig verzweigten Bohrfurchen unter der linken Achselhöhle und über dem Ansatz des linken Beines, deren deutliche Spuren an allen Repliken erhalten sind ³¹⁾.

Im Hinblick auf solche und ähnliche technische Analogien ist für unsere Replikengruppe ein enger Zusammenhang anzunehmen. Es ist klar, dass sie nicht nur dem selben entfernten Prototyp nachgebildet wurde. Die verschiedenen Stücke sind aller Wahrscheinlichkeit nach in enger Abhängigkeit voneinander und innerhalb derselben Epoche entstanden. Man könnte sogar auf Grund der beobachteten treffenden Übereinstimmung technischer Einzelheiten an einen Werkstatt-Zusammenhang denken.

An welchem Ort sich eine derartige Werkstatt hätte befinden können, ist infolge des Fehlens sicherer Herkunftsangaben der einzelnen weitverbreiteten Stücke unmöglich mit Sicherheit festzustellen. Vielleicht aber spricht Einiges für Athen als Herstellungsort, und zwar nicht nur die Art des für die meisten Figuren verwendeten Marmors und der Umstand dass wenigstens eine der Statuetten in Athen erworben wurde, sondern an erster Stelle die Erwägung, dass dort während

---

30) Die einzelnen Masse, nach J. FRELL: Der rechte Arm von der Achselhöhle bis zum Ellbogen 10 cm. Der rechte Unterarm mitsamt der Hand 14.5 cm. Länge des rechten Oberschenkels bis zum Knie 11.9 cm. Taille des Kindes 14.2 cm. Grösste Breite des Beckens 17.8 cm. Alle diese Masse stimmen genau mit denen der Leidener Statuette überein.

31) Man beachte auch die bei allen Repliken in gleicher Weise gebohrten Mundwinkel und Tränendrüsen und manche andere technischen Übereinkünfte.

der Kaiserzeit sehr Verwandtes geschaffen wurde³²⁾ wie denn auch das Vorbild aus dem dritten Jahrhundert v. Chr. von dem wir oben ausgingen, ohne Zweifel dem Attischen Handwerk entstammte³³⁾.

Was nun die Frage der ursprünglichen Haltung unseres Knaben anbelangt, muss man feststellen, dass diese sich auf Grund eines Vergleichs der vier Repliken nicht endgültig entscheiden lässt. Zwar ist der Erhaltungszustand unterschiedlich und sind beispielsweise an den Figuren in Prag und Ravenna noch beträchtliche Teile der oberen Beinhälften erhalten — am Prager Torso sogar noch das rechte Knie. Aber trotzdem ist die ursprüngliche Disposition des Ganzen nicht ohne Weiteres deutlich. Im ersten Augenblick möchte man auf Grund der starken Beugungen in den Gelenken allerdings auf eine sitzende Haltung schliessen. Dem widerspricht aber das Fehlen jeglicher Spur einer Unterlage am Gesäss. Ausserdem sind die, sei es spärlichen, Reste einer einseitigen Stütze hinter dem linken Oberschenkel des Prager Torsos im Falle des Sitzens kaum zu erklären.

In dieser Unsicherheit findet sich willkommenerweise zum Vergleich noch eine fünfte Replik. Sie steht im Nationalmuseum in Athen, und wurde nur deshalb noch nicht in Betracht gezogen, weil sie zu den oben erwähnten Stücken eine Variante bildet, und sich ebenfalls in der Technik der Bearbeitung von dieser eng zusammengehörigen Gruppe unterscheidet (Tafel XIV a-b). Dafür ist sie aber von Kopf bis Fuss erhalten und zeigt uns den Knaben in einer kindlich hockenden Stellung, mit leicht gekrümmten, nach aussen gespreizten Beinchen und nach vorn gebeugtem Oberkörper.

IV: *ATHEN*, Nationalmuseum Inv. 3485³⁴⁾. Beschrieben und abgebildet von K. Kourouniotis, *Archaiol. Deltion VII* (1921-1922) S. 242 ff. Abb. 12-15; und von Semni Papaspyridi, *Guide du Musée National d'Athènes*, Athen 1927 S. 77 Abb. 8.

Das Stück wurde 1922 in Nysa am Meander, am Südrand des Gerontikons gefunden³⁵⁾. Die Arbeit ist ziemlich schwerfällig und grob ausgeführt. Die Höhe mitsamt der hinten halbkreisförmig abgerundeten Basis beträgt 63 cm³⁶⁾. Die Disposition des Ganzen sowie die einzelnen Proportionen sind denen der bereits angeführten Figuren vergleichbar. Das Kind wird hier jedoch dargestellt in einem kurzen Kapuzenmantel aus derbem, fast faltenlosen Stoff. Unter dem Rand der Mütze kommt eine Reihe glatt nach vorn gestrichener Haarsträhnchen zum Vorschein. Das Mäntelchen wird an der Vorderseite von einer grossen runden Schnalle unter dem Kinn zusammengehalten. Weiter unten ist es nach beiden Seiten zurückgeschlagen und lässt

32) Als Beispiele Attischer Kinderbilder der Kaiserzeit kommen die Darstellungen der sog. „Eroten-sarkophage“ in Betracht: F. MATZ, Ein römisches Meisterwerk, der Jahreszeitensarkophag Badminton-N. York. *Ergänzungsheft Jdl XIX*, Berlin 1958 S. 80 ff. Vgl. auch das Motiv der Grabstele von Olympias, A. CONZE, *Attische Grabreliefs IV* (1911-1922) S. 47 Nr. 1921 Taf. CCCCXI.

33) Vgl. die Figuren aus dem Eileithyiaheiligtum von Agrae: oben Anm. 18. Eine Reihe verwandter, teils sicher Attischer Kinderbilder im Nationalmuseum in Athen wurde von J. N. SVORONOS veröffentlicht: *Ephemeris* 1909 S. 133-178. Besonders Abb. 15 kommt unseren Figuren in mancher Hinsicht nahe.

34) K. KOUROUNIOTIS, *Archaiol. Deltion VII* (1921-1922) S. 242 nennt als Inventarnummer 3345. Semni Papaspyridi, *Guide du Musée National d'Athènes*, Athen 1927 S. 77 gibt dagegen 3305. Dasselbe findet man bei Anita E. KLEIN, *Childlife in Greek Art*, N. York 1932 S. 34 Anm. 394. Für die Mitteilung der richtigen Inventarnummer und die Beschaffung ausgezeichnete Photographien sowie die freundliche Erlaubnis diese hier abzubilden, bin ich Herrn Dr. Chr. Karouzos zu bestem Dank verpflichtet. Eine Zeichnung der betreffenden Statuette gibt noch S. REINACH, *Rep. Stat. VI*, 102, 2 (*Rev. Arch.* XXX, 1929 S. 84 nr. 2). Über Nysa und die dortigen Ausgrabungen vgl. noch B. SCHWEITZER, *A.A.* 1922 Sp. 340 ff.

35) K. KOUROUNIOTIS, *o.c.* (Anm. 34) S. 242.

36) Höhe der Basis 6 cm. Breite der Vorderseite 25,5 cm.

Unterarme und Hände des Kindes, mit dem Malteser Hund, frei. Auf der Basis, vor dem rechten Fuss des Knäbleins, ist ein kleiner Stumpf der herabhängenden rechten Hinterpfote des Tieres erhalten und erklärt somit dessen ursprüngliche Haltung. Hinter dem rechten Bein des Kindes befindet sich eine mit dem Mantelrand und der unteren Beinhälfte verwachsene runde Stütze. Knabe, Hund und Basis sind aus einem Stück gearbeitet. Abgebrochen sind hier die beiden zurückgeschlagenen Zipfel des Mantels, beträchtliche Stücke des unteren Saumes und fast die ganzen Hinterpfoten des Hundes. Überdies fehlen dem Kind Nase, Oberlippe und das spitze Ende seiner Kapuze. Die Oberfläche des Ganzen ist an vielen Stellen bestossen und der Marmor durch kalkige Schmutzablagerung einigermaßen verfärbt.

Eine ähnlich unbeholfene Stellung, ein hockendes Stehen mit stark gebeugten Knien und Lenden, wie sie uns das erwähnte Bildwerk vorführt, ist auch für die fragmentarischen Exemplare ohne Kapuzenmantel die wahrscheinlichste. Jedenfalls ist eine derartige Ergänzung vorläufig die einzige, welche sich auf das Zeugnis eines vollständig erhaltenen Beispiels gründet³⁷⁾.

Aber nicht nur ihrer Vollständigkeit wegen ist die Statuette aus Nysa für uns von Bedeutung. Sie ist auch die einzige unserer Reihe, deren Fundumstände genau bekannt sind. Auf Grund dieser ergibt sich die Möglichkeit ihre Entstehungszeit annähernd zu bestimmen. Denn nach K. Kourouniotis entstammte die Figur dem Hof des Gerontikons und stand in Zusammenhang mit gewissen Neuerungen, welche dort während und unmittelbar nach der Regierung des Antoninus Pius stattfanden³⁸⁾. Sie gehört folglich wahrscheinlich in die zweite Hälfte des zweiten Jahrhunderts n. Chr. Das Leidener Bildwerk und seine nahen Verwandten sind dagegen vermutlich etwas früher anzusetzen. Jedenfalls gibt es aber im Hinblick auf den Befund in Nysa keinen Grund, mit der Datierung über die mittlere Antoninische Zeit hinauszugehen.

Anlässlich der Statuette aus dem Gerontikon und ihrer Verwendung als Schmuck dieses öffentlichen Gebäudes, erhebt sich zum Schluss unserer Betrachtung die Frage nach Sinn und Bestimmung der behandelten Gruppe. Kinderfiguren mit einem Tier, einem Hund, einer Gans oder irgend einem anderen Vogel, bilden im Altertum bekanntlich eine weit verbreitete und überaus reichlich vertretene Gattung. Sinn und Verwendung derartiger Bildwerke sind öfters erörtert worden. Abwechselnd wurde dabei ihre Bedeutung als Grab- oder Motivbild, als Darstellung göttlicher Kinder oder einfach als Genrestück, hervorgehoben³⁹⁾. Keine dieser Bestimmungen dürfte aber für unsere Gruppe als einzig richtige in Betracht kommen. Die Darstellung eines göttlichen Wesens ist unserer Meinung nach sogar auszuschliessen. Angesichts der Figur im Kapuzenmantel könnte man allerdings an Telesphoros oder sonst einen ähnlichen kindlichen Dämon denken — wie denn auch tatsächlich W. Deonna noch vor Kurzem diese Gestalt als womögliche Darstellung eines göttlichen Wesens angeführt hat⁴⁰⁾. Aber eben die diesem Forscher offenbar nicht gewärtige Tatsache, dass dieselbe Figur auch ohne Kapuzenmantel vorkommt, macht die erwähnte Vermutung höchst unwahrscheinlich. Der „cucullus“ ist hier wie es scheint, nur das übliche Kleidungsstück eines kleinen Kindes⁴¹⁾.

37) Stehend ergänzt und wohl mit Recht, auch die in der Haltung sehr ähnliche Statuette Vatican, Galleria dei Candelabri 258: G. LIPPOLD, *Die Skulpturen des Vaticanischen Museums*, Band III, 2, Berlin 1956 S. 421-422 Taf. 178. An Stelle eines Malteser Hündchens drückt das Kind hier eine Gans an die Brust.

38) K. KOUROUNIOTIS, *o.c.* (Anm. 34) S. 245.

39) G. LIPPOLD, *Handbuch der Archäologie* III, 1 S. 329 Anm. 1. Zu der dort erwähnten Literatur kommen jetzt noch A. WESTHOLM, *Opuscula Atheniensi* II 1956 S. 75 ff. und W. DEONNA, *o.c.* (Anm. 22) S. 127 ff.: „Enfants divers“.

40) W. DEONNA, *o.c.* (Anm. 22) S. 142 ff. „Enfant au chien“.

41) Zu dem „cucullus“ als kindliche Tracht: Anita E. KLEIN, *Childlife in Greek Art*, N. York 1932 S. 34 f., und W. DEONNA, *o.c.* (Anm. 22) S. 8 f. und 21 f. mit Angabe der ganzen älteren Literatur.

Eine Verwendung als Grabfigur wäre für unser Bildwerk dagegen durchaus möglich. Dies bezeugen verschiedene ähnlich gebildete Gruppen auf Stelen und Grabsteinen griechischer wie auch römischer Zeit⁴²⁾. Nur ist die diesbezügliche Art der Verwendung für keine der hier besprochenen Figuren nachzuweisen. Und genau dasselbe gilt auch in Hinsicht auf eine eventuelle Motivbestimmung.

So scheint eine Aufstellung in dekorativem Sinn, wenn auch vielleicht nicht die einzig mögliche, so doch jedenfalls einstweilen die einzig sicher beglaubigte⁴³⁾.

Zu der Art, der Bearbeitung, dem Charakter und vor allem der Entstehungszeit unserer Bildwerke dürfte eine derartige Bestimmung am Ende auch wohl am besten passen. Denn allgemein stellt man fest wie in römischer Zeit die verschiedenen älteren Quellen der Kinderplastik: die Grabbilder, die Weihgeschenke und die Darstellungen kindlicher Götter, zuletzt in den breiten Strom des dekorativen Genrebildes zusammenfließen.

J. W. SALOMONSON

---

42) Z.b. A. CONZE, *Attische Grabreliefs* Nr. 815 Taf. CLVI, Nr. 840 Taf. CLVII, Nr. 827 Taf. CLXI, Nr. 828 Taf. CLXII, Nr. 878 Taf. CLXVII, Nr. 1921 Taf. CCCCXI usw. Römische Grabsteine z.B.: H. STUART JONES, *The sculptures of the Museo Capitolino*, Oxford 1912 S. 60, nr. 25 Taf. 10 und Ders., *The sculptures of the Palazzo dei Conservatori*, Oxford 1926 S. 110 nr. 60 Taf. 40; und besonders das Grabrelief des Laetus, F. BRAEMER, *Les stèles funéraires à personages de Bordeaux*, Paris 1959 S. 24 ff. Nr. 2 Taf. I, XXVI wo noch weitere römische Beispiele angeführt sind.

43) Eine andere Verwendung und Bedeutung ist damit für den Prototypus der Statuetten dieser Art keineswegs ausgeschlossen. Über die mögliche Symbolik der Darstellung kleiner Kinder mit Hündchen, besonders an Grabmälern: W. DEONNA, *o.c.* (Anm. 22) S. 142 „Enfant au chien“ mit sehr ausführlicher Literatur.

DE OUD-CHRISTELIJKE SARCOPHAAG VAN LEIDEN.

Met het legaat Papenbroek kwam in 1745 de Leidse Universiteit in het bezit van een marmeren sarcophaag met, in hoog reliëf, voorstellingen van wonderen van Christus ¹⁾. Deze had in Nederland al enige tijd de aandacht getrokken. Een beschrijving van het legaat in handschrift, eveneens afkomstig van GERARD VAN PAPENBROEK ²⁾, licht ons in omtrent herkomst en vorige bezitters. In de door OUDENDORP uitgegeven beschrijving van het legaat ³⁾ zijn deze gegevens niet alle opgenomen. Het loont daarom de moeite de desbetreffende passage (p. XXIV e.v.) van het manuscript eens in haar geheel af te drukken: „Sepulcrum marmoreum justae molis „seu sarcophagus *S. Marcelli* ejus nominis I (qui Papa Romanus ordine XXXI sub Tyranno „Maxentio variis poenis afflictatus ac martyrium passus, 16. die januarii anno salutis CCCIX. „extinctus est, postquam IV. annos et dies L. Ecclesiam Romanam rexisset) Pario quidem e „marmore, opere autem Corinthio elaboratus, et segmentis quinque distinctus inter sex tortiles „columnas, in anteriore parte figuras plus viginti exhibet, eleganter anaglyphice exsculptas, quae „Dominum nostrum CHRISTVM cum Apostolis suis, et sacras hasce Novi Testamenti historias „repraesentant (vgl. Pl. XV. 1-4 en XVI. 1):
„I Christus Dominus Lazarum post diem quartum e mortuis excitat, Martha vero ad ejus pedes „provoluta, Christum adorat. joann. XI. 44 ⁴⁾.
„II Christus Petro claves confert Regni coelorum, cum postestate ligandi atque solvendi. Matth. „XVI. 19.
„III Mulier quae sanguinis fluxum patiebatur duodecim annis contactâ Christi vestamentorum „fimbriâ valetudinem consequitur. Et Christus praedicat Petro trinam ejus negationem ad galli „cantum. qui ibi quoque in columna visitur. Matth. IX.20. XXVI, 34 ⁵⁾.
„IV Christus parvulos ad se vocat, manus imponit ac benedicit. Matth. XIX. 13 ⁶⁾.

1) Rijksmuseum van Oudheden Inv. Pb. 35; l. 2,115, h. 0.635 m (Pl. II). De achterzijde is afgezaagd, het deksel ontbreekt.

2) M. S. PAPENBROEK 17 in de Universiteitsbibliotheek te Leiden: *Inscriptiones Romanae et Graecae, statuae, busta etc. ex antiquo marmore, quae sunt in aedibus et hortis Papenburgicis inter Harlemum urbem et pagum Velsenum ..... apud v.n. GERARDUM VAN PAPENBROECK enz.*

3) *Brevis veterum monumentorum ab amplissimo viro Gerardo Papenbroekio Academiae Lugduno-Batavae legatorum descriptio, studio et opera FR. OUDENDORPII.* Lugd. Bat. 1746, I 35, p. 31.

4) OUDENDORP (*Descriptio*, 1746) ziet hierin het kind Jezus in de kribbe met Maria e.a.; maar REUVENS herkende reeds, in een geschreven *Catalogus* van 1824 (*R. Mus. v. Oudh.*) de scène als de opwekking van de jongeling te Naïn (*Lucas VII, 11 e.v.*), waarin hij door JANSSEN en alle lateren is gevolgd.

5) Dezelfde interpretatie bij OUDENDORP; REUVENS: „Christus door Maria Magdalena herkend”; JANSSEN: *Inscr.*, 1842: „mulier peccatrix in templo”; id. *Catalogus* 1843-'48: „de boetvaardige zondares”; id., *Graf-reliefs* 1851: „herkenning door Maria Magdalena”; R. GARUCCI, *Storia della arte cristiana nei primi otto secoli della chiesa V*, 1881, p. 38, geeft de „Cananea”; WILPERT herkent *Röm. Quartalschrift* 1906, p. 6 e.v. in de vrouw die in de sarcophaag begraven dode; in de *Rivista d. arch. Christ.* 1927, p. 59 e.v. komt hij terug op de „Cananea”, eveneens in *Sarc. Christ. II*, 1932, p. 298. De handen van de vrouw, die de zoom van Christus' kled aanraken, pleiten m.i. voor de oude interpretatie in het manuscript PAPENBROEK.

6) Zo ook OUDENDORP, REUVENS en JANSSEN; Wilpert ziet hier terecht de genezing van twee blinden. Van de staf, het attribuut van de blinde, is bij beiden het benedendeel afgebroken.

„V Dives juvenis Christum rogat quid facere debeat, ut vitam consequatur aeternam. Matth. „XIX. 16 7).

„In fronte apparet Propheta Jonas, ter illic exsculptus, alvum nempe ceti ingrediens, et triduo post „in terram redditus, ac sub umbraculo cucurbitae recubans. jon: I.II.IV.

„In pede haec inscriptio legitur: P. M. S. MARCELLI VRBIS EPISCOPI. In lateribus Gryphes appa- „rent. Eximius hic sarcophagus ex candidissimo marmore, qui in longitudinem habet pedes VII, „pollices V. in altitudinem II. pedes et III. pollices et in latitudinem totidem, olim continuit „Marcelli corpus, ac servatus fuit in coemeterio a Priscilla, nobilitate ac opibus clara muliere, „viâ Salariâ constructo, ibique effossus. Post Maxentii mortem cessante persecutione Templum „eidem Marcello erectum, quod hodie Viâ Latâ conspicitur. Vir Nobilissimus joannes de Witt, „urbi Dordracenae a secretis, hoc monumentum summo studio ac impensis, dum in Italia pere- „grinabatur, Romae sibi comparavit, ac in Hollandiam magno labore transmisit. Inter omnes „sarcophagos, qui in Antonii Bosii et Pauli Aringhi Roma Subterranea visuntur, nullus apparet, „cui hic noster pulcritudine cedit. Ibidem” (i.e. in hortis Papenburgicis).

PAPENBROEK heeft de Sarcophaag blijkbaar niet al te lang voor zijn dood (1745) verworven. De lofprijzing op zijn collectie door S. HAVERKAMP, in het voorwoord van zijn uitgave van Eutropius (1728), vermeldt het stuk nog niet. Gezien de importantie daarvan tegenover de rest van de collectie kunnen wij uit dit argumentum ex silentio wel concluderen, dat de sarcophaag toen nog niet aanwezig was. De toenmalige bezitter was GOSWIN UILENBROEK. Als pag. LI e.v. is in het genoemde handschrift van PAPENBROEK ingeplakt een op groter formaat geschreven excerpt „ex autographo Gosvini Uilenbroek, pag. 5, 6, 7 en 8 van 't M.S.” Hierin vertelt UILENBROEK, dat „zijne jaaren reets hoog geklommen zijn en hij dikwijls onpasselijk is”, zodat hij besloten heeft het grootste deel van zijn bibliotheek te verkopen. Veel „marmora” had hij ook al uit vriendschap aan PAPENBROEK geschonken. Hij stierf in of omstreeks het jaar 1741. In het genoemde excerpt wordt de sarcophaag beschreven als volgt:

„Ondertusschen kan men niet nalaaten de descriptie van twee singuliere Marmoraa's uit zijn „(= Uilenbroeks) Cabinet den Geleerden hier nevens mede te deelen, omdat ze nergens zijn „uitgegeven. Het eerste is een antyke sarcophagus, oft graftombe, gelijk die welke in de Roma „subterranea van Bosius [Aringhius] en anderen zijn afgebeeld, hoewel deeze aldaar niet bekend „is. Dezelve is uit een stuk van het beste Grieksche marmer van Paros gehouwen” — volgen „maten — „waarop in bas reliefs, in 5 perken, verbeeld worden 5 daaden van den Christus, „genomen uit de Heilige Evangelien, zijnde bij yder historie de Christus, verzelt met Petrus en „Joannes; uit de fraayheit van het beeldwerk moet men oordelen, dat het zelve niet laater dan „de tijd van Constantijn den Grooten is gemaakt, 't gunt wel accordeert met de inscriptie onderaan „geplaatst: B (sic). M. S. MARCELLI VRBIS EPISCOPI. Deze Marcellus is Bisschop van Romen „geweest en aldaar gestorven in 't jaar ... 309”. Bovenaan de geschiedenis van Jona, op de „zijkanten griffioenen. — Als latere toevoeging is blijkbaar tussen [ ] overgenomen: „Als Czaar „Peter de Groote mij de eer aandeed van mijn Cabinet te bezien 8) en hetzelfde om zijn groote „en uitgestrektheid in een donkere pakkelder van mij geplaatst was, eischte Zijn Majesteit twee „kandelabers met kaarsen en kroop op zijn knien den geheelen sarcophagus ront, om yder „Beeltje nauwkeurig te beschouwen en op te neemen”. Het oorspronkelijke relaas vervolgt dan

7) Zo ook JANSSEN in 1842 en '43/48; in Grafreliëfs, 1851: Genezing van een kreupele man? of: de hoofdman van Kapernaum; zo ook alle lateren.

8) Blijkbaar in 1717, tijdens zijn tweede bezoek aan Holland; tijdens zijn eerste reis (1697/'98) was de sarcophaag nog niet in het bezit van UILENBROEK.

verder: „Dit Monument heeft de Heer Jan de Witt, zoone van den Raadspensionaris van Hollandt „in zijn Italiaansche rijze op een hijmelijke wijze uit Italiën weeten in Hollandt over te brengen, „en is, zoo men zegt, het eenigste van deeze soort dat buiten Romen oft daarom heen bekend is”...

Deze reis van Jan de Witt moet vallen tussen de jaren 1680 en '88. Geboren 27 mei 1662 als zoon van de 1672 vermoorde raadspensionaris Jan de Witt, werd hij in 1673, nog leerling van de Latijnse School, heer van enkele dorpen in de omgeving van Dordrecht. Hij verliet genoemde school met het uitspreken van een rede „de libertatis commodis”, werd 1679 ingeschreven aan de Leidse Universiteit als student in de rechten. Als zodanig reisde hij door Duitsland, Zwitserland, Italië en Griekenland en verzamelde hij onderweg veel handschriften, zeldzame werken, oudheden, gesteenten en penningen. In 1688 werd hij Secretaris van Dordrecht: toen was hij blijkbaar terug; hij huwde 1692 en stierf 1701⁹⁾. Zijn verzameling werd in dat jaar verkocht, o.a. blijkens een Catalogus, opgemaakt door Graevius. Hierin¹⁰⁾ vinden wij ook onze sarcophaag terug en als volgt beschreven: „Sepulcrum S. Marcelli (qui Romae Pont. Max. passus sub Maxentio die. „Januar. anno sal. 309) justae molis, segmentis distinctum quinque, acta Pontificis exhibentes”. Volgens een notitie in het doorschoten exemplaar van de Universiteitsbibliotheek te Leiden bracht de sarcophaag op 25 gld. 0 stuivers; zoals wij zagen, kwam hij in het bezit van G. Uilenbroek. Over de herkomst wordt in de Catalogus niet gerept; opvallend is verder, dat de Bijbelse voorstellingen niet herkend zijn. Juist dezer dagen is het aan Prof. Dr. J. H. JONGKEES te Utrecht gebleken, dat de beweringen van Uilenbroek, Papenbroek en lateren, als zou De Witt de sarcophaag uit Rome hebben ontvoerd, onjuist zijn: hij bevond zich al in het midden der 17e eeuw in Holland. Ik verwijs hiervoor naar zijn binnenkort te verschijnen publicatie¹¹⁾.

Dat overigens de sarcophaag uit Rome afkomstig is, valt nauwelijks te betwijfelen, en zo kan ook de stellige verzekering, dat hij met veel moeite en kosten in het geheim van daar is overgebracht wel op een goede overlevering berusten, al was het niet De Witt, die dat deed. Dat hij uit de Catacombe van Priscilla afkomstig zou zijn, is echter door de Hollandse geleerden geconcludeerd uit de inscriptie. Blijkens de citaten kenden zij nl. reeds het werk van BOSIO-ARINGHIUS¹²⁾, het Liber Pontificalis en de Acta Sanctorum, zodat zij gemakkelijk konden nagaan, dat Marcellus in deze Catacombe begraven was.

De inscriptie is echter jonger, veel jonger dan de sarcophaag: zij heeft een ongewone plaats en is alleen om deze reden al verdacht. De oorspronkelijke inscriptie moet op het sinds lang verloren deksel hebben gestaan. Maar ook de sarcophaag is jonger dan het sterfjaar van de paus (309): H. VON SCHOENEBECK¹³⁾ dateert hem $\pm$ 360 of iets later: na de in 359 gedateerde sarcophaag van Junius Bassus. Maar kan niet paus Marcellus, die bij zijn dood, tijdens de periode der vervolgingen, zeker niet met veel luxe begraven kan zijn, na meer dan een halve eeuw, in een nieuwe, gebeeldhouwde kist gelegd zijn? In diezelfde tijd deed paus Damasus al zijn best om de Catacomben te herstellen en te versieren o.a. met de beroemde serie metrische inscripties. Het gedicht op Marcellus, door afschriften bekend, luidt:

9) V. d. AA, Biographisch Woordenboek, i.v.; Nieuw Ned. Biogr. Woordenb. III i.v. (Japikse).

10) Bibliotheca Wittiana, pars Secunda (1701), in het derde van de drie, telkens met een nieuwe paginering beginnende, stukjes, p. 124.

11) J. H. JONGKEES, Meded. Ned. Hist. Inst. te Rome 1959: Op een geschreven blaadje van $\pm$ 1660 wordt als laatste van 8 inscripties in het bezit van R. V. D. WOLFF te Rotterdam die van onze sarcophaag genoemd, met deze beschrijving: „Sarcophagus marmoreus, pulcherrimis figuris elaboratus atque a frontispicio in quinque classes distinctus, quarum quaeque emblematis mysticis, quae Christianum aevum sapere videntur, ornata”.

12) Roma Subterranea, 1632. Nederlandse bewerkingen verschenen 1668 en 1671.

13) Die christl. Sarkophagplastik unter Konstantin. Röm. Mitt. 51, 1936, p. 238-336 (p. 310 Anm. 1).

- 1961

Veridicus rector, lapsos quia crimina flere
 Praedixit, miseris fuit omnibus hostis amarus.
 Hinc furor, hinc odium sequitur discordia, lites,
 Saeditio, caedes, solvuntur foedera pacis.
 Crimen ob alterius, Christum qui in pace negavit,
 Finibus expulsus patriae est feritate tyranni.
 Haec breviter Damasus voluit comperta referre
 Marcelli, ut populus meritum cognoscere posset.

Bij één der translaties van de relieken van Marcellus zou het deksel verloren kunnen zijn gegaan, waarna de sarcophaag, voorzien van een nieuw opschrift, op de oude plaats achterbleef als herinnering aan de vroegere bijzetting. Het kwam inderdaad meer voor, dat de plaats, waar vroeger een heilige was te ruste gelegd, piëteitsvol in verering bleef, ook nadat de relieken waren weggevoerd. In de 7e eeuw wordt het graf van Marcellus aangewezen bovengronds, in de kerk van S. Silvester, die na 314 gesticht was boven de Catacombe van Priscilla, waar het graf zich oorspronkelijk bevonden had. Nog later, in onrustige tijden, toen de kerken buiten de stadsmuren van Rome niet meer veilig waren (in de 8e eeuw?), is het gebeente van Marcellus, evenals dat van ontelbare anderen, binnen de stad overgebracht, naar de kerk van S. Marcello¹⁴⁾ aan de Via Lata, het Corso Umberto van thans, die daar al in 418 wordt genoemd.

Het opschrift „P. M. S. Marcelli urbis episcopi” is moeilijk te dateren. De lettervormen zeggen niet veel. P(iae) M(emoriae) is in oud-christelijke inscripties niet aan te wijzen. JANSSEN¹⁵⁾ zegt verder, dat „Urbis episcopi” zonder „Romae” ongewoon is en dat S als afkorting van Sanctus niet vóór de 11e eeuw voorkomt; hij verwijst naar LETRONNE. Zoals reeds opgemerkt, kan echter het gegeven omtrent de oorspronkelijk in de sarcophaag begravenen wél juist overgeleverd zijn door de inscriptie: opvallend is althans, dat in de oude berichten, b.v. in het Itinerarium in een codex uit Salzburg, gedateerd 625/38, onder de graven in de kerk van S. Silvester, naast elkaar genoemd worden die van „Silvester sanctus *papa* et confessor, et ad pedes eius S. Syricus *papa* et in dextera parte Celestinus *papa* et Marcellus *episcopus*”¹⁶⁾. Kan deze ongewone betiteling van onze paus als „episcopus” niet afkomstig zijn van het voorbeeld van onze inscriptie? In ieder geval staat het vast, dat de inscriptie niet het werk is van een late, 19e eeuwse falsaris, zoals WILPERT (zie beneden) suggereert, maar dat deze al in de 17e eeuw aanwezig was, te Rome, want het is niet goed denkbaar dat deze in het protestantse Holland aangebracht is.

Na zijn aankomst in Leiden in 1745/46 werd de sarcophaag opgesteld als pièce de milieu tussen de andere „marmora” van Papenbroek, tegen de achterwand van het middenvertrek van de juist mede tot dit doel gebouwde orangerie in de Hortus Botanicus. Na de stichting van het Museum van Oudheden in 1818, werd hij in 1821 overgebracht naar het nieuwe gebouw aan de Houtstraat en heeft hij ook vanzelfsprekend de latere verhuizingen van het museum meegemaakt. REUVENS beschreef hem in een (onuitgegeven) manuscript-catalogus (1824, 5e afd. No. 44). Hij achtte het stuk niet zo zeldzaam als men vroeger wel voorgegeven had (hij kende benoorden de Alpen de sarcophagen van Arles en Marseille). Over de inscriptie zegt hij in een aantekening bij OUDENDORPS Beschrijving: „mihi videtur multo recentioris aevi esse, sive ut inscriptio omnino

14) Zie O. MARUCCHI, Handbuch der Christl. Archäologie, 1912, p. 73, 190 e.v., 268 e.v., H. LECLERCQ in F. CABROL, Dict. d'Arch. crétienne X 2, 1932, s.v. Marcellus.

15) Grafreliefs, 1851, sub 22.

16) Zie b.v. MARUCCHI, a.w. p. 144.

spuria sit, sive revera recentioris Christiani traditionem de sarcophago S. Marcelli servaverit" 17).

In 1906 gaf G. WILPERT 18) een beschrijving met een goede lichtdruk en textafbeeldingen van de zijkanten. In de interpretatie van de scènes wordt hij grotendeels gevolgd door OBERMAN 19). Wanneer echter WILPERT, meer dan 20 jaar later, nog eens de Leidse sarcophaag behandelt, is zijn oordeel volkomen gewijzigd. Hij zegt dan 20): „Il sarcofago riprodotto a fig 8* „capitò, secondo ogni verosimiglianza, nelle mani d'un negoziante di anticaglie. Per aumentarne „il prezzo venale, il proprietario lo fece restaurare con grandissima cura. L'effetto fu disastroso. „Tutte le figure, in particolare quelle di Cristo col collo allungato esprimono nei loro volti e anche „nelle attitudini un sentimentalismo e manierismo di cui non c'è alcuna traccia nelle sculture „antiche. Le scrostazioni sono tutte scomparse, per fino nelle parti rotte, che il restauratore „lasciò monche, forse per ispirare maggior fiducia al compratore. Alcuni dettagli divennero grotteschi: S. Pietro riceve le chiavi nel seno del pallio aggiustato in forma di scodella; il centurione „di Cafarnaum si copre le mani con una clamide lacera; la Cananea ha le mani nascoste sotto la „palla, invece di tenerle stese in atto di supplica, e i due ciechi sono raccomandati da un „apostolo che stranamente rassomiglia a Garibaldi, »l'eroe dei due mondi«. Per colmo si vorrebbe „far credere che nel sarcofago fosse stato seppellito il papa S. Marcello: P(iae) M(emoriae) „S(ancti) MARCELLI VRBIS EPISCOPI, fu inciso nella base del sarcofago. Con tutto ciò trovò un „compratore e finì nel Museo di Leida dove si ha in grande considerazione”.

In zijn grote werk *Sarcofagi christiani* 21) blijft WILPERT bij dezelfde mening. Hoe hij tot deze plotselinge *damnatio*, die toch wel erg subjectief is, gekomen is, blijkt nergens. Dat de kop van Petrus in de 4e scène, de „Garibaldi” avant la lettre (Pl. XVIII. 8), aan een restauratie te danken is, was ook anderen reeds opgevallen. Met dat al is het een normaal Petrus-type (van een andere sarcophaag afgebroken?). Wat de enigszins klassicistische stijl betreft, schijnt het geheel heel behoorlijk te passen in de reeks van sarcophagen uit de tweede helft der 4e eeuw 22). Ook VON SCHOENEBECK 23) schijnt op dat punt geen bezwaar te zien. Hij neemt van WILPERT aan, dat de sarcophaag „überarbeitet” is (even verder zelfs: „etwas überarbeitet”), maar plaatst hem zonder verder commentaar in zijn tweede groep.

Ernstige sporen van „Überarbeitung” kan ik niet aanwijzen. Het oppervlak is misschien wat afgepoetst met puimsteen zoals zo vaak met antieke beeldhouwwerken is gebeurd, en zo zijn sommige details minder duidelijk geworden. Maar over het geheel valt dat mee. Het oppervlak is wat korrelig gecorrodeerd, misschien het gevolg van vorst: op de Papenburg stond een deel van de sculpturen en inscripties „in hortis”, d.w.z. onder een kleine open galerij, nog juist zichtbaar op

17) Latere 19e eeuwse litteratuur: JANSSEN (zie boven noot 5); W. MOLL in *Gesch. der Chr. kerk in Tafereelen II*, 1853, p. 317 e.v., met lithographie van HOOIBERG; R. GARUCCI, *Storia V*, 1881, p. 38, pl. 319,4; J. MILIUS, *Jonas auf den Denkmälern d. chr. Altertums* 1897, p. 59.

18) *Röm. Quartalschrift* 1906, p. 6 e.v.

19) H. T. OBERMAN, *Christelijke sarcophagen*, 1911 (Diss.), met grote afb.

20) *Restauro di Sculture Cristiane antiche e antichità moderne. Rivista d. arch. christ.* 1927, p. 59 e.v., speciaal p. 69 e.v.

21) I, 1929, p. 160, fig. 39; II, 1932, p. 12*, 20* („mal conservato”), 221, 296 („sopralavorato”), 298 („le sue mani, ora distrette e sopralavorate da un abile scultore moderno...”), 299, 304.

22) Vgl. b.v. VAN ESSEN, *De kunst van het oude Rome* (1954), p. 93 e.v.

23) H. v. SCHOENEBECK, *Die christl. Sarkophagplastik unter Konstantin. Röm. Mitt.* 51, 1936, p. 238-336, speciaal p. 310 e.v. Collega JONGKEES verschafte mij nog de volgende litteratuur-opgaven uit de laatste tijd: G. STUHLFAUTH, *Die apokryphen Petrusgeschichten*, 1925, p. 20, 26 en 126; M. LAWRENCE, *Columnar Sarcophagi in the Latin West. Art Bull.* 14, 1932, p. 137 en 166 no 6; E. STOMMEL, in *Actes Vme Congrès Intern. d'Arch. Chrétienne*, 1954 (1957), p. 305.

een afbeelding ²⁴⁾. De hand van een (bescheiden) restaurateur is te zien in de genoemde kop van Petrus in scène 4 (Pl. XV. 4; XVIII. 8), die een afgebroken stuk vervangt (bijgewerkt met stuc), verder in de kop in vlak reliëf op de achtergrond van tafereel 5 (Pl. XVI. 1; XVIII. 9): hier is de gehele kop achteruit gebracht, o.a. blijkens de smalle geul rondom. Dan zijn nog enkele onbeduidende delen (apostelkop in tafereel 3 (Pl. XV. 3)) in stuc bijgewerkt (al deze stuc is blijkbaar Italiaans), maar men kan het toch beter eens zijn met het voorzichtige „etwas überarbeitet” van v. SCHOENEBECK, dan met de vernietigende, maar ongemotiveerde kritiek van WILPERT. Wanneer de sarcophaag *geheel* was overgewerkt, dan zouden de bijna geheel in het rond uitgebeitelde delen (zuilen, hoofden, ledematen) afgeplat moeten zijn. De mantelplooi van Petrus, in scène 2 (Pl. XV. 2), waarin hij eerbiedig de sleutel in ontvangst neemt, de „scodella” van WILPERT, heeft niets ongewoons, evenmin heb ik de clamide lacera in de militaire mantel (sagum) van de centurio in scène 5 (Pl. XVI. 1) kunnen ontdekken. Behalve het bedekken der handen vindt men nog een ander hofceremonieel op elke scène: als de grote meerdere treedt Christus anderen op de voet. En als men, met het manuscript PAPENBROEK, gevolgd door OUDENDORP, in scène 3 in de knielende vrouw (Pl. XV. 3) de haemorrhöissa van Matth. IX 20 herkent, die de zoom van Christus' gewaad aanraakt, en niet de „Cananea” verwacht, met smekend omhooggeheven handen, dan is ook haar houding volkomen verklaard, ondanks het feit, dat de ene hand afgebroken is.

Om een betere beoordeling mogelijk te maken, geven wij hier (Pl. II, XV-XVIII) behalve het geheel en de scènes afzonderlijk, ook de verschillende koppen en enkele détails: Pl. II: de voorzijde; Pl. XV: scènes 1-4; Pl. XVI. 1: scène 5; Pl. XVI. 4-5: de zijkanten, 2-3: blazende Tritonen op de hoek-zwikken; Pl. XVII. 9: Jona door het zeemonster ingeslokt, 10-11: Jona door het zeemonster aan land gespuwd en reeds neerliggend onder zijn „wonderboom”, 1-5: hoofd van Christus in de 5 achtereenvolgende scènes; Pl. XVII. 6: Apostelkop uit scène 2; Pl. XVII. 7: de hoofdman van Kapernaum, scène 5; 8: de beide blinden, scène 4; Pl. XVIII. 1-3: gebaarde apostelkoppen (Petrus) uit scène 2, 3 en 5; 4: de haemorrhöissa, scène 3; 5: de weduwe van Naïn, scène 1; 6: apostel uit scène 4; 7: idem, uit scène 1; 8: de gerestaureerde Petruskop uit scène 4; 9: gerestaureerde apostelkop uit scène 5.

H. BRUNSTING

24) LETH, Het zegepralant Kennemerlant, Pl. 64, links van het huis.

THE EXCAVATIONS OF THE LEIDEN MUSEUM OF ANTIQUITIES
AT ABU-ROASH

REPORT OF THE SECOND SEASON: 1958

PART II

CEMETERY 400

Map: Fig. 2

Cemetery 400 has been excavated partly during the second season and partly during the third season (1959). Both seasons are taken together here and published as a whole.

Cemetery 400 is situated on and around a low hill between cemeteries 1957 and 300¹⁾. Here, 113 Tombs of the First Dynasty and 8 intrusive tombs, probably of the Late Period, were found. The whole cemetery, like Cemetery 300, had been plundered severely in antiquity. Only a few tombs of the poorer classes and only one of the brick-built tombs were found intact. Nevertheless it was in tombs of this cemetery that the first inscribed material was found: the name of King Hor-Aha on a fragment of a pottery jar from tomb 402 and the fragment of a royal jar-sealing from tomb 469.

The tombs in Cemetery 300 can be divided into the following classes²⁾:

Class 2 (Pl. XIX. 1): Oblong graves. 34 Examples: 405, 408, 409, 410, 411, 413, 419, 426, 432, 448, 454, 455, 458, 462, 485, 487, 488, 493, 494, 495, 497, 498, 499, 500, 501, 503, 504, 509, 511, 513, 514, 518, 519, 520. The size varies between 42 × 28 cm (child-burial: 409) and 157 × 120 cm (455), the depth between 75 and 180 cm. Remains of the reed-mat were found in the undisturbed tombs 405, 411, 497, 498 and 499. Tombs 405, 408, 413, 493, 503 and 520 were male burials, 410, 411, 426, 458, 494, 500, 511 and 513 female, 409, 432, 485, 497, 498, 499, 504 and 509 those of children.

Class 4: Oblong graves with protecting walls of rough stones or bricks. 2 Examples: 451 and 516. Tomb 451, the burial of a woman, measuring 105 × 65 cm at a depth of 130 cm, had a clay brick wall on its N. side; tomb 516, 133 × 57 cm, deep 170 cm, a mud brick wall on its E. side.

Class 6 (Pl. XIX. 2; XX): Open pit and side chamber (lateral niche). 30 Examples: 401, 403, 406, 414, 416, 417, 420, 427, 430, 452, 465, 472, 476, 478, 479, 480, 481, 484, 486, 489, 491, 492, 496, 505, 506, 507, 510, 515, 517, 521. The size of the pit varies between 85 × 40 cm (480) and 160 × 100 cm (491); the depth between 100 (472) and 240 cm (465). The side chamber for the burial is excavated in the W. wall of the pit, when the tomb is orientated N-S, but in the S. wall when the orientation is W-E. The bottom of the side-chamber is usually sunk 10-40 cm below the bottom of the pit³⁾. The same level of both pit and side-chamber in tombs 416, 417, 420, 427, 430, 452, 465, 472, 492, 517.

The partition wall is made of mud bricks in 2 cases (406, 515), of rough stones plastered

1) See Map: Fig. 12 of Report of the Second Season, Part I, in *Oudh. Meded.* XXXIX (1958), opp. p. 32.

2) See *Oudh. Meded.* XXXVIII (1957), p. 64 ff., XXXIX (1958), p. 33 ff.

3) See Report of the First Season, Part I, in *Oudh. Meded.* XXXVIII (1957), p. 66.

with mud in 14 cases (401, 427, 430, 465, 481, 484, 489, 491, 492, 496, 505, 506, 510, 517); it is lacking in the other examples of this class.

16 Male burials were found (401, 406, 427, 452, 480, 484, 486, 489, 492, 496, 505, 507, 510, 515, 517, 521) against only 3 female (403, 414, 479) and one child (417). Remains of a wooden coffin were found in tombs 406, 465, 481, 486, 489, 496.

Class 7: Burial in wooden coffin surrounded by rough stone walls. 1 possible example: 418. On the floor of the tomb (measuring 115 × 76 cm, deep 140 cm) are the remains of a wooden coffin protected on the E. and W. sides with walls of rough stones.

Class 8 (Pl. XXI): Rectangular pit in the gravel. 4 Examples: 475, 477, 482, and 512.

Tomb 475: 98 × 60 cm, deep 140 cm; 477: 120 × 60 cm, deep 110 cm; 482: 122 × 54 cm, deep 80 cm, with the rounded corners of Class 2.

Tomb 512 (115 × 49 cm, deep 130 cm) is a transition between this class and Class 9. The E. wall of the tomb is lined with mud bricks. The roof, consisting partly of wooden planks, partly of one big stone slab⁴), and covered with mud and rough stones along the edges, rests on top of this wall and on a corresponding ledge cut out in the gravel along the W. side.

Tomb 482 is a female, 512 a male burial.

Class 9 (Pl. XXII; XXIII. 1): Rectangular brick tomb with one compartment. 32 Examples: 400, 402, 407, 412, 415, 423, 424, 433, 437, 438, 439, 440, 442, 445, 447, 453, 456, 457, 459, 460, 461, 463, 464, 466, 467, 469, 470, 473, 474, 490, 502, 508. The size (inner measurements) varies between 94 × 50 cm (442) and 315 × 130 cm (469), the depth between 45 cm (463) and 315 cm (402). The walls of the tombs are lined with black mud and bricks plastered with black mud in most cases. Tombs 439 and 457 have clay plaster. The walls of 412 and 473 are lined with clay bricks, plastered with black mud. The walls of 400 were coated with a layer of clay (4 cm), those of 415, 469 and 508 with a layer of black mud (8-16 cm). Traces only of mud were found on the walls of tombs 424, 453, 470 and 474.

One of the earliest if not the earliest example of the use of stone in tomb architecture was 467: the walls of the tomb were lined with rough stones, plastered with black mud (Pl. XXIII. 1).

The four walls of tombs 407, 467 and 469 and the 2 long walls of tomb 508 inclined, the burial chamber narrowing down to the bottom⁵). There were 6 male burials: 412, 423, 438, 457, 460 and 466 against 2 female: 424, 439.

Class 10 (Pl. XXIII. 2; XXIV): Rectangular brick tomb with two compartments: main chamber and parallel end chamber. 10 Examples: 421, 422, 425, 428, 429, 431, 446, 449, 450, 471. The size of the main chamber varies between 92 × 85 cm (450) and 168 × 80 cm (471); the depth between 140 (428) and 240 cm (431). The walls of the burial chamber in 421, 422 and 449 are lined with clay bricks and plastered with black mud, the others with mud bricks, plastered with mud, except 431 and 446 which have clay plaster.

Tombs 425, 428, 449 and 450 present a transition between Class 9 and Class 10: a space has been left clear against one of the short walls of the tomb, to be used as a magazin. In tombs 421, 429 and 471 this space was coated with a layer of black mud; in tomb 431 with clay, in tomb 446 lined with mud bricks, plastered with clay. The magazin of 422 is a small rectangular room built against the W. wall of the tomb at its S. end. The end chamber is at the S. end in

4) See Report of the Second Season, Part I, in *Oudh. Meded.* XXXIX (1958), p. 34, n. 8.

5) See Report of the Second Season, Part I, in *Oudh. Meded.* XXXIX (1958), p. 34, n. 6.

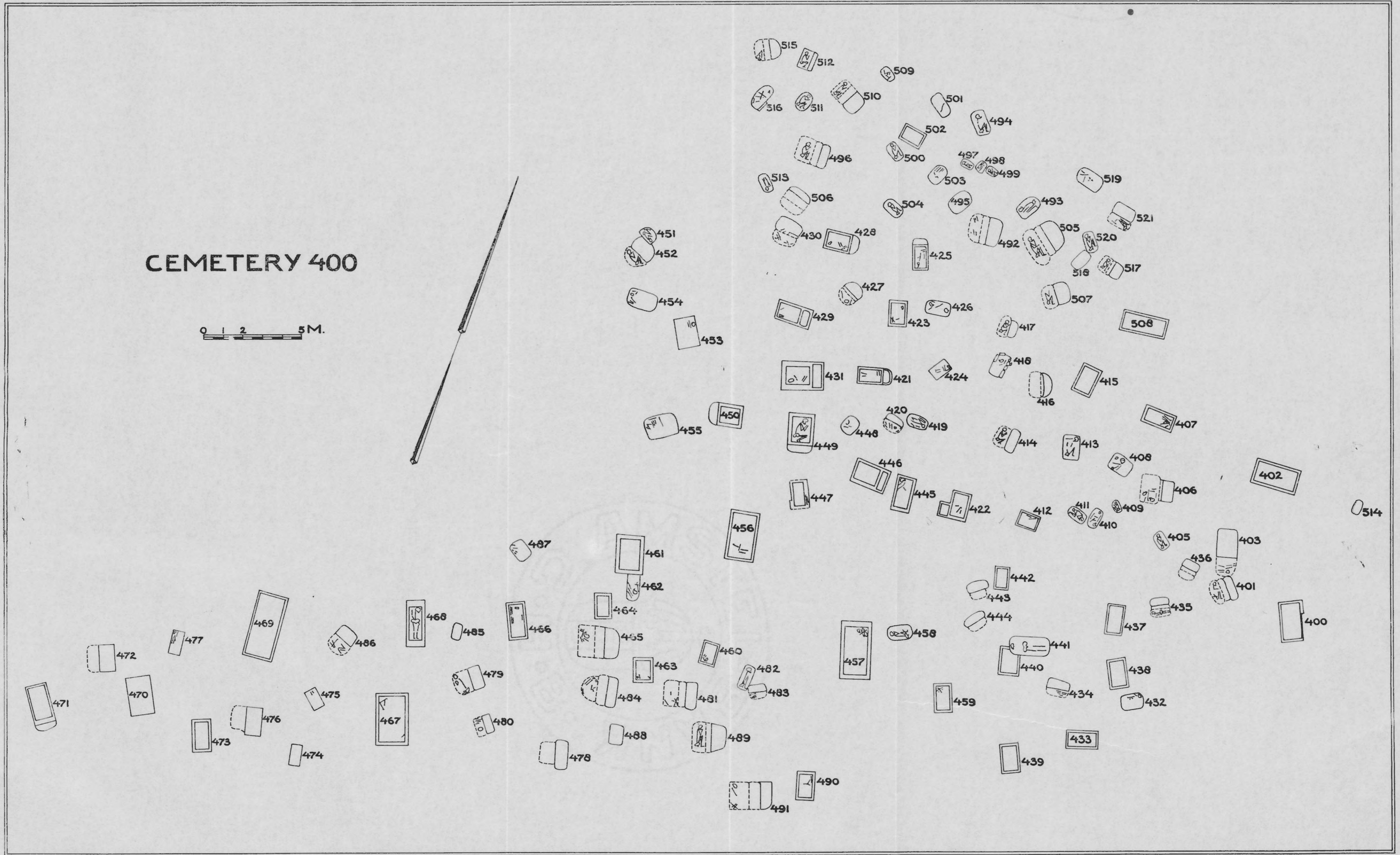

Fig. 2

449 and 471, at the N. end in 425; where the tombs are orientated W-E the end chamber is at the E. end in 421, 428, 429, 431 and 446, but at the W. end in 450.

Tomb 449 is a male burial, 429 a female.

The tombs of Class 9 and 10 were roofed with timber resting on shelves cut out in the gravel and covered with a thick layer of mud and (sometimes) rough stones. The tombs of Class 10 and many of Class 9 were roofed deep below the surface. In these cases there were no brick retaining walls between the tomb proper and the surface, a substructure B, as in the more developed brick-built tombs of Cemetery 1957⁶). The superstructure, probably a low rectangular mud brick mastaba, traces of which were found in a few cases, was built on the surface of the pit independently of the substructure. In the shallow tombs of Class 9 however the roofing was almost at surface level and the brick and stone covering of the roof served as a foundation of the brick mastaba, to be compared with the brick platform on top of substructure B in tombs of Cemetery 1957⁶).

The size of the bricks in the tombs of Classes 9 and 10 varies between $24 \times 12 \times 8$ (471) and $28 \times 15 \times 10$ (459).

The orientation of 82 of the 113 tombs is N-S; of 31 tombs W-E: 13 of Class 2: 405, 408, 411, 419, 426, 432, 454, 455, 458, 497, 499, 504 and 519; 6 of Class 6: 403, 420, 430, 486, 506 and 521; 6 of Class 9: 402, 407, 412, 433, 502 and 508; 6 of Class 10: 421, 428, 429, 431, 446 and 450. The original position of the body could be ascertained in 39 cases: 24 bodies were lying on the left side, with the head to the North, facing the East: N1E; 1 was lying on the right side, facing the West: NrW (tomb 409 of Class 2); 2 examples of SrE (451 of Class 4 and 493 of Class 2); 1 of S1W (513 of Class 2). Finally there were 11 cases of bodies with the head to the West, facing the North: W1N (405, 411, 419, 458, 497, 499, 504 of Class 2 and 420, 430, 486 and 521 of Class 6).

The 8 intrusive tombs are 434, 435, 436, 441, 443, 444, 468 and 483. Tomb 441 is the extended W-E burial of a woman; 468 the N-S extended burial also of a woman in a wooden coffin. The other burials are those of children, buried extended W-E in tombs of the type open pit and side chamber.

THE POTTERY

Figs. 3-4 and Pl. XXV

The pottery found in our cemetery can be divided into the following classes⁷): Class A: tall jars with tapering body and rounded base ("wine jars"); Class B: roughly ovoid jars with a blunt-pointed base; Class C: related to Class B, but smaller jars with low neck and rounded base; Class D: jars with convex-concave sides and flat base; Class E: jars with bulbous body (barrel-shaped) and flat base or rounded base with sharp edges; Class F: cylindrical jars; Class H: bowls with convex-concave sides and flat base; Class I: bowls with concave sides, flaring mouth and flat base; Class J: bowls with convex sides and flat or rounded base; Class K: shallow bowls; Class L: dishes; Class N: spherical jars; Class P: spouted jars; Class R: rough ware thick-walled basins with slightly pointed base; Class T: potstands; Class V: pointed conical jars; Class W: jar-lids; Class Y: jars with high neck, high shoulders and tapering sides; Class Z: rimless jars with bulbous body, concave-convex sides, a groove around the shoulders and a flat base.

6) See Report of the First Season, Part I, in *Oudh. Meded.* XXXVIII (1957), p. 67.

7) See Report of the First Season, Part II and Report of the Second Season, Part I, in *Oudh. Meded.* XXXIX (1958), pp. 20, 36.

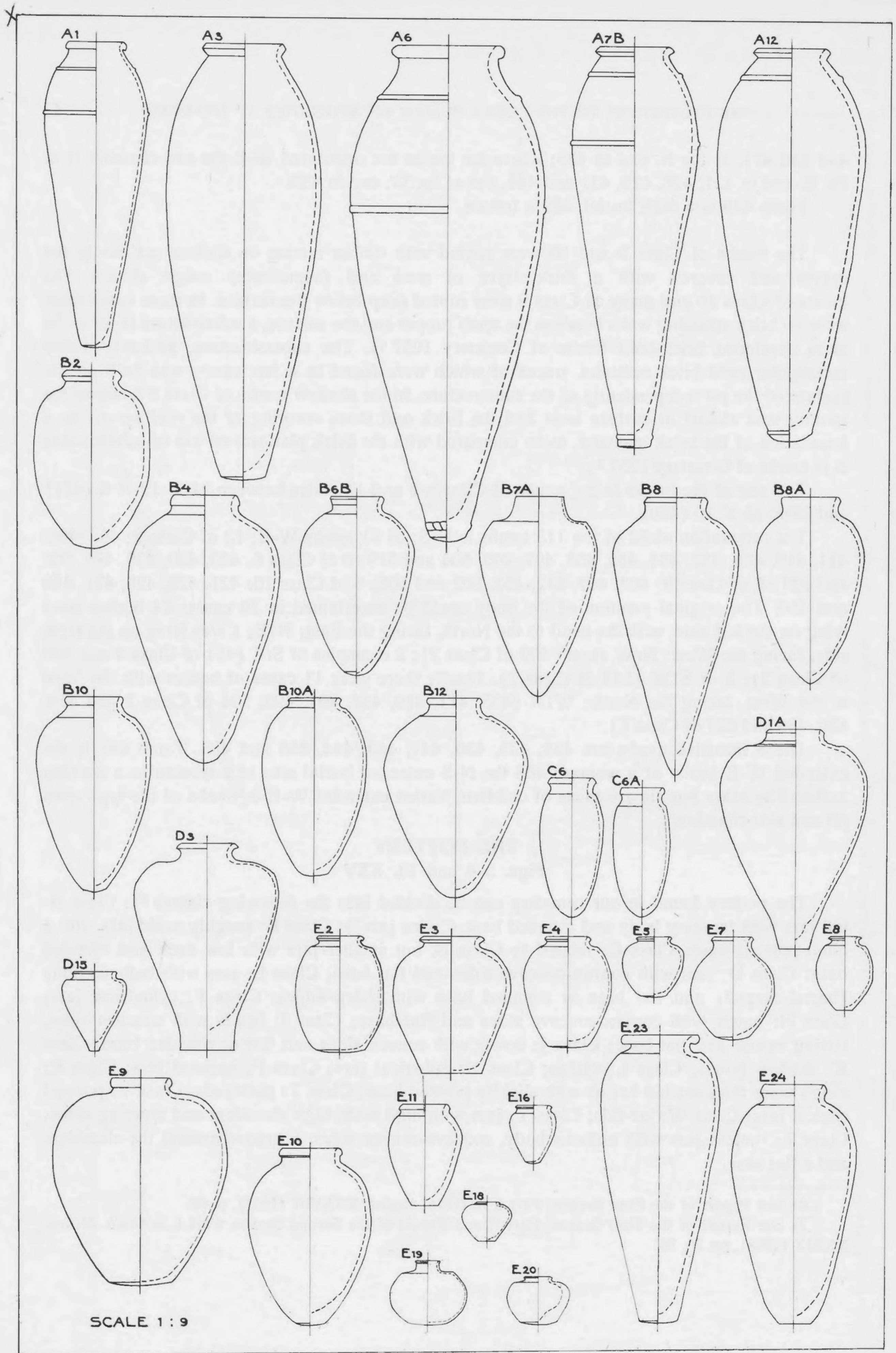

Fig. 3

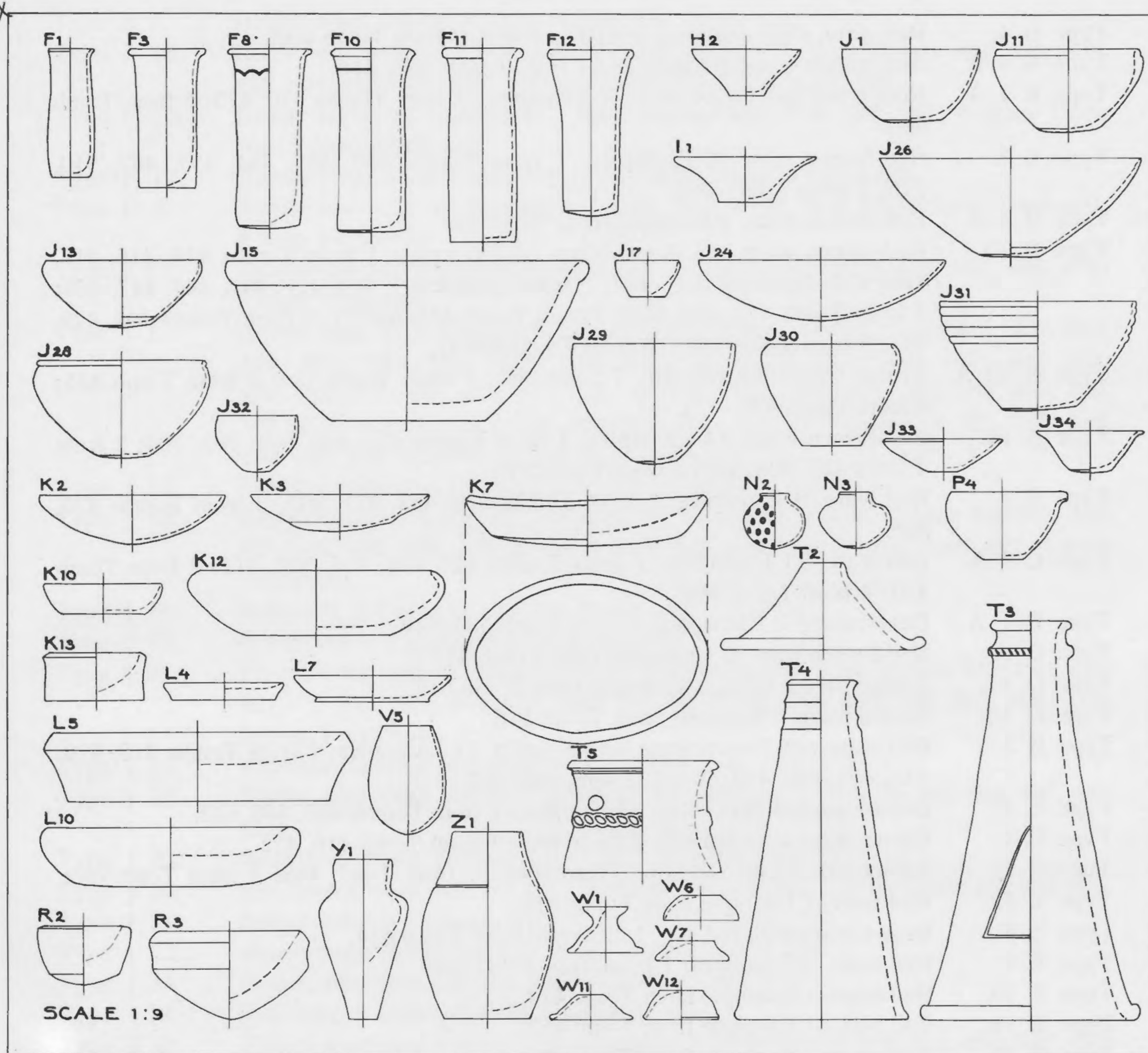

Fig. 4

Catalogue

- Type A 1. Red ware. 1 Example from Tomb 504.
 Type A 3. Red-brown ware. 11 Examples: 1 from Tombs 421, 429, 469, 494; 2 from Tombs 431, 470; 3 from Tomb 508⁸⁾.
 Type A 6. Red-brown ware. 6 Examples: 1 from Tombs 449, 496; 2 from Tombs 402, 467.
 Type A 7 B. Red-brown ware. 5 Examples: 2 from Tomb 469; 3 from Tomb 471.
 Type A 12. Red-brown ware. 2 Examples: 1 from Tombs 428, 446.
 Type B 2. Red ware. 1 Example from Tomb 496.

8) One of these jars with a decoration of semicircles around the shoulder, see Report of the Second Season, Part I, in *Oudh. Meded.* XXXIX (1958), p. 36, n. 16.

- Type B 4. Red ware. 4 Examples: 1 from Tomb 449; 3 from Tomb 400.
- Type B 6 B. Red-brown ware. 2 Examples: 1 from Tombs 496, 516.
- Type B 7 A. Rough red and brown ware. 7 Examples: 1 from Tombs 470, 475; 5 from Tomb 465.
- Type B 8. Red-brown ware. 9 Examples: 1 from Tombs 456, 463, 464, 471, 482, 510, 515; 2 from Tomb 440.
- Type B 8 A. Red-brown ware. 1 Example from Tomb 491.
- Type B 10. Red-brown ware and desert ware. 84 Examples: 1 from Tombs 410, 416, 418, 421, 423, 430, 475, 479, 492; 2 from Tombs 407, 415, 426, 445, 446, 447, 465; 3 from Tomb 412, 452, 506; 4 from Tomb 431, 449⁹⁾; 6 from Tombs 406, 429, 491; 8 from Tomb 481; 18 from Tomb 489⁹⁾.
- Type B 10 A. Brown ware with red slip. 7 Examples: 1 from Tomb 520; 2 from Tomb 445; 4 from Tomb 403.
- Type B 12. Red-brown ware. 14 Examples: 1 from Tombs 431, 446, 501, 503, 504; 2 from Tombs 425, 428, 450; 3 from Tomb 502.
- Type C 6. Red ware. 8 Examples: 1 from Tombs 426, 453, 471, 505; 2 from Tombs 425, 508.
- Type C 6 A. Red ware. 11 Examples: 1 from Tombs 422, 445, 506, 507, 512; 2 from Tomb 423; 4 from Tomb 469.
- Type D 1 A. Desert ware. 2 Examples: 1 from Tomb 505, 512.
- Type D 3. Red-brown ware. 2 Examples from Tomb 431.
- Type D 11. Rough brown ware. 1 Example from Tomb 519.
- Type D 15. Brown ware. 1 Example from Tomb 516.
- Type E 2. Red ware and brown ware with red slip. 11 Examples: 1 from Tombs 419, 429, 431, 445, 450, 453, 465, 492, 496, 502, 507.
- Type E 3. Brown ware with red slip. 3 Examples: 1 from Tombs 405, 446, 512.
- Type E 4. Brown ware with red slip. 2 Examples: 1 from Tomb 416, 422.
- Type E 5. Brown ware with red slip. 3 Examples: 1 from Tomb 448; 2 from Tomb 452.
- Type E 7. Red ware. 1 Example from Tomb 490.
- Type E 8. Brown ware with red slip. 1 Example from Tomb 474.
- Type E 9. Red ware. 2 Examples: 1 from Tombs 407, 449.
- Type E 10. Red ware. 1 Example from Tomb 474.
- Type E 11. Red ware. 1 Example from Tomb 465.
- Type E 16. Red ware. 1 Example from Tomb 465.
- Type E 18. Light brown ware with black paint strokes. 1 Example from Tomb 452.
- Type E 19. Brown ware with red slip. 1 Example from Tomb 474.
- Type E 20. Brown red ware with red slip. 6 Examples: 1 from Tombs 423, 448, 510; 3 from Tomb 431.
- Type E 23. Brown ware with red slip. 2 Examples: 1 from Tombs 450, 457.
- Type E 24. Brown ware with red slip. 2 Examples: 1 from Tombs 419, 439.
- Type F 1. Red-brown ware. 9 Examples: 1 from Tombs 408, 428, 512; 2 from Tomb 502; 4 from Tomb 501.
- Type F 3. Red-brown ware and desert ware. 21 Examples: 1 from Tombs 448, 467, 474; 18 from Tomb 469.

9) One of the jars has a decoration of painted black strokes, horizontal on shoulders, vertical on body.

- Type F 8. Desert ware. 1 Example from Tomb 438.
- Type F 10. Red-brown ware and desert ware. 17 Examples: 1 from Tombs 433, 438, 439, 456, 461, 466, 482, 484; 2 from Tomb 465; 7 from Tomb 400.
- Type F 11. Desert ware. 17 Examples: 1 from Tombs 400, 403, 407, 467; 6 from Tomb 508; 7 from Tomb 402.
- Type F 12. Brown ware. 4 Examples: 1 from Tomb 467; 3 from Tomb 508.
- Type H 2. Red-brown ware. 10 Examples: 1 from Tombs 402, 414, 474; 2 from Tomb 500; 5 from Tomb 469.
- Type I 1. Red-brown and red ware. 7 Examples: 1 from Tomb 401, 431, 467, 468, 475; 2 from Tomb 457.
- Type J 1. Brown ware with red slip, polished. 65 Examples: 1 from Tombs 405, 407, 413, 414, 419, 423, 424, 425, 427, 428, 429, 430, 445, 446, 447, 448, 453, 454, 455, 457, 468, 472, 475, 476, 477, 479, 481, 484, 485, 486, 489, 492, 496, 505, 506, 507, 510, 511, 515, 516, 518, 521; 2 from Tombs 418, 421, 422, 426, 449, 452, 500, 512, 517, 520; 3 from Tomb 431.
- Type J 11. Polished red ware. 1 Example from Tomb 496.
- Type J 13. Brown ware with red slip, polished. 19 Examples: 1 from Tombs 412¹⁰⁾, 416, 423, 428, 429, 445, 446, 450, 454, 474, 479, 506, 512; 2 from Tomb 431, 4 from Tomb 449.
- Type J 15. Red ware. 3 Examples: 1 from Tombs 469, 472, 476.
- Type J 17. Brown ware. 1 Example from Tomb 428.
- Type J 24. Brown ware with red slip, polished. 20 Examples: 1 from Tombs 407, 410, 416, 421¹⁰⁾, 422, 425, 431, 445, 449, 453, 475, 478, 488, 493, 496, 505, 506, 519; 2 from Tomb 450.
- Type J 26. Polished red ware. 1 Example from Tomb 494.
- Type J 28. Brown ware with red slip, polished. 3 Examples: 1 from Tombs 406, 407, and 423.
- Type J 29. Red-brown ware. 2 Examples: 1 from Tomb 414 and 421.
- Type J 30. Red-brown ware with red slip; polished. 2 Examples: 1 from Tomb 410 and 508.
- Type J 31. Brown ware. 1 Example from Tomb 422.
- Type J 32. Brown ware. 2 Examples: 1 from Tombs 419 and 429.
- Type J 33. Brown ware with red slip. 1 Example from Tomb 481.
- Type J 34. Red ware. 1 Example from Tomb 491.
- Type K 2. Brown ware with red slip. 20 Examples: 1 from Tombs 408, 411, 414, 426, 430, 431, 446, 448, 469, 480, 486, 489, 493, 496, 511, 512; 2 from Tombs 447 and 452.
- Type K 3. Brown ware with red slip. 1 Example from Tomb 402.
- Type K 7. Brown ware, blackened on inside. 7 Examples: 1 from Tombs 407, 419, 421, 427, 431, 449, 492.
- Type K 10. Red ware. 1 Example from Tomb 506.
- Type K 12. Polished red ware. 2 Examples from Tomb 445.
- Type K 13. Rough brown ware. 7 Examples: 1 from Tombs 457, 479, 492, 496; 3 from Tomb 491.

---

10) With repair holes.

- Type L 4. Rough brown ware. 15 Examples: 1 from Tombs 400, 414, 419, 421, 426, 428, 429, 430, 433, 438, 452, 464, 502, 515, 521.
- Type L 5. Rough brown ware. 6 Examples: 1 from Tombs 401, 414, 418, 469, 470, 475.
- Type L 7. Brown ware. 31 Examples: 1 from Tombs 401, 402, 403, 415, 428, 446, 449, 450, 468, 469, 472, 479, 481, 484, 486, 488, 492, 494, 500, 511, 512, 517, 518, 519, 520; 2 from Tombs 429, 489, 506.
- Type L 10. Red and brown ware. 6 Examples: 1 from Tombs 400, 402, 403, 467; 2 from Tomb 481.
- Type N 2. Red-brown ware with painted red dots or strokes. 2 Examples: 1 from Tombs 405 and 484.
- Type N 3. Brown ware. 3 Examples: 1 from Tombs 451, 457, 484.
- Type P 4. Red ware. 1 Example from Tomb 496.
- Type R 2. Rough brown ware. 9 Examples: 1 from Tombs 402, 403, 406, 407, 414, 432; 3 from Tomb 400.
- Type R 3. Rough brown ware, blackened. 1 Example from Tomb 428.
- Type T 2. Red ware. 2 Examples: 1 from Tombs 407, 431.
- Type T 3. Red ware. 1 Example from Tomb 455¹¹⁾.
- Type T 4. Red ware. 1 Example from Tomb 431.
- Type T 5. Rough red-brown ware. 1 Example from Tomb 407.
- Type V 5. Brown ware. 1 Example from Tomb 414.
- Type W 1. Brown ware with red slip. 1 Example from Tomb 477.
- Type W 6. Red-brown ware. 10 Examples: 1 from Tombs 400, 418, 420, 424, 426, 429, 430, 470, 477, 512.
- Type W 7. Red-brown ware. 21 Examples: 1 from Tombs 416, 421, 423, 452, 468, 486, 489, 491, 493, 494, 496, 498, 500, 502, 504, 507, 511, 512, 521; 2 from Tomb 505.
- Type W 11. Red-brown ware. 10 Examples: 1 from Tombs 457, 469, 474, 476, 512; 2 from Tomb 467; 3 from Tomb 400.
- Type W 12. Red-brown ware. 1 Example from Tomb 402.
- Type Y 1. Rough red-brown ware. 11 Examples: 1 from Tombs 401, 402, 414, 419, 429; 6 from Tomb 400.
- Type Z 1. Red-brown ware. 6 Examples: 1 from Tombs 400, 401, 414, 445, 464, 485.

POTMARKS

Fig. 5

All potmarks are engraved with a sharp instrument, nrs. 1-8 on the rim, nrs. 15 and 17 on the bottom, the others on the body of the vase.

Nr.	1	on a vase of Type B 6 B	from Tomb 496				
„	2	„ „ „ „ „	B 10	„	„	445, together with Nr. 14	
„	3	„ „ „ „ „	B 10	„	„	449, „ „ „ 33	
„	4	„ „ „ „ „	B 10	„	„	449, „ „ „ 28	
„	5	„ „ „ „ „	B 10	„	„	423, „ „ „ 9	
„	6	„ „ „ „ „	E 2	„	„	429, „ „ „ 39	
„	7	„ „ „ „ „	B 10	„	„	429, „ „ „ 10	
„	8	„ „ „ „ „	B 10	„	„	429	

11) With triangular hole and incised ladder-design.

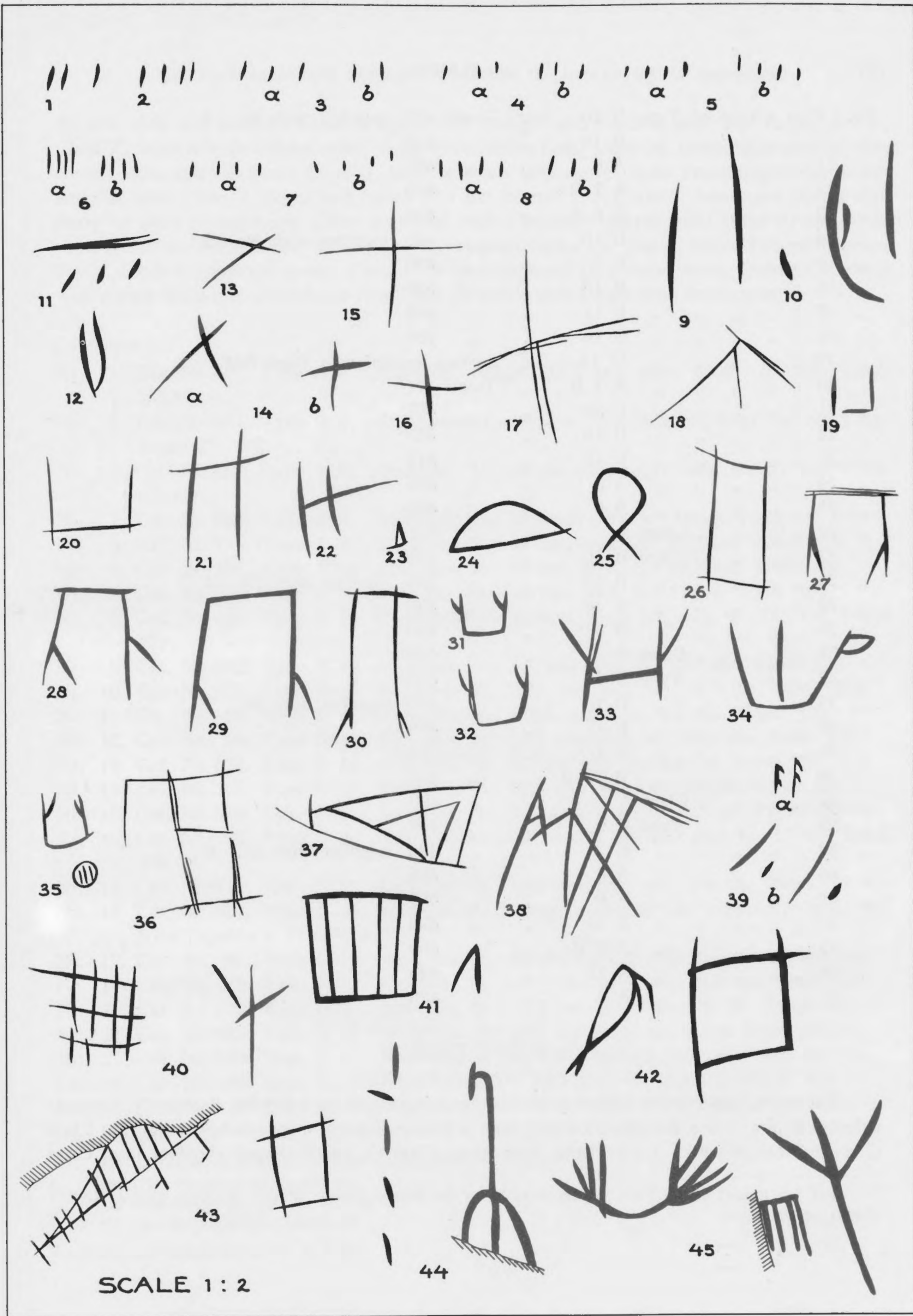

Fig. 5

Nr.	9	on a vase of	Type	B 10	from Tomb	423, together with	Nr.	5
"	10	" " " "	"	B 10	" "	429, " " "	"	7
"	11	" " " "	"	A 6	" "	467		
"	12	" " " "	"	A 7 B	" "	469		
"	13	" " " "	"	C 6 A	" "	423		
"	14	" " " "	"	B 10	" "	445, together with	Nr.	2
"	15	" " " "	"	E 7	" "	490		
"	16	" " " "	"	B 10	" "	506		
"	17	" " " "	"	F 11	" "	508		
"	18	" " " "	"	B 10	" "	426		
"	19	" " " "	"	D 15	"	Surface Redeem near Tomb	504	
"	20	" " " "	"	A 7 B	"	Tomb	471	
"	21	" " " "	"	J 28	" "	407		
"	22	" " " "	"	B 10	" "	429		
"	23	" " " "	"	J 13	" "	512		
"	24	" " " "	"	A 3	" "	508		
"	25	" " " "	"	A 6	" "	467		
"	26	" " " "	"	Class A	" "	471		
"	27	" " " "	"	Type B 10	" "	449		
"	28	" " " "	"	B 10	" "	449, together with	Nr.	4
"	29	" " " "	"	B 10	" "	446		
"	30	" " " "	"	B 8	" "	510		
"	31	" " " "	"	Class B	" "	407		
"	32	" " " "	"	Type B 10	" "	407		
"	33	" " " "	"	B 10	" "	449, together with	Nr.	3
"	34	" " " "	"	J 13	" "	449		
"	35	" " " "	"	A 1	" "	504		
"	36	" " " "	"	B 10 A	" "	445		
"	37	" " " "	"	Class A	" "	469		
"	38	" " " "	"	Type E 9	" "	407		
"	39	" " " "	"	E 2	" "	429, together with	Nr.	6
"	40	" " " "	"	A 6	" "	496		
"	41	" " " "	"	A 6	" "	402		
"	42	" " " "	"	A 12	" "	428		
"	43	" " " "	"	A 7 B	" "	469		
"	44	" " " "	"	A 12	" "	446		
"	45	" " " "	"	A 3	" "	429		

STONE VESSELS

Figs 6-7 and Pl. XXVI

The stone vessels from Cemetery 400 can be divided into the following classes¹²⁾: Class A: cylindrical jars; Class B: cylindrical jars with a plain roll band or groove below the rim; Class C: cylindrical jars with a rope band decoration; Class G: barrel-shaped shoulder jars; Class

12) See Report of the First Season, Part II; of the Second Season, Part I, in *Oudh. Meded.* XXXIX (1958), pp. 25 and 41.

H: jars with side handles; Class I: bowls with straight and concave sides and flaring mouth; Class K: beakers with convex sides, sharp rim and flat base; Class M: bowls with external rim, convex sides and flat base; Class Q: shallow bowls with convex sides expanding to the mouth and flat base; Class S: bowls and dishes with flat internal rim; Class T: bowls and dishes with sharp or blunt rounded rim; Class U: bowls with a bevelled external rim; Class V: cups with convex-concave sides; Class W: flat and dish-topped tables and plates; Class X: oval mouthed bowls; Class Y: spouted bowls; Class Z: wide-shouldered jars, squat form; Class GG: bowls with convex sides and internal roll-rim; Class JJ: bowls with a rope band decoration.

Catalogue

- Nr. 1. Cat. Nr. 587. Type A 4. Alabaster. Height: 10.5 cm; max. width: 9.5 cm. Tomb 465 ¹³).
- Nr. 2. Cat. Nr. 511. Type A 4. White-veined alabaster. H.: 25.5 cm; max. w.: 16.3 cm. Tomb 471 ¹⁴).
- Nr. 3. Cat. Nr. 605. Type A 5. Alabaster. H.: 36 cm (approx.); max. w.: 21 cm. Tomb 469 ¹⁴).
- Nr. 4. Cat. Nr. 653. Type A 6. Alabaster. H.: 19.6 cm; max. w.: 18 cm. Tomb 513 ¹⁴).
- Nr. 5. Cat. Nr. 176. Type A 8. Alabaster. H.: 19 cm; max. w.: 13.7 cm. Tomb 429.
- Nr. 6. Cat. Nr. 591. Type A 23. Alabaster. H.: 15 cm; max. w.: 10.5 cm. Tomb 465.
- Nr. 7. Cat. Nr. 564. Type A 29. Alabaster. H.: 16 cm; max. w.: 11 cm. Tomb 489.
- Nr. 8. Cat. Nr. 620. Type A 34. White-veined alabaster. H.: 6 cm; max. w.: 11.1 cm. Tomb 491.
- Nr. 9. Cat. Nr. 642. Type A 34. Alabaster. H.: 4.1 cm; max. w.: 9.7 cm. Tomb 510.
- Nr. 10. Cat. Nr. 557. Type B 2. Alabaster. H.: 30.2 cm; max. w.: 11.5 cm. Tomb 489.
- Nr. 11. Cat. Nr. 92. Type B 4. Alabaster. H.: 5 cm; max. w.: 4.2 cm. Tomb 401.
- Nr. 12. Cat. Nr. 84. Type B 10. Alabaster. H.: 11.5 cm; max. w.: 10.5 cm. Tomb 402.
- Nr. 13. Cat. Nr. 632. Type B 10. Alabaster. H.: 11 cm; max. w.: 9.4 cm. Tomb 508.
- Nr. 14. Cat. Nr. 167. Type B 11. Alabaster. H.: 23.8 cm; max. w.: 12 cm. Tomb 422.
- Nr. 15. Cat. Nr. 595. Type C 1. Alabaster. H.: 35.4 cm; max. w.: 20.8 cm. Tomb 467 ¹⁵).
- Nr. 16. Cat. Nr. 606. Type C 2. White-veined alabaster. H.: 38 cm; max. w.: 17 cm. Tomb 469 ¹⁶).
- Nr. 17. Cat. Nr. 512. Type C 8. Alabaster. H.: 15.5 cm; max. w.: 13.5 cm. Tomb 471 ¹⁴).
- Nr. 18. Cat. Nr. 522. Type C 10. White-veined alabaster. H.: 18 cm (approx.); max. w.: 9 cm (approx.). Tomb 474 ¹⁶).
- Nr. 19. Cat. Nr. 85. Type C 11. Alabaster. H.: 15 cm; max. w.: 12.3 cm. Tomb 402 ¹⁶).
- Nr. 20. Cat. Nr. 170. Type G 2. Alabaster. H.: 12.5 cm; max. w.: 10.2 cm. Tomb 423.
- Nr. 21. Cat. Nr. 172. Type G 2. Alabaster. H.: 12.2 cm; max. w.: 9.2 cm. Tomb 423.
- Nr. 22. Cat. Nr. 621. Type G 2. Alabaster. H.: 11.1 cm; max. w.: 9 cm. Tomb 491.
- Nr. 23. Cat. Nr. 549. Type G 2. Alabaster. H.: 12 cm; max. w.: 10.2 cm. Tomb 501 ¹⁴).
- Nr. 24. Cat. Nr. 89. Type G 12. Alabaster. H.: 4 cm; max. w.: 3.8 cm. Tomb 405.
- Nr. 25. Cat. Nr. 171. Type G 12. Alabaster. H.: 9.5 cm; max. w.: 9.2 cm. Tomb 423.

13) A hole in the bottom of this jar was stopped with black mud.

14) Only fragmentarily preserved.

15) Two fragments from Tomb 475.

16) One fragment from Tomb 403.

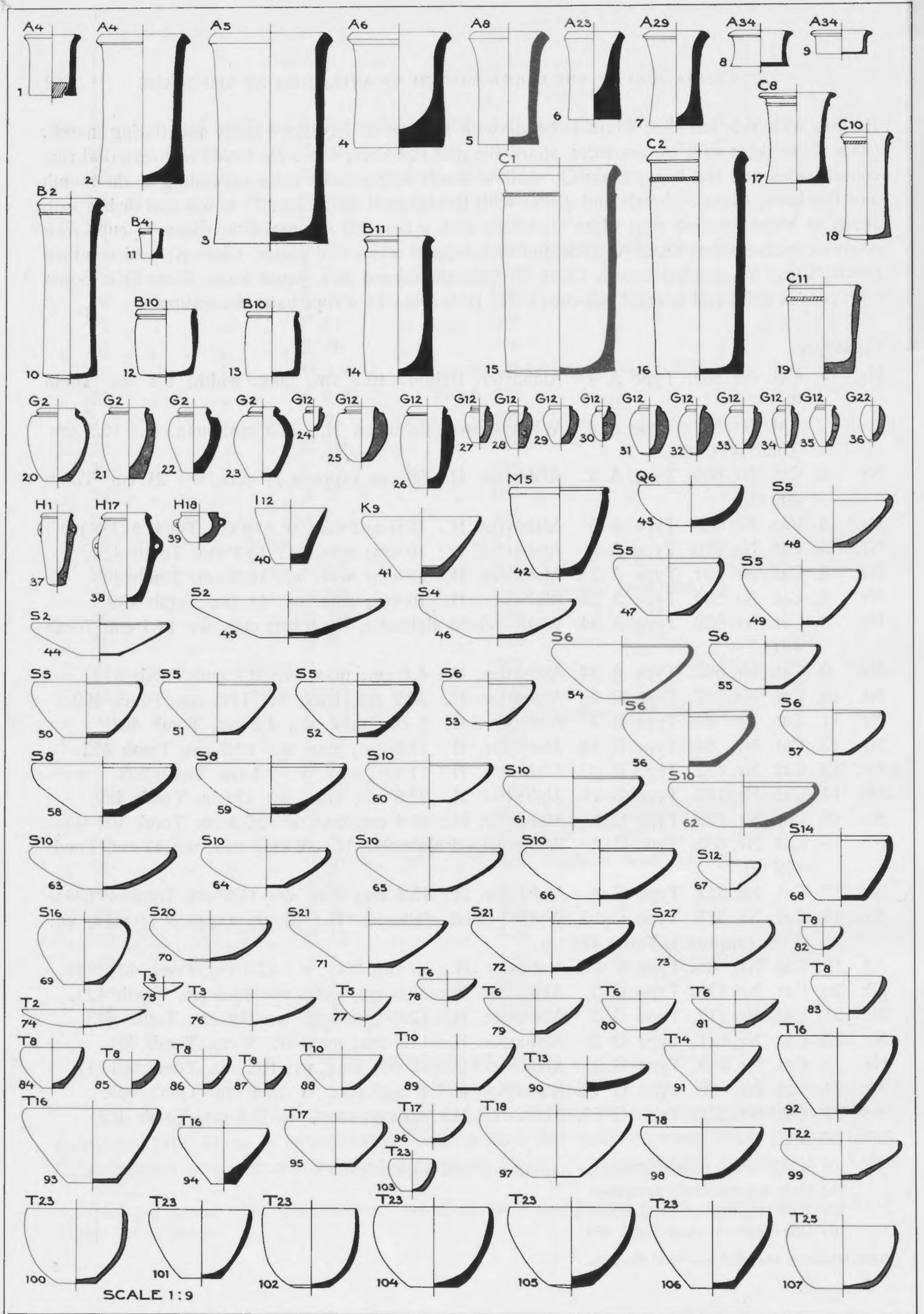

Fig. 6

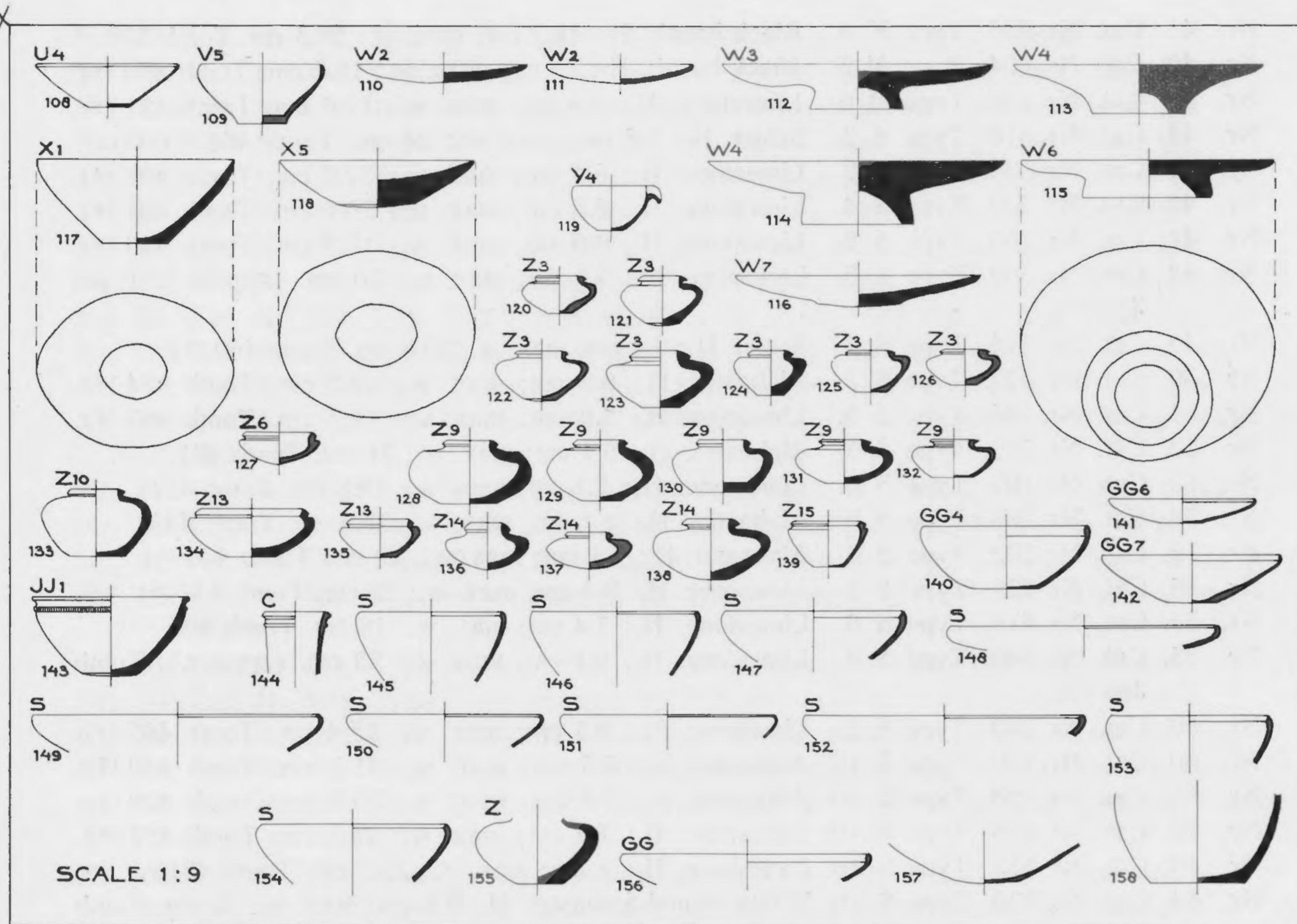

Fig. 7

- Nr. 26. Cat. Nr. 184. Type G 12. Alabaster. H.: 13.8 cm; max. w.: 9.3 cm. Tomb 431.
 Nr. 27. Cat. Nr. 183. Type G 12. Alabaster. H.: 6.2 cm; max. w.: 4.8 cm. Tomb 431.
 Nr. 28. Cat. Nr. 199. Type G 12. Alabaster. H.: 7.2 cm; max. w.: 5.2 cm. Tomb 445.
 Nr. 29. Cat. Nr. 243. Type G 12. Alabaster. H.: 6.5 cm; max. w.: 5.9 cm. Tomb 452.
 Nr. 30. Cat. Nr. 244. Type G 12. Alabaster. H.: 6 cm; max. w.: 4.3 cm. Tomb 452.
 Nr. 31. Cat. Nr. 529. Type G 12. Alabaster. H.: 8.4 cm; max. w.: 6.7 cm. Tomb 479.
 Nr. 32. Cat. Nr. 536. Type G 12. Alabaster. H.: 8.6 cm; max. w.: 6 cm. Tomb 481.
 Nr. 33. Cat. Nr. 562. Type G 12. Alabaster. H.: 7.2 cm; max. w.: 6.3 cm. Tomb 489.
 Nr. 34. Cat. Nr. 563. Type G 12. Alabaster. H.: 7.2 cm; max. w.: 4.2 cm. Tomb 489.
 Nr. 35. Cat. Nr. 656. Type G 12. Alabaster. H.: 7.1 cm; max. w.: 5 cm. Tomb 520.
 Nr. 36. Cat. Nr. 537. Type G 22. Alabaster. H.: 6 cm; max. w.: 4.6 cm. Tomb 481.
 Nr. 37. Cat. Nr. 633. Type H 1. Alabaster. H.: 12.5 cm; max. w.: 6.3 cm. Tomb 508¹⁷⁾.
 Nr. 38. Cat. Nr. 197. Type H 17. Alabaster. H.: 15.1 cm; max. w.: 12 cm. Tomb 439.
 Nr. 39. Cat. Nr. 634. Type H 18. Black granite. H.: 5 cm; max. w.: 9 cm. Tomb 508.
 Nr. 40. Cat. Nr. 635. Type I 12. Yellowish limestone. H.: 9.5 cm; max. w.: 12.6 cm. Tomb 508¹⁷⁾.

17) Only fragmentarily preserved.

- Nr. 41. Cat. Nr. 636. Type K 9. Black basalt. H.: 10.2 cm; max. w.: 20.3 cm. Tomb 508.
 Nr. 42. Cat. Nr. 604. Type M 5. Black basalt. H.: 15 cm; max. w.: 16.4 cm. Tomb 469¹⁸⁾.
 Nr. 43. Cat. Nr. 188. Type Q 6. Limestone. H.: 6.9 cm; max. w.: 17.6 cm. Tomb 431¹⁸⁾.
 Nr. 44. Cat. Nr. 518. Type S 2. Schist. H.: 5.6 cm; max. w.: 24 cm. Tomb 469¹⁸⁾ 19).
 Nr. 45. Cat. Nr. 533. Type S 2. Limestone. H.: 6.4 cm; max. w.: 32.6 cm. Tomb 481¹⁸⁾.
 Nr. 46. Cat. Nr. 629. Type S 4. Limestone. H.: 6.6 cm; max. w.: 26.7 cm. Tomb 491¹⁸⁾.
 Nr. 47. Cat. Nr. 203. Type S 5. Limestone. H.: 9.6 cm; max. w.: 18.5 cm. Tomb 446¹⁸⁾.
 Nr. 48. Cat. Nr. 569. Type S 5. Limestone. H.: 9.5 cm; max. w.: 20 cm. (approx.). Tomb 457¹⁸⁾.
 Nr. 49. Cat. Nr. 574. Type S 5. Schist. H.: 9.4 cm; max. w.: 20.3 cm. Tomb 460¹⁸⁾.
 Nr. 50. Cat. Nr. 523. Type S 5. Alabaster. H.: 9.5 cm; max. w.: 19.2 cm. Tomb 474¹⁸⁾.
 Nr. 51. Cat. Nr. 586. Type S 5. Limestone. H.: 8.9 cm; max. w.: 19.7 cm. Tomb 465¹⁸⁾.
 Nr. 52. Cat. Nr. 535. Type S 5. Alabaster. H.: 9.1 cm; max. w.: 21 cm. Tomb 481.
 Nr. 53. Cat. Nr. 102. Type S 6. Limestone. H.: 7.5 cm; max. w.: 15.8 cm. Tomb 411.
 Nr. 54. Cat. Nr. 193. Type S 6. Alabaster. H.: 9.1 cm; max. w.: 23.6 cm. Tomb 431.
 Nr. 55. Cat. Nr. 202. Type S 6. Alabaster. H.: 7.1 cm; max. w.: 19 cm. Tomb 446¹⁸⁾.
 Nr. 56. Cat. Nr. 225. Type S 6. Limestone. H.: 9.3 cm; max. w.: 22 cm. Tomb 447¹⁸⁾ 20).
 Nr. 57. Cat. Nr. 618. Type S 6. Limestone. H.: 7.4 cm; max. w.: 18 cm. Tomb 496.
 Nr. 58. Cat. Nr. 589. Type S 8. Limestone. H.: 9.1 cm; max. w.: 25 cm. (approx.). Tomb 465¹⁸⁾.
 Nr. 59. Cat. Nr. 580. Type S 8. Limestone. H.: 8.5 cm; max. w.: 25.4 cm. Tomb 465¹⁸⁾.
 Nr. 60. Cat. Nr. 130. Type S 10. Alabaster. H.: 6.6 cm; max. w.: 21.5 cm. Tomb 419¹⁸⁾.
 Nr. 61. Cat. Nr. 180. Type S 10. Alabaster. H.: 7.8 cm; max. w.: 23.8 cm. Tomb 429¹⁸⁾.
 Nr. 62. Cat. Nr. 568. Type S 10. Limestone. H.: 7.5 cm; max. w.: 25.5 cm. Tomb 457¹⁸⁾.
 Nr. 63. Cat. Nr. 532. Type S 10. Limestone. H.: 7 cm; max. w.: 25.2 cm. Tomb 481.
 Nr. 64. Cat. Nr. 530. Type S 10. White-veined alabaster. H.: 6.8 cm; max. w.: 22 cm. Tomb 481.
 Nr. 65. Cat. Nr. 558. Type S 10. White-veined alabaster. H.: 7.4 cm; max. w.: 24.7 cm. Tomb 489.
 Nr. 66. Cat. Nr. 628. Type S 10. Limestone. H.: 8.8 cm; max. w.: 25.8 cm. Tomb 491¹⁸⁾.
 Nr. 67. Cat. Nr. 609. Type S 12. Limestone. H.: 4.7 cm; max. w.: 11 cm. Tomb 471¹⁸⁾.
 Nr. 68. Cat. Nr. 201. Type S 14. Alabaster. H.: 11 cm; max. w.: 17.4 cm. Tomb 446¹⁸⁾.
 Nr. 69. Cat. Nr. 559. Type S 16. White-veined alabaster. H.: 11 cm; max. w.: 15.8 cm. Tomb 489¹⁸⁾.
 Nr. 70. Cat. Nr. 88. Type S 20. Limestone. H.: 7 cm; max. w.: 20.7 cm. Tomb 405¹⁸⁾.
 Nr. 71. Cat. Nr. 226. Type S 21. Limestone. H.: 8 cm; max. w.: 26.8 cm. Tomb 447¹⁸⁾.
 Nr. 72. Cat. Nr. 626. Type S 21. Limestone. H.: 8.6 cm; max. w.: 27.3 cm. Tomb 491¹⁸⁾.
 Nr. 73. Cat. Nr. 179. Type S 27. Alabaster. H.: 8 cm; max. w.: 21 cm. Tomb 429¹⁸⁾.
 Nr. 74. Cat. Nr. 624. Type T 2. Red-veined alabaster. H.: 3 cm; max. w.: 21.2 cm. Tomb 491.
 Nr. 75. Cat. Nr. 241. Type T 3. Schist. H.: 1.8 cm; max. w.: 7 cm. Tomb 449.
 Nr. 76. Cat. Nr. 240. Type T 3. Schist. H.: 4.5 cm; max. w.: 21.7 cm. Tomb 449.

---

18) Only fragmentarily preserved.

19) With repair holes.

20) A fragment of this bowl was found in Tomb 446.

- Nr. 77. Cat. Nr. 182. Type T 5. Limestone. H.: 4 cm; max. w.: 9 cm. Tomb 431.
 Nr. 78. Cat. Nr. 232. Type T 6. Limestone. H.: 3.5 cm; max. w.: 10.3 cm. Tomb 449.
 Nr. 79. Cat. Nr. 526. Type T 6. Black basalt. H.: 6 cm; max. w.: 16.8 cm. Tomb 475.
 Nr. 80. Cat. Nr. 542. Type T 6. Limestone. H.: 5.2 cm; max. w.: 12.7 cm. Tomb 500.
 Nr. 81. Cat. Nr. 527. Type T 6. Black basalt. H.: 4.8 cm; max. w.: 15 cm. Tomb 475 ²¹⁾.
 Nr. 82. Cat. Nr. 168. Type T 8. Limestone. H.: 3.9 cm; max. w.: 7 cm. Tomb 422.
 Nr. 83. Cat. Nr. 173. Type T 8. Alabaster. H.: 6.5 cm; max. w.: 12.9 cm. Tomb 425.
 Nr. 84. Cat. Nr. 192. Type T 8. Limestone. H.: 7.5 cm; max. w.: 11.2 cm. Tomb 431 ²¹⁾.
 Nr. 85. Cat. Nr. 200. Type T 8. Pink limestone. H.: 4.8 cm; max. w.: 9.4 cm. Tomb 446 ²¹⁾.
 Nr. 86. Cat. Nr. 246. Type T 8. Limestone. H.: 5.5 cm; max. w.: 9.6 cm. Tomb 455 ²¹⁾.
 Nr. 87. Cat. Nr. 547. Type T 8. Limestone. H.: 3.9 cm; max. w.: 7.4 cm. Tomb 502 ²¹⁾.
 Nr. 88. Cat. Nr. 93. Type T 10. Yellow limestone. H.: 5.8 cm; max. w.: 14.2 cm. Tomb 402 ²¹⁾.
 Nr. 89. Cat. Nr. 600. Type T 10. Schist. H.: 7.7 cm; max. w.: 22.2 cm. Tomb 469 ²¹⁾ ²²⁾.
 Nr. 90. Cat. Nr. 590. Type T 13. Limestone. H.: 4.5 cm; max. w.: 21.3 cm. Tomb 465.
 Nr. 91. Cat. Nr. 516. Type T 14. Black basalt. H.: 7.8 cm; max. w.: 16.5 cm. Tomb 469 ²¹⁾.
 Nr. 92. Cat. Nr. 588. Type T 16. Marble. H.: 13.1 cm; max. w.: 19.5 cm. (approx.). Tomb 465 ²¹⁾.
 Nr. 93. Cat. Nr. 602. Type T 16. Schist. H.: 12.7 cm; max. w.: 23.4 cm. Tomb 469 ²¹⁾.
 Nr. 94. Cat. Nr. 610. Type T 16. Marble. H.: 9.4 cm; max. w.: 16 cm. Tomb 471 ²¹⁾.
 Nr. 95. Cat. Nr. 166. Type T 17. Alabaster. H.: 7.5 cm; max. w.: 17 cm. Tomb 422 ²¹⁾.
 Nr. 96. Cat. Nr. 177. Type T 17. Yellow limestone. H.: 4.7 cm; max. w.: 11.3 cm. Tomb 429.
 Nr. 97. Cat. Nr. 181. Type T 18. Red-veined alabaster. H.: 10.8 cm; max. w.: 25.5 cm. Tomb 431.
 Nr. 98. Cat. Nr. 245. Type T 18. Limestone. H.: 8.7 cm; max. w.: 21 cm. Tomb 453 ²¹⁾.
 Nr. 99. Cat. Nr. 515. Type T 22. Schist. H.: 6.5 cm; max. w.: 20.4 cm. Tomb 469 ²¹⁾.
 Nr. 100. Cat. Nr. 164. Type T 23. Alabaster. H.: 12.5 cm; max. w.: 18 cm. Tomb 421 ²¹⁾.
 Nr. 101. Cat. Nr. 165. Type T 23. Alabaster. H.: 11.5 cm; max. w.: 17.3 cm. Tomb 422 ²¹⁾.
 Nr. 102. Cat. Nr. 169. Type T 23. Limestone. H.: 13 cm; max. w.: 17.5 cm. Tomb 423 ²¹⁾.
 Nr. 103. Cat. Nr. 174. Type T 23. Alabaster. H.: 5.4 cm; max. w.: 8.3 cm. Tomb 426.
 Nr. 104. Cat. Nr. 178. Type T 23. Alabaster. H.: 13.4 cm; max. w.: 20 cm. Tomb 429.
 Nr. 105. Cat. Nr. 233. Type T 23. Limestone. H.: 13.3 cm; max. w.: 21.2 cm. Tomb 449.
 Nr. 106. Cat. Nr. 581. Type T 23. Marble. H.: 13 cm; max. w.: 21 cm. Tomb 485 ²¹⁾.
 Nr. 107. Cat. Nr. 239. Type T 25. Alabaster. H.: 10.6 cm; max. w.: 18 cm. Tomb 449 ²³⁾.
 Nr. 108. Cat. Nr. 521. Type U 4. Schist. H.: 4.8 cm; max. w.: 17 cm (approx.). Tomb 469 ²¹⁾.
 Nr. 109. Cat. Nr. 599. Type V 5. Limestone. H.: 7.2 cm; max. w.: 15 cm (approx.). Tomb 467 ²¹⁾.
 Nr. 110. Cat. Nr. 623. Type W 2. Grey-veined alabaster. H.: 2.3 cm; max. w.: 20.2 cm. Tomb 491.
 Nr. 111. Cat. Nr. 550. Type W 2. Schist. H.: 2.4 cm; max. w.: 18 cm. Tomb 504.
 Nr. 112. Cat. Nr. 242. Type W 3. Limestone. H.: 5.5 cm; max. w.: 32.2 cm. Tomb 449.
 Nr. 113. Cat. Nr. 585. Type W 4. Limestone. H.: 5.9 cm; max. w.: 29.7 cm. Tomb 465.

21) Only fragmentarily preserved.

22) With repair holes.

23) Repaired in antiquity.

- Nr. 114. Cat. Nr. 228. Type W 4. Limestone. H.: 7.5 cm; max. w.: 35 cm. Tomb 447.
 Nr. 115. Cat. Nr. 91. Type W 6. Limestone. H.: 4.5 cm; max. w.: 29.5 cm. Tomb 405 ²⁴).
 Nr. 116. Cat. Nr. 625. Type W 7. Schist. H.: 3.8 cm; max. w.: 29.3 cm. Tomb 491 ²⁵).
 Nr. 117. Cat. Nr. 190. Type X 1. Limestone. H.: 9.9 cm; max. w.: 23 cm. Tomb 431 ²⁵).
 Nr. 118. Cat. Nr. 189. Type X 5. Limestone. H.: 5.5 cm; max. w.: 23 cm. Tomb 431.
 Nr. 119. Cat. Nr. 238. Type Y 4. Alabaster. H.: 5.5 cm; max. w.: 10.7 cm. Tomb 449.
 Nr. 120. Cat. Nr. 175. Type Z 3. Alabaster. H.: 4.5 cm; max. w.: 9.4 cm. Tomb 426.
 Nr. 121. Cat. Nr. 237. Type Z 3. Alabaster. H.: 5.9 cm; max. w.: 10 cm. Tomb 449.
 Nr. 122. Cat. Nr. 235. Type Z 3. Alabaster. H.: 6 cm; max. w.: 11.2 cm. Tomb 449.
 Nr. 123. Cat. Nr. 560. Type Z 3. Alabaster. H.: 7 cm; max. w.: 12.7 cm. Tomb 489.
 Nr. 124. Cat. Nr. 627. Type Z 3. Alabaster. H.: 5.2 cm; max. w.: 8.4 cm. Tomb 491.
 Nr. 125. Cat. Nr. 639. Type Z 3. Alabaster. H.: 5 cm; max. w.: 9.4 cm. Tomb 507.
 Nr. 126. Cat. Nr. 660. Type Z 3. Alabaster. H.: 4.3 cm; max. w.: 8.6 cm. Tomb 521.
 Nr. 127. Cat. Nr. 538. Type Z 6. Alabaster. H.: 3.9 cm; max. w.: 10 cm. Tomb 481 ²⁵).
 Nr. 128. Cat. Nr. 185. Type Z 9. Alabaster. H.: 7.5 cm; max. w.: 14.3 cm. Tomb 431 ²⁵).
 Nr. 129. Cat. Nr. 186. Type Z 9. Alabaster. H.: 7.4 cm; max. w.: 12.4 cm. Tomb 431 ²⁵).
 Nr. 130. Cat. Nr. 234. Type Z 9. Alabaster. H.: 6.3 cm; max. w.: 11.8 cm. Tomb 449.
 Nr. 131. Cat. Nr. 565. Type Z 9. Alabaster. H.: 5.3 cm; max. w.: 11.4 cm. Tomb 492 ²⁵).
 Nr. 132. Cat. Nr. 661. Type Z 9. Alabaster. H.: 4.5 cm; max. w.: 9.7 cm. Tomb 521.
 Nr. 133. Cat. Nr. 236. Type Z 10. Alabaster. H.: 8 cm; max. w.: 12.8 cm. Tomb 449.
 Nr. 134. Cat. Nr. 106. Type Z 13. Alabaster. H.: 5.7 cm; max. w.: 15 cm. Tomb 410 ²⁶).
 Nr. 135. Cat. Nr. 104. Type Z 13. Marble. H.: 4.5 cm; max. w.: 9.3 cm. Tomb 415 ²⁵).
 Nr. 136. Cat. Nr. 90. Type Z 14. Alabaster. H.: 5.4 cm; max. w.: 9.9 cm. Tomb 405.
 Nr. 137. Cat. Nr. 187. Type Z 14. Alabaster. H.: 4.3 cm; max. w.: 9.9 cm. Tomb 431 ²⁵).
 Nr. 138. Cat. Nr. 561. Type Z 14. Alabaster. H.: 7.3 cm; max. w.: 14.5 cm. Tomb 489.
 Nr. 139. Cat. Nr. 531. Type Z 15. Marble. H.: 5.3 cm; max. w.: 9.2 cm. Tomb 481.
 Nr. 140. Cat. Nr. 231. Type G G 4. Limestone. H.: 7.5 cm; max. w.: 20.5 cm. Tomb 449 ²⁵).
 Nr. 141. Cat. Nr. 608. Type G G 6. White-veined alabaster. H.: 3 cm; max. w.: 8 cm. Tomb 469 ²⁵).
 Nr. 142. Cat. Nr. 513. Type G G 7. Pink limestone. H.: 5.9 cm; max. w.: 21.2 cm. Tomb 471 ²⁵).
 Nr. 143. Cat. Nr. 229. Type J J 1. Alabaster. H.: 9.5 cm; max. w.: 18.7 cm. Tomb 450.
 Nr. 144. Cat. Nr. 607. Fragments of jar of Class C. Alabaster. H., as preserved: 11 cm; max. w.: 8 cm. Tomb 469.
 Nr. 145. Cat. Nr. 206. Fragment of bowl of Class S. White-veined alabaster. H., as preserved: 8.6 cm; max. w.: 18 cm. (approx.). Tomb 446.
 Nr. 146. Cat. Nr. 205. Fragment of bowl of Class S. Alabaster. H., as preserved: 7.6 cm; max. w.: 20 cm (approx.). Tomb 446.
 Nr. 147. Cat. Nr. 227. Fragment of bowl of Class S. Limestone. H., as preserved: 5.8 cm; max. w.: 22 cm (approx.). Tomb 447.
 Nr. 148. Cat. Nr. 230. Fragment of bowl of Class S. Schist. H., as preserved: 2.1 cm; max. w.: 32 cm (approx.). Tomb 450.

24) The oval table with eccentric pedestal was remodelled from a broken round table.

25) Only fragmentarily preserved.

26) One fragment from Tomb 405.

- Nr. 149. Cat. Nr. 575. Fragments of bowl of Class S. Alabaster. H., as preserved: 4.5 cm; max. w.: 35 cm (approx.). Tomb 461.
- Nr. 150. Cat. Nr. 519. Fragments of bowl of Class S. Schist. H., as preserved: 4 cm; max. w.: 23 cm (approx.). Tomb 469.
- Nr. 151. Cat. Nr. 520. Fragments of bowl of Class S. Schist. H., as preserved: 3 cm; max. w.: 26 cm (approx.). Tomb 469.
- Nr. 152. Cat. Nr. 524. Fragments of bowl of Class S. Alabaster. H., as preserved: 2.5 cm; max. w.: 33 cm (approx.). Tomb 475.
- Nr. 153. Cat. Nr. 528. Fragment of bowl of Class S. Limestone. H., as preserved: 6 cm; max. w.: 20 cm (approx.). Tomb 476.
- Nr. 154. Cat. Nr. 534. Fragment of bowl of Class S. Alabaster. H., as preserved: 7 cm; max. w.: 23 cm (approx.). Tomb 481.
- Nr. 155. Cat. Nr. 191. Fragments of jar of Class Z. Alabaster. H., as preserved: 8 cm; max. w.: 14 cm (approx.). Tomb 431.
- Nr. 156. Cat. Nr. 207. Fragment of bowl of Class G G. Alabaster. H., as preserved: 3.6 cm; max. w.: 30 cm (approx.). Tomb 446.
- Nr. 157. Cat. Nr. 517. Fragments of bottom of bowl. Schist. H., as preserved: 4.5 cm; max. w.: 23 cm²⁷⁾. Tomb 469.
- Nr. 158. Cat. Nr. 554. Fragments of lower part of bowl. Yellow limestone. H., as preserved: 10.5 cm; max. w.: 20 cm. Tomb 485.

INSCRIPTIONS

Fig. 8 and Pl. XXVII. 1-2

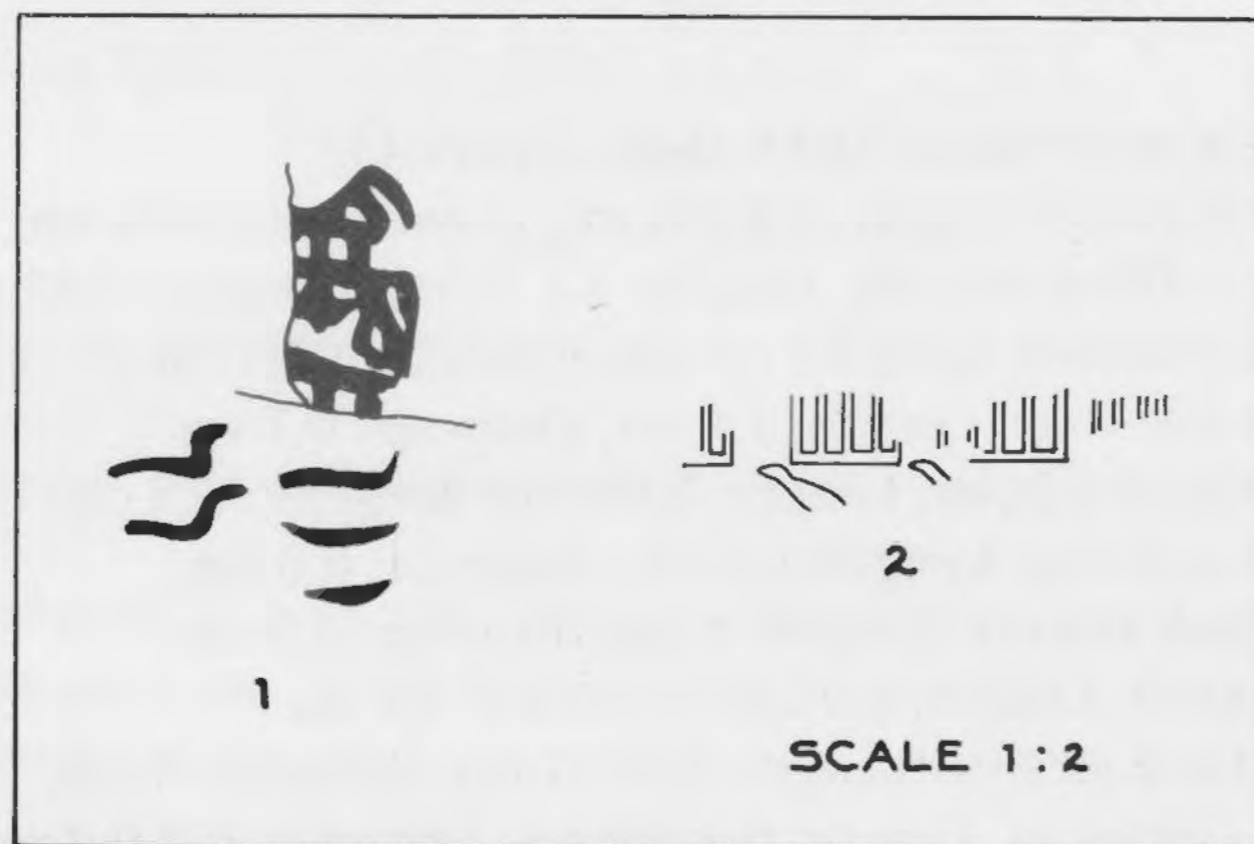

Fig. 8

1. Cat. Nr. 86. Inscription in ink on a vase of type F 11 from Tomb 402. The inscription consists of the *serekh* of king Hor-Aha with three horizontal strokes underneath and traces of the name of a commodity(?) of uncertain reading. See for similar inscriptions: Emery, *Hor-Aha*, pp. 74-75 and pls. 14-23; cf. Emery, *Great Tombs of the First Dynasty II*, p. 103, with n. 7 and III, p. 95 and pl. 107; Petrie, *Tarkhan I*, pl. 31. 70.

27) With repair holes.

2. Cat. Nr. 601. Seal-impression on a fragment of a yellow clay conical jar sealing from Tomb 469. The design consists of a double row of *serekhs*. The name of the king has disappeared, but was in all probability Zer or Zet. See for similar sealings: Petrie, *Royal Tombs II*, pl. XV; Emery, *Great Tombs of the First Dynasty III*, pl. 78.1 (Zer); Petrie, *Royal Tombs I*, pl. XVIII; *Gizeh and Rifeh*, pl. III A; Emery, *Great Tombs of the First Dynasty II*, pp. 115-116 (Zet).

MISCELLANEOUS OBJECTS

A. Beads

Fig. 9 and Pl. XXVII. 5

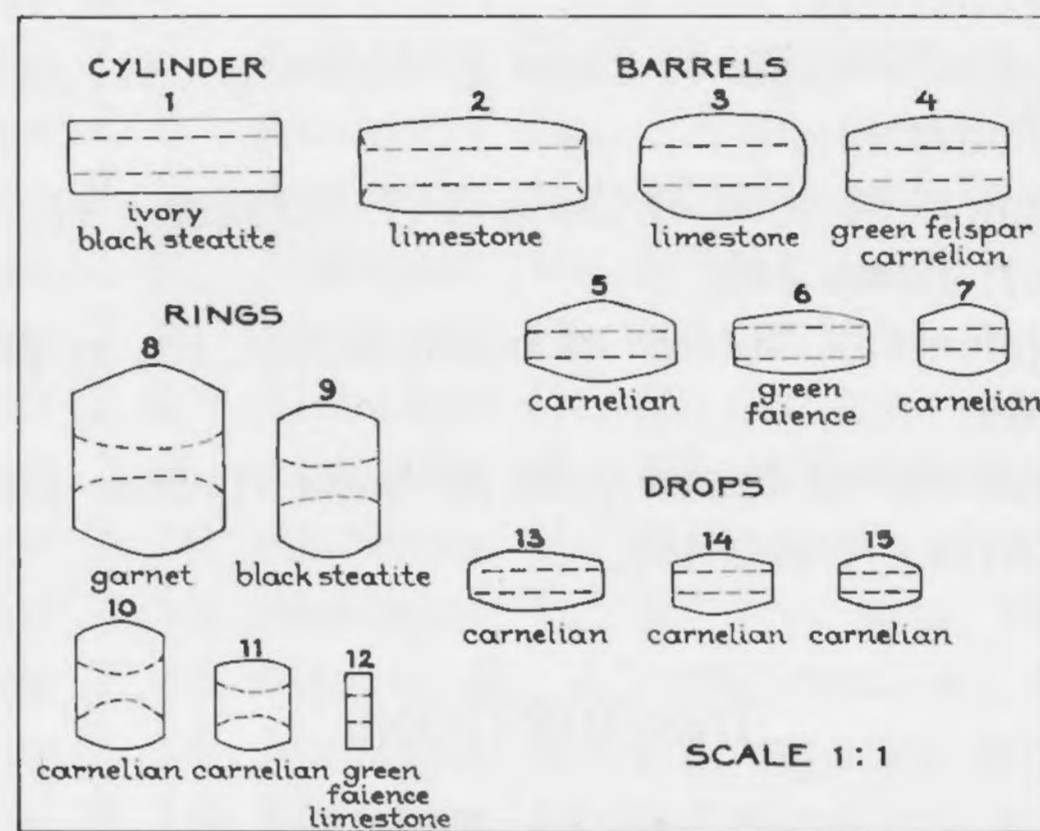

Fig. 9

1. Cat. Nr. 196. Collection of 19 beads and 6 shells. Tomb 432.
  - a. 2 Cylinders. Type 1. Ivory. Length: 2.5-2.8 cm; diameter: 0.5-0.6 cm.
  - b. 2 Cylinders. Type 1. Black steatite. Length: 1-1.4 cm; diameter: 0.65-0.5 cm.
  - c. 1 Barrel. Type 2. Limestone. Length: 1.5 cm; diameter: 0.65 cm.
  - d. 1 Barrel. Type 3. Limestone. Length: 1.1 cm; diameter: 0.7 cm.
  - e. 1 Barrel. Type 4. Green felspar. Length: 1.05 cm; diameter: 0.6 cm.
  - f. 1 Barrel. Type 4. Carnelian. Length: 0.8 cm; diameter: 0.6 cm.
  - g. 1 Ring. Type 8. Black steatite. Length: 1 cm; diameter: 1.3 cm.
  - h. 1 Ring. Type 8. Garnet. Length: 0.9 cm; diameter: 1.1 cm.
  - i. 3 Rings. Type 9. Black steatite. Length: 0.6-0.7 cm; diameter: 1 cm.
  - j. 5 Rings. Type 10. Carnelian. Length: 0.4-0.6 cm; diameter: 0.6-0.9 cm.
  - k. 1 Ring. Type 11. Carnelian. Length: 0.5 cm; diameter: 0.6 cm.
  - l. 6 Shells²⁸⁾, pierced with holes. Length: 1.6-2 cm.
2. Cat. Nr. 552. Collection of 26 beads. Tomb 485.
  - a. 1 Barrel. Type 6. Green faience. Length: 0.9 cm; diameter: 0.4 cm.
  - b. 17 Rings. Type 12. Green faience. Length: 0.2-0.3 cm; diameter: 0.3-0.5 cm.
  - c. 8 Rings. Type 12. Limestone. Length: 0.2 cm; diameter: 0.3-0.5 cm.

28) *Nerita forskalii* Récluz. Lives in the Red Sea and in the Gulf of Akaba. Information kindly given by Dr. C. O. VAN REGTEREN ALTENA, Curator of molluscs, Rijksmuseum van Natuurlijke Historie, Leiden,

3. Cat. Nr. 631. Collection of 5 beads. Carnelian. Tomb 491.
  - a. 1 Barrel. Type 5. Length: 1 cm; diameter: 0.6 cm.
  - b. 1 Barrel. Type 7. Length: 0.6 cm; diameter: 0.5 cm.
  - c. 1 Drop. Type 13. Length: 0.9 cm; diameter: 0.4 cm.
  - d. 1 Drop. Type 14. Length: 0.7 cm; diameter: 0.45 cm.
  - e. 1 Drop. Type 15. Length: 0.55 cm; diameter: 0.4 cm.

B. *Flints*

Fig. 10

1. Cat. Nr. 598. Blade knife. Length: 3.7 cm; max. width: 2.5 cm; max. thickness: 0.5 cm. Tomb 467.
2. Cat. Nr. 541. Blade sickle (blackened). Length: 7 cm; width: 1.2 cm; max. thickness: 0.4 cm. Tomb 481.
3. Cat. Nr. 553. Blade knife. Length: 4 cm; max. width: 1.3 cm; max. thickness: 0.4 cm. Tomb 485.

C. *Ivory*

Fig. 10 and Pl. XXVII. 3-4

1. Cat. Nr. 99. Bull's leg from a small table or box, with a dowel pierced with a hole for retaining peg. Height: 4.3 cm; width: 1.8 cm; thickness: 1.2 cm. Tomb 400.
2. Cat. Nr. 100. Fragment of bull's leg. Height: 2.2 cm; width: 1.7 cm; thickness: 1.1 cm. Tomb 400.
3. Cat. Nr. 630. Fragment of wand or castanet. Length: 9.8 cm; width: 3.7 cm; thickness: 0.2 cm. Tomb 491.

D. *Slate*

Fig. 10 and Pl. XXVIII. 1

1. Cat. Nr. 83. Rectangular palette with incised lines. Length: 15 cm; width: 4.7 cm; thickness: 1 cm. Tomb 402.
2. Cat. Nr. 570. Fragment of a rectangular palette with incised lines. Length: 8.5 cm; width: 4.7 cm. Tomb 457.
3. Cat. Nr. 603. Rectangular palette with incised lines. Traces of red paint. Length: 20.2 cm; width: 9.8 cm; thickness: 1 cm. Tomb 469.
4. Cat. Nr. 540. Fragment of a rectangular palette with incised lines on both sides. Traces of red paint. Length: 13.4 cm; width: 10.5 cm; thickness: 1 cm. Tomb 481.

E. *Copper*

Fig. 10 and Pl. XXVIII. 2-3

1. Cat. Nr. 94. Chisel. Length: 12.8 cm; width: 2 cm; thickness: 0.4 cm. Tomb 400.
2. Cat. Nr. 95. Fragment of chisel. Length: 7.9 cm; width: 1.2 cm; thickness: 0.65 cm. Tomb 400.
3. Cat. Nr. 96. Fragment of chisel. Length: 7.3 cm; width: 1.3 cm; thickness: 0.4 cm. Tomb 400.
4. Cat. Nr. 97. Fragment of chisel. Length: 4.3 cm; width: 0.95 cm; thickness: 0.2 cm. Tomb 400.
5. Cat. Nr. 98. Fragment of chisel. Length: 4.6 cm; width: 0.5 cm; thickness: 0.35 cm. Tomb 400.

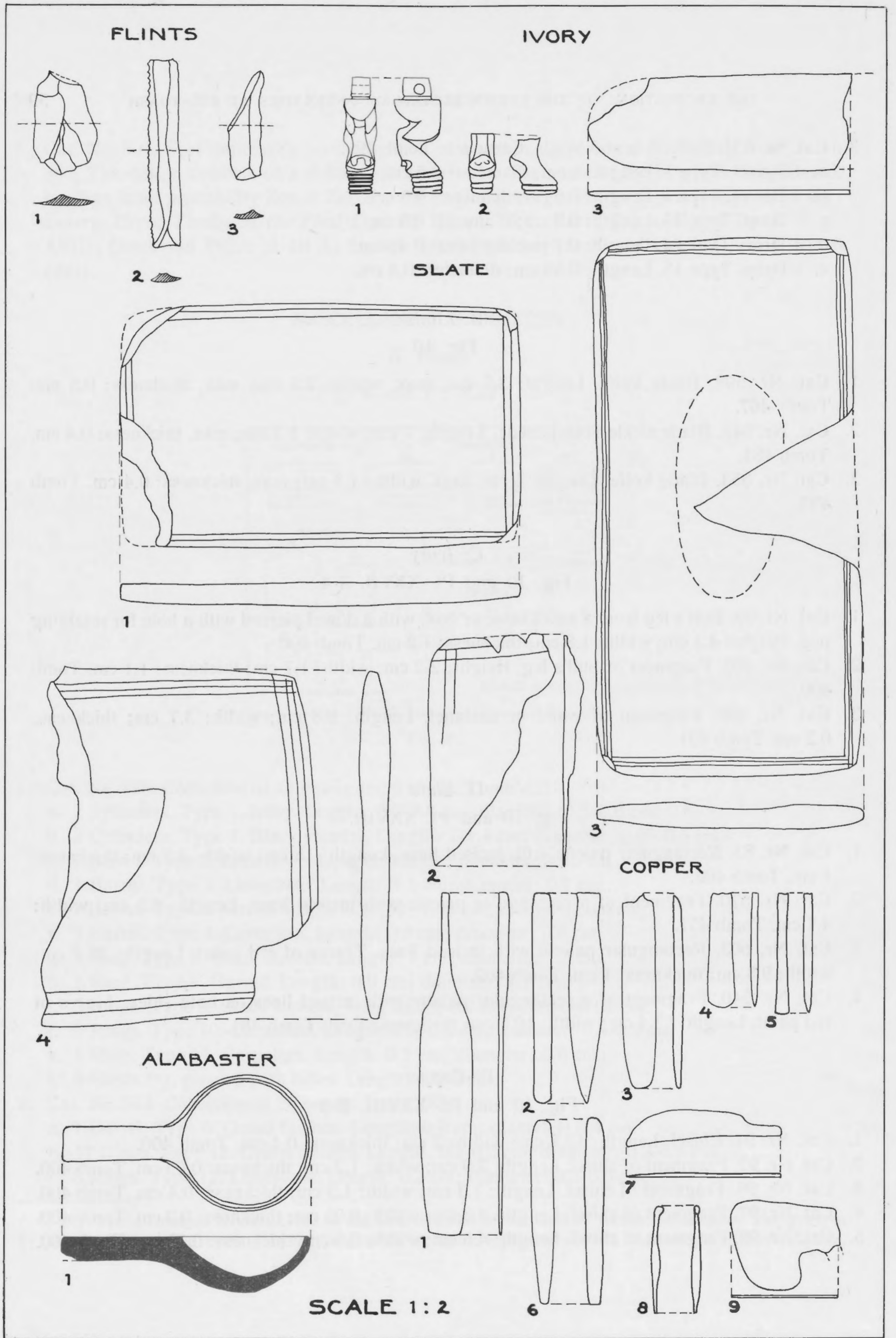

Fig. 10

6. Cat. Nr. 198. Fragment of chisel. Length: 7.1 cm; width: 0.9 cm; thickness: 0.75 cm. Tomb 440.
7. Cat. Nr. 571. Knife. Length: 5.8 cm; width: 1.2 cm; thickness: 0.3 cm. Tomb 457.
8. Cat. Nr. 572. Bodkin. Length: 4.1 cm; width: 0.35 cm. Tomb 457.
9. Cat. Nr. 596. Fragment of model tool: adze (?). Length: 3.9 cm; width: 3.1 cm; thickness: 0.05 cm. Tomb 467.

F. *Various materials*

Fig. 10 and Pl. XXIX

1. Cat. Nr. 105. Alabaster ladle. Length: 9.3 cm; width: 5 cm; height: 2.1 cm. Tomb 415.
2. Cat. Nr. 194. Shell of freshwater mussel from the Nile ²⁹⁾. Length: 14 cm; width: 7.5 cm. Tomb 431.
3. Cat. Nr. 250. Ditto, pierced with a hole and with remains of black and red paint, used as a palette ²⁹⁾. Length: 9 cm; width: 4 cm. Tomb 452.
4. Cat. Nr. 597. Ditto. Length: 8.5 cm; width: 5.7 cm. Tomb 467.
5. Cat. Nr. 622. Ditto. Length: 14 cm; width: 8.5 cm. Tomb 491.
6. Cat. Nr. 248. Skull of a sow ³⁰⁾. Length: 31.5 cm; width: 14 cm. Tomb 400.

A. KLASENS

---

29) *Aspatharia rubens* (Desh.). The European species was called *Unio pictorum* by Linnaeus in 1758, as painters used these shells as palettes. I am grateful to Dr. C. O. VAN REGTEREN ALTENA, Curator of molluscs at the Rijksmuseum van Natuurlijke Historie, Leiden, for this information. In former reports (*Oudh. Med.* XXXIX (1958) pp. 31 and 55) these shells were called erroneously Red Sea Shells.

30) *Sus scrofa* L., in all probability domesticated. Information kindly given by Dr. D. A. HOOVER, Curator of fossile vertebrates at the Rijksmuseum van Natuurlijke Historie, Leiden.

LES FOUILLES DU DONJON DU CHÂTEAU DE CAEN

Jusqu'à la révolution, le Château de Caen, qui dominait la ville avec sa masse formidable de hauts murs et son grand donjon carré au milieu, était une des forteresses les plus impressionnantes de la France.

Sous l'ancien régime, on l'avait toujours tenu en bon état et on a pu constater pendant les fouilles que toutes les pierres du donjon au dessus du sol, avaient été renouvelées au moins une fois, dans le cours des âges. Pas une seule ne faisait plus partie de la construction originale, du premier quart du 12e siècle. Plusieurs en avaient même un aspect très récent et ne remontaient probablement pas au delà du milieu du 18e siècle. Un dessin anonyme, portant la date de 1702 (Pl. XXX) nous montre le château comme il se présentait jusqu'à l'an 1789. En cette année funeste le donjon est tombé comme une des premières victimes de la rage révolutionnaire. La municipalité de Caen avait eu l'audace d'y emprisonner deux membres de la constituante. Pour se venger de cet outrage l'assemblée ordonna que ce „monument de la tyrannie féodale" devait être complètement rasé. Le château fut donc, pour ainsi dire, décapité. On dit que la tour, qui datait du règne de Henri 1er, dit Beauclerc (premier quart du 12e siècle), se vengea en écrasant sous sa masse quelques-uns des démolisseurs ¹⁾.

Les fondements seuls restèrent intacts et ils ont pu nous révéler maints détails curieux sur la construction primitive et sur des remaniements postérieurs pratiqués pour suivre l'évolution de l'architecture militaire pendant le moyen âge.

C'est en 1956, que M. MICHEL de BOÛARD, Doyen de la Faculté des Lettres de l'Université de Caen, conçut le plan de fouiller les restes du donjon, en collaboration avec le soussigné. Un peu plus tard, M. JACQUES RENAUD, spécialiste d'archéologie médiévale au Service des Fouilles de l'état hollandais, s'associa aussi à l'entreprise, qui fut subventionnée par le Centre National des Recherches Scientifiques, l'Organisation Néerlandaise de la Recherche Scientifique Pure et le Musée d'Archéologie de Leyde. Les fouilles furent poursuivies pendant deux campagnes, durant les mois d'Août de 1956 et 1957.

C'est avec gratitude que je mentionne l'attitude sympathique de la Municipalité de Caen, qui était toujours prête à nous venir en aide en ce qui concerne le recrutement de la main d'oeuvre et l'enlèvement des grandes masses de déblai qui encombraient le chantier. Aussi le Service des Monuments Historiques, dans la personne de son Directeur, M. BOURDIL, s'est-il employé activement pour nous aider de ses conseils et de sa bourse.

Tous les trois, MM. DE BOÛARD, RENAUD et moi, nous avons pris une part égale dans la direction des fouilles et tout en assumant la responsabilité entière pour l'interprétation qui va suivre, je tiens à accentuer que ce compte rendu provisoire est le résultat de nos triples efforts et de maintes discussions, tenues sur place, à l'égard des questions, parfois assez difficiles, qui se posaient. Je remercie M. DE BOÛARD pour les photos Pl. XXX et XXXIX. 2 et M. RENAUD pour les autres.

Je dis compte rendu provisoire. Nous attendons de la main de M. DE BOÛARD une publication

---

1) Pour l'histoire du château de Caen, voir l'article d'ELIE LAMBERT, *Caen roman et gothique*, dans le Bull. de la soc. des antiquaires de Normandie XLIII (1935), pp. 5-70.

définitive, après des études plus étendues dans les archives et même peut-être dans un cadre plus ample, quand une fois des fouilles dans d'autres donjons du 12e siècle auront fourni de la matière pour qu'on puisse considérer diverses questions sous un aspect plus étendu.

On a commencé d'abord à creuser superficiellement en suivant les contours des fondements, pour pouvoir dresser un plan intégral. Ensuite on est parti en profondeur en plusieurs endroits, jusqu'au pied des murs, surtout à l'extérieur.

Après la démolition, qui avait laissé les substructions intactes, comme je l'ai déjà fait remarquer, ils se sont produits quelques endommagements, dont les plus graves ont été causés par la construction d'une poudrière pendant le premier empire. Cette poudrière n'existe plus, mais nous en avons retrouvé les fondements, qui descendaient encore plus bas que ceux du donjon, entaillant une partie du mur Sud. Ces fondements formaient une masse compacte très dure, avec des contreforts bien maçonnés en pierre de Caen, à multiples recoupements. Nous avons indiqué sur le plan (fig. 16) par des pointillés la partie dégagée de la poudrière (deux contreforts en sont en partie visibles sur la Pl. XXXIII. 2). Heureusement les constructeurs de la poudrière n'ont démolé que le strict nécessaire, ce qui nous a permis de retrouver encore quelques détails très intéressants.

Le bombardement des alliés pendant la dernière guerre, qui a fait tant de ravages parmi les vieux monuments de Caen, n'a pas épargné les fondements du donjon. Il s'agit surtout de trois bombes, dont j'ai indiqué sur le plan, d'une manière plus ou moins suggestive, l'endroit où elles sont tombées. La première a démoli le contrefort III de l'angle Nord-Est. La seconde a ébranlé la partie du mur Est qui se trouve entre le contrefort médian V et le contrefort d'angle Sud-Est VI. On voit sur le plan comment tout ce pan de mur a été poussé en dehors et comment par surcroît une partie de la face intérieure en a complètement disparu. Le mur Ouest du magasin souterrain, qui s'appuie contre cette partie du mur du donjon, a été, lui aussi, fortement ébranlé par l'explosion. La troisième bombe a démoli une partie du mur Sud (hélas y compris des détails de l'entrée) et du contrefort Sud-Est VII.

Comme tous les donjons du 12e siècle, celui de Caen était de forme rectangulaire, presque carrée. Il mesurait environ 24.5 sur 27 m. L'épaisseur des murs, construits en pierraille, reliée par un mortier très dur et revêtus d'un appareil régulier, varie entre 4 m et 4.75 m.

L'intérieur du donjon.

L'intérieur était divisé en deux par un mur mitoyen, large de 1.50 m. Dans la partie Sud de la cave se trouve encore le puits²⁾.

La partie Nord de la cave était divisée en deux compartiments de dimensions inégales par un mur, qui doit avoir été construit plus tard, sa construction différant beaucoup de celle des murs originaux. Seules les deux assises de pierres supérieures étaient maçonnées en appareil régulier. Le reste était en blocage. Bien que ce mur fut harpé dans le mur Nord, il était évident, que ceci avait été fait après coup. Ça et là on avait enlevé un bloc, pour faire entrer un bloc du nouveau mur transversal. Le reste du trou avait été bouché avec des pierres plus petites. A la hauteur, où commençait l'appareil régulier (c.à.d. à environ 60 cm au dessous du niveau actuel du terrain) on aperçut dans le profil des couches de terre, qui remplissaient l'intérieur du bâtiment, une mince couche de terre battue, qui constituait, à ce qu'il nous semblait, le sol de la cave, après qu'on avait remblayé celle-ci, jusqu'à ce niveau avec de la terre rapportée. Sans doute, ce remblai

2) Dans quelques donjons le puits a été aménagé dans l'épaisseur du mur, ce qui permettait de puiser de l'eau sur tous les étages. C'était le cas e.a. à New Castle, Dover et Canterbury (cf. Sydney Toy, *The Castles of Great Britain*, pp. 97, 101 et 73).

intérieur et aussi la construction du mur transversal, doivent dater de la même époque où le terrain autour du donjon fut remblayé et où les contreforts saillants furent construits, comme on verra ci-après.

Dans la partie sud de la cave nous avons mis à nu l'angle entre le mur mitoyen et le mur Est du donjon. A cet endroit nous avons creusé jusqu'au pied du mur (Pl. XXXI. 1). Le mur Est, c.à.d. le mur extérieur, avait deux recoupements très saillants. Le mur mitoyen n'en avait qu'un seul. Nous n'avons pas trouvé de traces de dallage ou de terre battue, ni au niveau original, ni au niveau qui correspondait au niveau secondaire que nous avons pu constater dans la partie Nord de la cave. Le profil de la couche de remblai était moins lisible, probablement à cause de la bombe, qui avait tout bouleversé.

Le mur Ouest.

La face extérieure du mur Ouest fut complètement dégagée (Pl. XXXI. 2). Le mur se montrait dans son état primitif sur toute sa longueur. Au milieu il était épaulé par un contrefort plat avec retraits (X), qui reposait sur la banquette avancée de deux assises de pierres qui courait tout le long de la base du mur et qui était surmontée d'un talus d'une seule assise.

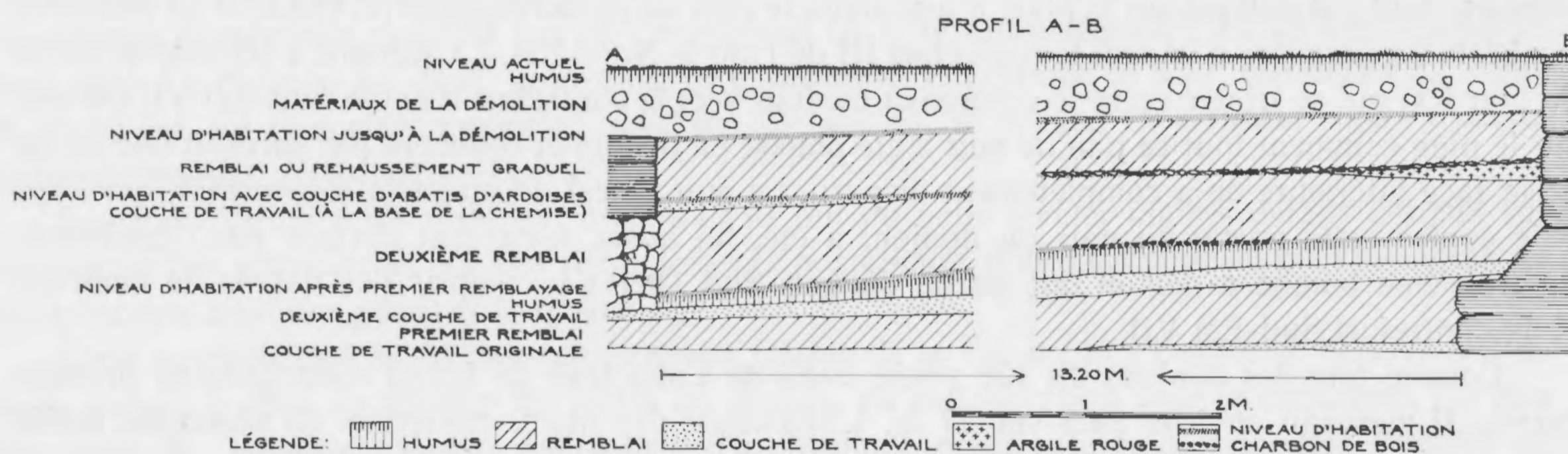

Fig. 11

Étudions maintenant le profil A-B (les figs. 11 et 14) du terrain entre le mur du donjon et celui de la chemise, dont on a entouré le donjon à une époque bien postérieure à la construction de celui-ci. Ce profil forme angle droit avec ces deux murs. Il nous donne des indications importantes sur certaines modifications postérieures. Les conclusions, que nous avons pu en tirer, furent confirmées à beaucoup d'autres endroits au cours des fouilles.

Il est difficile de dire, si la couche d'argile rouge, sur laquelle reposent les fondements, est vraiment la terre vierge. Il est possible qu'elle ait été déjà un peu remblayée³⁾.

A la base du fondement, donc à la base de la banquette avancée, se trouvait une couche de travail, c.à.d. une couche de mortier et de poussière de pierre, piétinée, formant une masse compacte et assez dure. C'était le niveau du terrain à l'époque de la construction du donjon. A l'origine, celui-ci avait donc été simplement posé sur le sol.

3) En tout cas, avant la construction du donjon, le terrain du château avait déjà été occupé par des bâtiments du palais de Guillaume le Conquérant, dont nous n'avons cependant trouvé nulle trace, ni tessons de poterie, ni autre chose. La seule construction encore existante, qui date probablement du temps de Guillaume le Conquérant, est la salle de l'Échiquier.

Au dessus de ce premier niveau il y avait une couche de terre remblayée, surmontée d'une deuxième couche de travail de la même nature que la première. Ce niveau se trouvait environ à mi-hauteur du talus ⁴). Évidemment, à l'occasion de travaux de réparation (peut-être encore au cours du 12e siècle) on avait éprouvé le besoin d'enterrer un peu les fondements.

Au dessus de cette seconde couche de travail s'était formée une couche de terre végétale, dont la surface, une mince couche piétinée et dure, contenait un peu de charbon de bois.

La période suivante est caractérisée par un nouveau remblai, dont la surface, formée en partie (notamment tout près du mur) par une mince couche d'argile rouge, scellée par un abatis d'ardoises et de tuiles ⁵), se trouvait à environ 80 cm au dessus de la surface de la banquette avancée.

Après ce deuxième rehaussement du terrain alentour, les fondements du donjon se trouvaient donc enterrés jusqu'à la hauteur de 135 cm (80 cm + 55 cm, la hauteur de la banquette avancée).

De quelle époque faut-il dater ce deuxième remblai, qui semble bien correspondre au remblai de l'intérieur, que nous avons signalé plus haut? Faute de sources écrites nous ne pouvons pas l'indiquer exactement. Notre supposition, que la couche d'abatis d'ardoises pouvait avoir quelque chose à voir avec la livraison d'ardoises neuves de 1345 (voir la note 5) n'est en effet qu'une supposition et non un fait prouvable; encore, s'il en était ainsi, ça ne donnerait qu'un terminus ante quem.

Toutefois il est clair, que ce remblai se rattache à une autre modification. Les contreforts d'angle et le contrefort médian Est, n'étaient pas plats, comme le contrefort médian Ouest, mais saillants. Mais en les examinant de près, nous eûmes la certitude, que tous ces contreforts avaient été construits après coup. Aux angles S.O., S.E. et N.E. des traces des contreforts plats originaux étaient encore visibles. Les parties saillantes avaient été posées à froid contre ceux-ci. La maçonnerie en blocage avec un revêtement en appareil régulier des nouveaux contreforts reposait sur des blocs de fondation en pierraille, reliée par du mortier. A proprement parler, ces fondations avaient été construites comme le reste des murs, mais sans revêtements, puisqu'elles étaient destinées à être dérobées à la vue par le remblai. Elles restaient sous terre.

Il faut en conclure, que ce remblai a été effectué immédiatement après la construction des contreforts ou, pour mieux dire, que ce travail faisait partie de cette modification du bâtiment. Évidemment, on a voulu renforcer les angles, pour les rendre plus résistants au minage et c'est pour la même raison qu'on a enterré le pied du bâtiment.

Le mur de la chemise.

A gauche sur notre profil on voit le mur de la chemise. Ce mur était fondé sur un blocage. Le revêtement en appareil régulier ne commençait qu'au niveau du deuxième remblai et à la surface de ce remblai se dessinait nettement une couche de travail qui s'étendait environ jusqu'à une distance de 1.80 m du mur.

Puisque le revêtement du mur de la chemise ne commençait qu'au niveau du deuxième remblai, il est clair, que cette construction ne peut pas être antérieure à ce remblai. On serait tenté de supposer, qu'on ait construit la chemise et les contreforts saillants et rehaussé le terrain

4) Sur la photo Pl. XXXI. 2 on en aperçoit un fragment sur une motte de terre, que nous avons conservée à dessein.

5) Pour les Pâques de 1345 on trouve un paiement de XXII S VI d à Jehan Boit l'eaue pour la livraison d'un milier et demi de pierres d'ardoise. (Actes normands de la chambre des comptes sous Philippe de Valois (1328-1350), publ. par LÉOPOLD DELISLE, Rouen 1871, p. 326). Serait-il trop téméraire de supposer, que ce soit à cette occasion là, qu'on a jeté en bas les vieilles ardoises pour les utiliser au durcissement de la surface du terrain, à l'intérieur de la chemise, qui ne semble avoir été pavé qu'au côté de l'entrée?

pour la seconde fois, tout ensemble en même temps. Mais il y a un indice, qui fait croire qu'on a remblayé d'abord pour construire le mur ensuite (soit directement, soit quelque temps après). En étudiant le profil A-B nous sommes frappés par le fait, qu'il n'y a pas de couche de travail sur la surface du premier remblai, mais bien sur celle du second, juste au niveau, où commençait le revêtement en appareil régulier du mur de la chemise. Il paraît que c'est à ce niveau qu'on a travaillé pour maçonner le mur. On doit donc avoir creusé une tranchée dans la couche de remblai déjà existante pour poser le fondement en blocage. Le fait, que notre profil ne montre pas d'entaille, ne prouve rien contre cette théorie, parceque de tous temps c'a été la coutume, de donner aux tranchées de fondement la largeur requise même.

Le contrefort IX.

Le contrefort IX a été un peu modifié encore une seconde fois, probablement au 16e siècle, à l'occasion de la construction d'un couloir à pente inclinée (voir surtout la fig. 14), reste sans doute d'une allée couverte, qui perçait la chemise et qui allait probablement déboucher dans les douves. Le grand remuement de terre, qui serait nécessaire pour mettre ce couloir à nu a empêché jusqu'à présent une étude plus minutieuse de ce détail, qui tombait d'ailleurs hors du cadre de nos recherches, qui se bornaient au donjon du 12e siècle.

Le contrefort VIII.

La Pl. XXXII. 1 montre le point de rencontre du contrefort VIII avec le mur Sud. Le bloc de fondation, qui repose en partie sur la banquette avancée au pied du mur, cache la partie inférieure du retrait du contrefort plat original, resté parfaitement conservé derrière ce bloc de fondation ⁶⁾. Les deux assises du revêtement en appareil régulier du contrefort saillant encore existantes, étaient posées à froid contre ce retrait.

Pavement.

Le niveau du terrain, après la construction des contreforts saillants, donc la surface du second remblai, était bien indiqué, autour du contrefort VIII par les restes d'un pavement en petits blocs de pierre avec un caniveau au pied du contrefort (Pl. XXXII. 2). Un peu plus loin nous trouvâmes aussi un reste du même pavement, au pied du mur sud, où un hasard heureux l'avait conservé entre deux contreforts de la poudrière (cf. le plan fig. 16 et Pl. XXXIII. 1).

L'avant-corps avec l'escalier d'entrée.

Comme tous les donjons de l'époque romane, tant en France qu'en Angleterre, le donjon de Caen a eu son entrée au deuxième étage, à une hauteur considérable au dessus du sol. Cette entrée était accessible au moyen d'un escalier, qui montait dans un sens parallèle au mur, caché dans un avant-corps. Ce qui a pu subsister de tout cela dans le sol, après la démolition du bâtiment, a été détruit pour la plus grande partie par la construction de la poudrière. Mais la circonstance heureuse, déjà mentionnée plus haut, que les constructeurs de la poudrière n'ont pas remué plus de terrain qu'il n'était strictement nécessaire pour poser leurs fondements, en a épargné assez de traces, pour pouvoir essayer une reconstruction. Sur le plan fig. 16 et sur la Pl. XXXII. 1 on voit, à 1.40 m au delà du contrefort VIII, un pan de mur, saillant à angle droit du mur Sud du donjon. La Pl. XXXIII. 2 nous montre ce mur en entier, avec un seuil d'entrée et, juste devant ce seuil, encore des restes d'un pavement en cailloux. Ce seuil et ce pavement se trouvaient à un niveau

6) Après la prise de la photo nous avons enlevé une partie du blocage pour mieux examiner ce détail.

beaucoup plus bas que le pavement dont j'ai parlé plus haut. Ils se trouvaient juste au niveau de la seconde couche de travail, constatée dans le profil A-B, autrement dit à la surface du premier remblai. Ce seuil ne pouvait donc pas être le seuil original et nous n'étions pas étonnés de retrouver, encore 48 cm plus bas, le seuil original du premier quart du 12e siècle, qui était un peu plus large que le second (cf. le dessin fig. 12). Derrière ce seuil original (dont un fragment est encore visible sur la Pl. XXXIII. 2, à gauche, à l'endroit où nous avons enlevé un peu de la première couche de remblai et du pavement) deux blocs de pierre, de la première marche de l'escalier, se trouvaient encore en place. Ces deux blocs sont visibles sur la Pl. XXXIII. 2, à droite derrière le deuxième seuil, un peu plus bas que celui-ci.

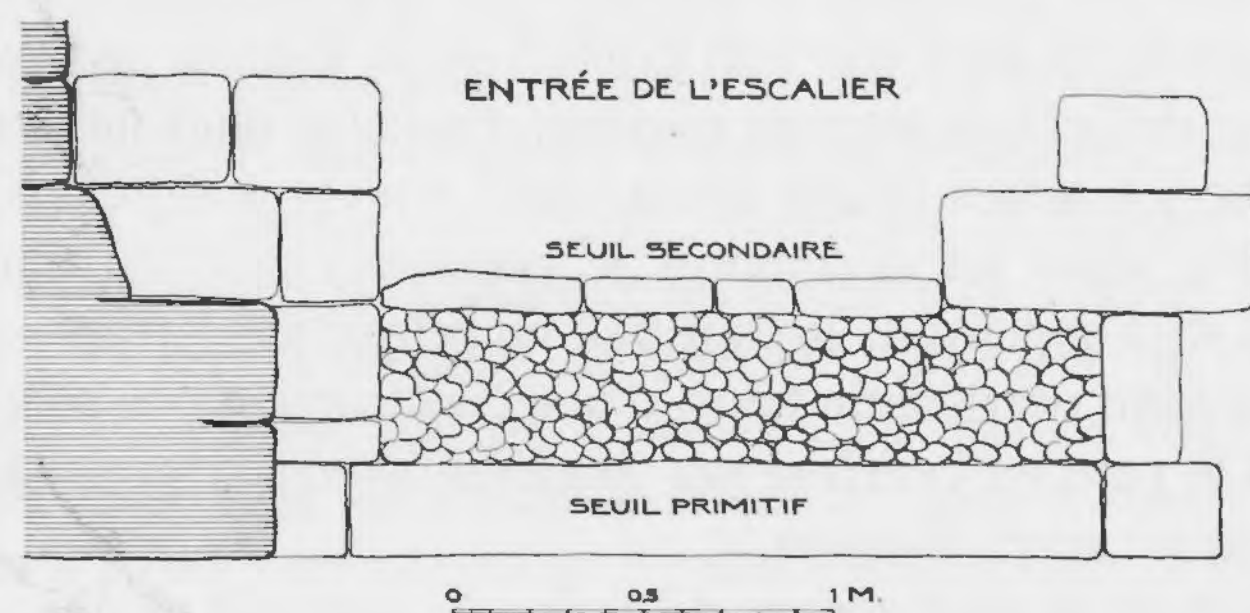

Fig. 12

Un peu au dessous du seuil original nous trouvâmes encore les restes de la première couche de travail, du temps de la construction du donjon, déjà constatée au profil A-B (au chiffre d'altitude 2776 du plan fig. 16).

Juste derrière le mur de l'entrée, que je viens de décrire, on aperçoit sur la Pl. XXXII. 1 et sur le plan fig. 16 un trou rond dans le mur Sud du donjon. Ce trou, qui était assez profond, avait sans doute servi à y repousser la poutre ou le barreau de fer, qui barrait la porte. L'entrée était donc fermée par une porte. Nous croyons même avoir reconnu dans une pierre les traces du gond inférieur, sous la forme d'une fissure (causée par la rouille du fer). C'est la pierre, sur laquelle on aperçoit trois tessons de poterie sur la Pl. XXXIII. 2, mais à l'angle intérieur, qui n'est pas visible sur la photo. Mais cette porte a appartenu seulement à la seconde phase. Ce n'est qu'après le premier rehaussement du terrain, auquel correspondait le deuxième seuil, qu'une porte était possible, parcequ'alors seulement la première marche de l'escalier (écourté par le rehaussement) peut avoir été assez reculée pour permettre l'ouverture de cette porte vers l'intérieur. La première marche de la période primitive dont j'ai signalé les restes, commençait immédiatement derrière le seuil primitif. Elle aurait empêché l'ouverture de la porte. C'est sans doute aussi pour ne pas faire la porte trop large, qu'on a écourté le deuxième seuil par rapport au premier.

La face extérieure du mur Sud, à partir du point de départ du mur qui renfermait la porte d'entrée, avançait d'environ 60 cm, c.à.d. elle se trouvait dans l'aplomb de la banquette avancée. Aussi n'y avait-il jamais eu de contreforts plats à ce mur Sud, sauf à l'angle Ouest 7).

En démolissant une partie du bloc de fondation du contrefort, saillant vers le Sud, de l'angle Sud-Est, déjà fort endommagé par une bombe, il est devenu clair, qu'il n'y a jamais eu de contrefort plat à cet endroit. Cette opération révéla encore un détail très important. En enlevant la

7) Les contreforts plats avaient une fonction plutôt ornementale. Les contreforts saillants, d'une période postérieure au contraire, avaient la fonction très réelle de renforcer les angles du donjon pour le cas de minage.

maçonnerie du bloc de fondation et l'abatis alentour, nous découvrîmes, tout en bas, au pied du mur, quelques pierres, harpées dans la maçonnerie originale, derniers restes d'un mur formant un angle droit avec la face méridionale du donjon et faisant pendant du mur qui comportait l'entrée (Pl. XXXIV. 1). Ces deux murs enserraient, avec le mur Sud du donjon et un mur, parallèle à celui-ci, dont nous trouvâmes encore quelques vestiges, un espace oblong, l'avant-corps, dans lequel se trouvait l'escalier et aussi sans doute la cave d'un pont levis ou d'un plancher mobile (cf. le plan fig. 16 et la Pl. XXXIV. 2). Juste devant l'endroit où doit s'être trouvée l'entrée proprement dite, assez haut placée dans le mur Sud du donjon, nous croyons reconnaître cette cave dans l'espace presque carrée, dont le mur Sud fait saillie sur le reste de l'avant-corps.

Dans d'autres donjons de l'époque, notamment en Angleterre, où les parties d'entrée sont parfois restées mieux conservées dans leur état primitif qu'en France, on trouve beaucoup de parallèles de cet aménagement de l'entrée avec un escalier, dissimulé dans un avant-corps⁸⁾.

Il faut convenir, que les restes de cet avant-corps étaient maigres. Nous avons réussi avec quelque peine à retrouver dans les décombres le commencement du mur extérieur, flanquant l'escalier. Comme je l'ai déjà remarqué, il était bâti en retrait sur l'avant-mur de la cave du pont levis et son pied se dissimulait derrière un talus, d'une construction peu solide. Aussi ce talus a-t-il été ajouté après coup. On peut en conclure par analogie avec son prolongement vers l'Est, dont ceci est prouvable, comme on verra ci-après.

Tout près de l'endroit, dont nous venons de parler, on aperçoit un éperon en blocage, formant angle droit avec le mur Sud du donjon. C'est sans doute un reste de la substruction de l'escalier ou de la plateforme tout en haut de celui-ci.

Au delà de la cave du pont levis, vers l'Est, le talus, que nous avons déjà rencontré de l'autre côté, se prolongea. Après avoir décrit deux angles obtus, il continuait parallèlement à la façade Est du donjon, pour aboutir contre un bâtiment carré que nous allons examiner ci-après. Ce talus s'appuyait à l'origine contre un mur, dont il ne restait que le fragment compris dans l'espace triangulaire entre les contreforts VI et VII (cf. la Pl. XXXV. 1). Tout le reste de ce mur avait été démoli, parcequ'il gênait la construction des contreforts saillants, dont les blocs de fondation devaient être fondés plus bas. Il est curieux de constater qu'une partie du bloc de fondation du contrefort VII s'avance en pointe hors de la ligne de la face Sud du contrefort, pour aller suivre (un peu en retraite sur l'emplacement du mur original enlevé), avec une surface lisse, la ligne du talus. Evidemment ceci a été fait pour soutenir ce talus et empêcher des affaissements. Ce procédé est caractéristique pour le vieux temps, il se laisse retracer depuis l'antiquité. On ne s'est jamais soucié de déblayer un terrain, d'enlever les restes de constructions antérieures, avant de commencer à reconstruire. Des substructions existantes on enlevait juste ce qui gênait et on enterrait le reste ou bien, on réutilisait ce qui était (ou paraissait) encore solide.

C'est ce qu'on a fait ici. Au lieu de faire table rase avant de commencer à reconstruire, comme on le ferait de nos jours, on n'a démoli que ce qui serait encore visible après le rehaussement du terrain ou ce qui gênait la pose des fondements nouveaux.

A première vue on avait l'impression que la partie du mur, qui allait disparaître au dessous du contrefort VI, était encore en place, formant la face Est du bloc de fondation de ce contrefort. Mais en pratiquant une coupe à travers le talus (visible sur la Pl. XXXVII. 1) nous ne tardions pas à nous rendre compte, que ce qui nous avait paru une partie du mur descendait beaucoup plus bas (jusqu'à + 2707) que la base du véritable mur, qui se trouvait déjà à + 2809 (cf. la coupe près

8) Cf. A. HARVEY, *The Castles and Walled Towns of England*, p. 71 et 74. En France, le donjon d'Arques en offre un exemple typique.

de la pointe Sud-Est du contrefort VII, sur le plan). En outre, des bavures de mortier à l'extérieur indiquaient que cette maçonnerie avait été posée dans le sol, c.à.d. lorsque le talus, avec son remplissage de terre et de pierres était déjà en place. Évidemment on avait remplacé le mur original par un revêtement du bloc de fondation qui descendait aussi bas que celui-ci.

Quelle était la fonction du mur original avec son talus? Il ne faisait pas partie de la construction primaire, parcequ'au dessous de sa base nous retrouvâmes encore la première couche de travail, la couche de travail qui s'était formée pendant les travaux de la construction originale du donjon, au premier quart du 12e siècle. Cette couche, déjà rencontrée devant le mur Ouest, comme on s'en souviendra et devant le seuil de la porte, donnant accès à l'escalier (à + 2776), se trouvait ici au dessous du mur et de son talus, à + 2790 environ. Au dessus de cette couche de travail, mais encore juste au dessous de la base du mur, il y avait une couche de terre noire, composée de déchets de cuisine: des coquilles d'oeufs et de moules, des os, pour la plupart de petits animaux, de lièvres, de lapins, de volaille, beaucoup de tessons de poterie, etc. Le fait, que ces deux éléments, la couche de travail et les déchets de cuisine (qui s'étendaient encore sur une large superficie au dehors du mur) se trouvaient en partie au dessous du mur avec son talus, prouvait que ce mur n'a pas fait partie de la construction originale. On ne l'avait bâti qu'après que le donjon avait déjà été habité pendant un certain laps de temps, suffisant pour qu'une couche de déchets assez forte eût pu se former. Probablement il a été érigé à l'occasion du premier rehaussement du terrain, qui a mené e.a. à la reconstruction du seuil de l'entrée.

La fonction de ce mur a été sans doute de former un obstacle à l'escalade de la porte du donjon, qui de ce côté était encore trop accessible malgré le pont-levis avec sa cave. Il prolongeait pour ainsi dire cette cave un bon bout vers l'Est et même autour de l'angle du donjon.

Au pied du talus se trouvait un caniveau (Pl. XXXV. 1), dont les parois étaient bâties de pierres plates et qui, avec sa couverture de moellons, qui laissaient partout des ouvertures, avait sans doute servi au drainage du terrain.

Nous n'avons pas trouvé d'explication satisfaisante pour le gros bloc de maçonnerie (portant les chiffres d'altitude 2906 et 2933 sur le plan fig. 16) dont un des côtés s'appuie contre le talus (Pl. XXXV. 2). La qualité de la maçonnerie et la taille des pierres rappelaient les murs du chemin couvert qui partait du contrefort IX. Il appartiendra donc aussi à un travail du 16e siècle ou encore plus récent. Il faudrait faire des fouilles plus extensives pour élucider cette question.

Il y avait dans ce coin du terrain encore d'autres travaux qui n'avaient rien à faire avec le donjon du 12e siècle, notamment une casemate, marquée sur le plan d'une façon un peu sommaire, quoique exactement mesurée. Elle était parfaitement conservée, avec sa voûte en berceau sur cinq arceaux. Un escalier d'entrée (que nous n'avons pas dégagé) se trouvait à l'extrémité Sud. Entre le premier et le deuxième arceau il y avait dans la voûte une ouverture carrée, correspondant à un couloir étroit à plan incliné vers le dehors. Cette ouverture servait probablement à l'aération. L'épaisseur des murs était d'un mètre, comme il était visible aux montants d'une porte, qui se trouvait dans le mur Nord. Cette porte aboutit, à ce qu'il semblait, à un trou ouvert dans le sol et en partie taillé dans le rocher. Ce trou était comblé et nous n'avons pas réussi à déterminer sa forme exacte, ni ses dimensions originales. Il n'y avait plus nulle trace de maçonnerie au delà de la porte et le tout est resté un peu énigmatique.

En revenant à l'avant-corps avec l'escalier et la cave du pont-levis, on se demande, si toutes ces constructions ont bien duré jusqu'aux derniers jours du donjon. Nous avons vu, que le mur avec son talus à l'angle Sud-Est du donjon, c.à.d. tout ce qui se trouvait à l'Est de la cave du pont-levis, a été en tout cas supprimé à l'occasion de la construction des contreforts saillants. Il est probable, que c'est le cas de tout cet ensemble, donc de l'escalier, du pont-levis, bref, de

tout l'avant-corps. Nous sommes frappés en effet par le fait que l'altitude de tout ce qui est resté conservé de ces constructions, ne dépasse nul part le niveau du pavement, dont l'altitude, au point conservé le plus proche, (entre deux contreforts de la poudrière) est de 2913, tandis que le point conservé le plus haut de l'avant-corps (à l'angle Sud-Ouest de ce que nous pensons devoir interpréter comme la cave du pont-levis) ne remonte qu'à 2902. D'ailleurs, la présence du pavement à une distance relativement si peu éloignée de l'entrée du donjon, fait déjà supposer, que l'escalier, dans sa forme primaire, n'existait plus à l'époque où on a pavé le terrain. Il est vrai, que sur des plans du 18e siècle figure encore un avant-corps, mais il paraît avoir une autre forme que celui que nous avons retrouvé. Étant de construction moins solide que les soubassements du donjon proprement dit, il aura offert moins de résistance à la pioche des démolisseurs, raison pour laquelle on n'en a trouvé plus de traces.

Tout de même on dirait que les constructeurs du contrefort saillant VII aient tenu compte de la présence du mur Est de la cave du pont-levis (ce petit mur, formant angle droit avec la façade du donjon, dont nous avons encore trouvé quelques pierres en place) en construisant ce contrefort un peu moins large que les autres. Le bloc de fondation (dont une partie fut démolie par nous pour découvrir le mur original) s'étendait jusqu'au pointillé sur le plan ^{8a}). Mais la nécessité de la construction moins large de ce contrefort s'explique déjà suffisamment par la présence de la porte d'entrée dont on a dû tenir compte et ne contredit pas du tout notre supposition qu'on ait rasé l'avant-corps original jusqu'au niveau du deuxième remblai, à l'occasion de ce rehaussement du terrain et de la construction des contreforts saillants.

Lorsque nous avons dégagé le mur original du 12e siècle par la démolition d'une partie du contrefort VII, nous fûmes frappés par le fait, que la première assise de pierres du revêtement de ce mur (à compter d'en haut) était entièrement composée de pierres neuves, qui contrastaient par leur couleur plus claire et par le travail de leur surface avec les pierres du 12e siècle, qui n'avaient jamais été renouvelées, puisqu'on les avait enterrées à l'époque de la construction des contreforts saillants (Pl. XXXIV. 1). Elles contrastaient aussi avec les autres pierres de l'édifice de l'assise la plus haute, c.à.d. de la première assise jadis visible au dessus du sol et exposée aux intempéries, qu'on doit avoir renouvelées encore à une époque beaucoup plus récente. Ces dernières pierres ne dataient probablement que du 17e ou du 18e siècle. Il paraît donc, qu'on a déjà renouvelé ou réparé le revêtement des murs peu de temps avant la construction des contreforts saillants. Les pierres en question ont conservé à peu près leur fraîcheur primitive, cachés derrière la maçonnerie du contrefort saillant.

C'est dommage qu'il ne soit pas encore possible de dater les pierres avec précision d'après le travail de leur surface, car cela donnerait la date approximative de la construction des contreforts saillants. A les examiner on serait même tenté de penser au moins au 16e siècle, ce qui est évidemment impossible. Quand on se base sur les tessons de poterie qui furent trouvés dans la couche de remblai qui va de pair avec ce remaniement de l'édifice, le 14e siècle paraît le plus probable (et plus précisément le premier quart de ce siècle, comme une autre considération va nous le suggérer ci-après). Malheureusement la chronologie de la céramique française du moyen âge, n'a pas encore été assez élaborée pour qu'on puisse se prononcer avec la décision voulue.

Le bâtiment souterrain.

Nous sommes maintenant arrivés à ce bâtiment carré un peu énigmatique, qui descendait dans le sol jusqu'à la profondeur de 7.23 m, c.à.d. que le pied des murs se trouvait à + 2115.

8a) Par erreur, sur le plan fig. 16, le pointillé, indiquant la face ouest du bloc de fondation, est placé trop vers la gauche.

Il mesurait à l'intérieur 6.50 sur 6.50 m. Les murs Sud et Nord étaient couronnés à l'intérieur par une corniche (Pl. XXXVI. 1). Une partie du mur Ouest était conservée un peu plus haut que les autres murs (cf. les chiffres d'altitude et la Pl. XXXVI. 1). La condition du mur Nord nous fait croire que cette chambre souterraine était couverte d'un plancher, soutenu par des solives. Sur le sommet de ce mur on voit encore les restes d'une construction qui, par sa mauvaise qualité, contraste étrangement avec la partie souterraine du bâtiment aux murs solides et bien maçonnés en blocage avec un revêtement en appareil régulier à l'intérieur. A la base de cette superstructure, construite en blocage, auquel un enduit donna une surface lisse ⁹⁾, se trouvait une série d'alvéoles de solives. Ces alvéoles perçaient le mur de part en part. Les cloisons, qui les séparaient, se prolongeaient encore un peu au delà de l'épaisseur du mur, ce qui fait l'impression, que les bouts des solives, qui dépassaient le mur, ont porté une poutre transversale, qui reposait également sur les bouts de mur saillants. Quoiqu'il en soit, les données ne suffisent pas à éclaircir la construction en détail. Il paraît que nous avons affaire à une construction à pans de bois avec une cave très profonde, qui était probablement un magasin de blé souterrain ¹⁰⁾.

A la découverte de cette chambre souterraine, dont le dessus des murs se trouvait encore au dessous des fondements du contrefort VI à ce qu'il paraissait avant le dégagement complet, nous avons un moment l'illusion d'avoir retrouvé des restes du palais de Guillaume le Conquérant, donc une construction plus ancienne que le donjon. Un examen minutieux des rapports entre le mur Ouest de ce bâtiment avec la banquette avancée du donjon, contre laquelle celui-ci s'appuyait, nous a vite désabusé. Il n'y avait pas de doute possible, que ce mur de la chambre souterraine devait être postérieur au donjon, parceque son blocage (la face extérieure, pour autant qu'elle était bâtie dans le sol, n'avait pas de revêtement en appareil régulier) démanchait en plusieurs endroits sur la banquette avancée (Pl. XXXVI. 2). Il doit être aussi postérieur au premier rehaussement du terrain, parceque le revêtement en appareil régulier de la face extérieure commençait juste au niveau du premier remblai.

Les blocs de fondation des contreforts Vet VI reposent en partie sur les murs Sud et Nord du bâtiment. A l'époque de leur construction le magasin souterrain doit donc avoir cessé d'exister.

Le mur en blocage qui surmontait le mur Nord du magasin souterrain paraissait s'appuyer contre le bloc de fondation du contrefort médian, mais en y regardant de près il était visible qu'au contraire il avait été coupé pour permettre la pose de ce bloc de fondation, ce qui prouve que ce mur aussi était antérieur à la construction du contrefort ¹¹⁾.

Il est difficile de décider si le mur à angles obtus avec son talus et le caniveau, que j'ai décrit plus haut, soit antérieur ou postérieur au magasin souterrain. La Pl. XXXVII. 1 montre le talus, adhérant au mur Sud du magasin, tandisqu'il s'est affaissé un peu plus vers la gauche. Il se peut bien, que le talus ne se soit affaissé que plus tard, après le rehaussement du terrain, sous le poids du remblai. Alors il serait tout aussi bien possible que le talus ait été coupé pour la pose du mur, qu'il ait été posé après, contre le mur déjà existant.

Néanmoins, quoique ce ne soit pas strictement démontrable, il me semble le plus probable que la construction du magasin souterrain est postérieure à celle du mur à angles obtus.

La fosse aux ordures.

Aux Pâques de l'an 1338, Th. le Moisy reçut VI S „pour fère une fosse au dessous de la cuisine pour chaoir dedans les ordures d'icelle, et pour la dite fosse remplir et machonner en

9) On trouve encore des murs de cette construction dans certaines maisons à pans de bois à Caen.

10) Au château de Tarascon il y a aussi un magasin de blé, creusé dans le sol au dessous d'une des tours.

11) Sur la photo Pl. XXXVI. 1, qui ne donne pas les couleurs, ceci est à peine visible.

tour" 12). Nous croyons avoir retrouvé cette fosse dans l'angle entre le contrefort médian V et le mur Est du donjon. Deux petits murs, d'une maçonnerie assez mauvaise, s'appuyaient à froid contre les murs préexistants. Ils formaient une cavité oblongue dont le fond fut formé par la banquette avancée. Cette cavité était remplie jusqu'au bord aussi bien de choses qu'on rencontre de coutume dans une fosse aux ordures, que de choses qu'on s'étonne un peu d'y rencontrer, comme des boulets de trébuchet. Pour le reste c'étaient des os, des coquilles d'oeufs et de moules, beaucoup de tessons de poterie, dont on a pu reconstituer quelques pièces (Pl. XXXIX. 2), une lampe à huile presque intacte, des éclats de vitraux, une pierre à aiguiser et ..... deux jetons qu'on peut dater du milieu du 14e siècle. Le caractère assez uniforme des tessons de poterie fait penser qu'ils doivent appartenir tous à une période relativement restreinte et plus précisément au 14e siècle, date fournie par les deux jetons. Voici donc, après la couche de déchets du début du 12e siècle au pied du mur à angles obtus, mentionnée ci-dessus, un deuxième point fixe pour l'étude de la céramique médiévale.

De plus, si notre supposition est juste et que la fosse en question est bien celle de 1338 (et il n'y a presque pas de doute possible), cela prouve que les contreforts saillants existaient déjà à cette époque.

Ce côté Est du donjon était bien l'endroit où doit s'être trouvée la cuisine, parce que ce n'était que là que nous avons trouvé une quantité considérable de déchets et de tessons.

Pour enlever le déblai du trou, creusé pour la construction du magasin souterrain on a dû forcément élargir ce trou d'un des quatre côtés, en guise d'un puits d'extraction à plan incliné ou aménagé en terrasses. C'était évidemment au côté Nord, parce que là nous trouvâmes, à l'extérieur du mur, d'épaisses couches de remblai et, à la surface, une couche assez épaisse de déchets de cuisine et de tessons de poterie. Il y avait aussi des couches d'incendie, dans des positions assez irrégulières, qui pourraient indiquer qu'on y a brûlé des immondices. Il faut en conclure, que pendant des siècles, on a jeté les déchets de cuisine simplement par la fenêtre et que ce fumier a servi en partie à combler le trou qui était resté à côté du magasin souterrain. La construction d'une fosse aux ordures, „machonnée en tour" qui ne se remplirait pas sitôt et dont nous n'avons retrouvé que le fond, avec le contenu des premières années de son existence, était donc une sage mesure pour mettre fin à la puanteur et à l'insalubrité.

La face Nord du donjon. Les contreforts d'angle Nord-Ouest I et II.

La construction de la face Nord différait sensiblement de celle des autres faces du donjon. A commencer par les contreforts d'angle, nous fûmes frappés par le fait, que ceux-ci ne reposaient pas sur un bloc de fondation, comme tous les autres. Ils avaient des revêtements en appareil régulier jusqu'à leur base. La face Nord du contrefort II fut complètement mise à nu. Elle descendait jusqu'à la profondeur de 2647, c.à.d. jusqu'à la roche mère, qui avait même été un peu entaillée pour offrir une assise encore plus solide.

Cependant, cette construction, toute en appareil régulier, avait été exécutée après le rehaussement du terrain et donc, en toute apparence, on avait encore une fois complètement reconstruit ces contreforts (la construction des contreforts I et IV était pareille à celle du contrefort II). Ceci nous fut révélé par les profils des parois de nos tranchées. Sur la Pl. XXXVII. 2 on voit la couche de remblai, qui représente le rehaussement du terrain à l'occasion de la construction primaire des contreforts saillants. Cette couche est comprise entre la deuxième couche de travail, qui se

12) Actes Normands de la Chambre des comptes sous PHILIPPE DE VALOIS (1338-1350) publ. p. LÉOPOLD DELISLE, Rouen 1871, p. 178.

dessine tout en bas comme une ligne blanche et une mince couche d'abatis d'ardoises en haut, qu'on aperçoit à la hauteur de la seconde assise de pierres du contrefort I, à compter d'en haut. Eh bien, cette couche de remblai et également toute la couche de terre qui se trouve au dessous de la seconde couche de travail, montre une entaille, large d'environ 30 cm, de haut en bas, jusqu'à la base, tout le long de la face du contrefort. Cette entaille se voit distinctement sur la photo et en creusant elle se révélait immédiatement par le fait, que le remplissage en était beaucoup moins compacte que le reste de la couche de terre.

Il était clair, qu'on avait creusé le sol encore une fois, pour reconstruire le contrefort de fond en comble. Pour la même raison on avait entaillé le talus et la banquette avancée à la base du mur, comme il est indiqué sur le plan fig. 16.

Puisque je ne dispose pas d'une photo de ce dernier détail du contrefort I, je reproduis celle de la base du contrefort IV (Pl. XXXVIII. 1) où l'on a opéré de la même façon ¹³).

Sur la Pl. XXXVIII. 2, qui montre la face Nord du contrefort II, l'entaille de la couche de remblai est aussi visible, quoiqu'un peu moins distinctement que dans la réalité, où la chaux et la poussière de pierre dans le remplissage contrastaient plus fort avec le reste du profil par leur couleur blanchâtre.

Le mur entre les contreforts d'angle.

La construction du mur Nord lui même différait, elle aussi, totalement de celle des autres faces du donjon. Il n'y avait plus nulle trace de la construction du 12e siècle avec sa banquette avancée et son talus. La seule assise de pierres conservée (des pierres assez modernes, comme partout) se trouvait immédiatement au dessous du niveau actuel du terrain. Elle reposait sur un tas de moellons et de pierraille, solidement reliés par un mortier très dur, qui faisait saillie hors de la ligne du mur (Pl. XXXIX. 1). Ça doit être une construction postérieure, puisqu'au 12e siècle le mur doit avoir été visible jusqu'à une profondeur beaucoup plus grande, comme nous avons vu, tandis que cette construction irrégulière doit avoir été enterrée et dérobée à la vue. Evidemment on a dû refaire toute cette face Nord à un moment donné. Peut-être le revêtement du mur (et probablement le mur tout entier) s'était-il écroulé sur une grande étendue par suite d'un siège et ceci peut avoir amené à la recherche d'une construction qui offrait un peu plus de résistance au minage.

En dégageant la face Nord du contrefort II, nous fûmes frappés par le fait que le sol au pied du mur consistait, jusqu'à une grande profondeur, en pierraille. Il paraît qu'on avait entassé une couche de pierres au pied de cette façade Nord, la plus exposée à une attaque, pour rendre le percement d'une mine plus difficile.

La chemise. (fig. 14).

Plus haut il a été déjà question de la chemise. En discutant le profil A-B j'ai cru pouvoir démontrer que celle-ci doit avoir été construite, ou bien simultanément avec les contreforts sail-

13) Sur cette photo, trois pierres du retrait du contrefort plat primitif, restées en place, contrastent encore par leur couleur plus sombre avec celles du contrefort neuf, tout comme les trois assises de pierres du mur, au dessus du glacis, enterrées depuis l'époque de la construction des contreforts saillants, contrastent avec les deux assises suivantes, qui sont encore beaucoup plus modernes que les cinq ou six assises inférieures du contrefort saillant. En effet, cette photo montre très bien trois périodes: celle de la construction primaire, celle de la reconstruction du contrefort saillant et celle de la réfection (du contrefort aussi bien que du mur) depuis le niveau où le bâtiment surgit du sol. Cette dernière réfection, qui ne comprend que les deux assises supérieures, pourrait dater du 17e ou du 18e siècle, à juger d'après la taille des pierres.

lants ou après ceux-ci. Pour le reste, nos fouilles de la chemise sont restées inachevées jusqu'à présent. Nulle part nous n'avons pu atteindre le pied des murs, excepté à l'endroit du profil A-B. Tout de même, je crois qu'il est bon de donner les résultats atteints jusqu'à présent dans cette publication provisoire. Seulement j'ai cru devoir me borner à l'essentiel. Aussi le plan (fig. 14) a-t-il un peu le caractère d'une esquisse, quoique les mesures soient exactes. Mais il n'est pas détaillé et j'ai omis e.a. les chiffres d'altitude. Comme on voit, nous avons mis à nu d'assez grands tracés des murs Nord et Ouest, presque tout le mur Sud et seulement un court tracé de la face intérieure du mur Est. Pour commencer par ce dernier détail: Le revêtement de la face intérieure de ce mur Est avait un aspect si neuf, que nous l'avons longtemps tenu pour un mur relativement moderne. Ce n'est que vers la fin de la campagne de fouilles de 1957 qu'il est devenu clair que ce pan de mur, réparé peut-être encore au 18e siècle, faisait vraiment partie de la chemise.

Le tracé Sud seul avait conservé ses faces intérieure et extérieure et laissait se mesurer exactement. Son épaisseur était de 2.70 m. A l'Ouest et au Nord les faces extérieures avaient disparu.

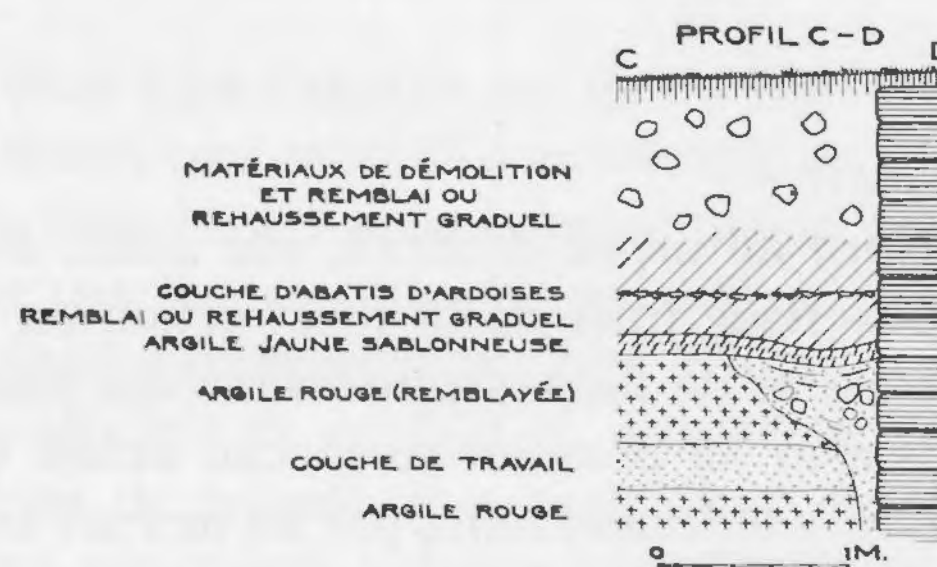

Fig. 13

Sur un court tracé du mur Nord nous avons essayé de toucher au fond, à l'intérieur du mur. Le temps nous a manqué de venir à bout, mais le profil C-D (fig. 13) nous a révélé que ce mur, à cet endroit au moins, a certainement été érigé (ou peut-être seulement réparé ou réédifié?) après le rehaussement du terrain, parcequ'il y avait une entaille dans le paquet de terre, qui descendait tout en bas, depuis la surface de la couche de remblai. Aussi le pied du mur descendait-il plus bas qu'à l'endroit du profil A-B. Ce n'est pas surprenant, puisqu'il a été posé probablement dans la douve qu'on doit supposer là avant la construction de la chemise et de la roquette¹⁴).

Tout près de l'angle Nord-Est nous trouvâmes une petite porte (P) qui a probablement donné accès à la cave de la tour d'angle.

Il est connu que la chemise a été flanquée de quatre tours d'angle. Le temps nous a manqué de dégager les tours Nord-Est et Sud-Est. Les fondements de la tour Nord-Ouest avaient complètement disparu par l'action des bombes.

Il n'y a qu'environ la moitié de la tour Sud-Ouest qui ait été dégagée. Nous y trouvâmes la première marche d'un escalier à vis et, ce qui était surtout intéressant, l'entrée de la chemise, qui passait juste à côté de cette tour.

La tête de pont faisait saillie sur la ligne du mur Sud. Deux meurtrières défendaient le passage de la porte.

14) La roquette était séparée du reste du château par le fossé de la chemise et les fossés extérieurs du Château, qui y débouchaient.

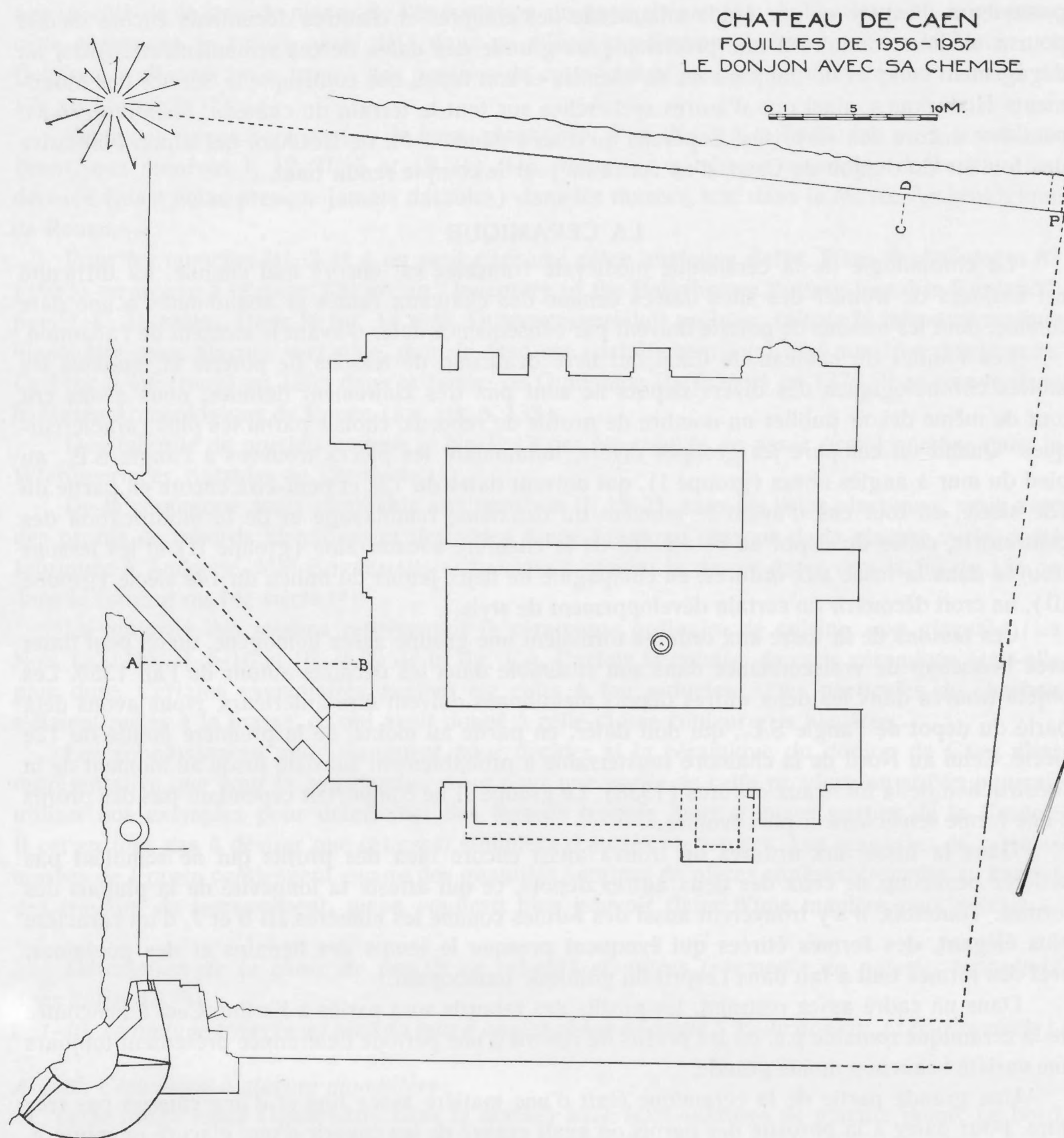

Fig. 14

Un peu au delà de l'entrée, un puits se trouva dans l'épaisseur du mur Ouest.

Sur la fig. 14 on voit aussi le tracé du chemin couvert, datant peut-être du 16e siècle, qui paraissait mener vers le fossé de la chemise et pour le passage duquel on avait abattu une partie du mur Ouest de celle-ci.

Voici donc le résultat net des fouilles des années 1956 et 1957. On a pu élucider en grandes lignes le caractère de la construction originale du donjon et on a pu signaler divers remaniements

postérieurs. J'espère qu'une étude minutieuse des comptes et d'autres documents encore inédits pourra un jour conduire à une précision plus grande des dates de ces remaniements. Aussi un dégagement complet du donjon avec sa chemise et son fossé, que contemple le Service des Monuments Historiques, ainsi que d'autres recherches sur tout le terrain du château, nous réserve-t-il peut-être encore des surprises. Espérons qu'il sera donné à M. DE BOÛARD, qui a pris l'initiative des fouilles du donjon de Caen, d'en écrire un jour le compte rendu final.

LA CÉRAMIQUE

La chronologie de la céramique médiévale française est encore mal connue. La difficulté est toujours de trouver des sites datés comme des châteaux ruinés et abandonnés à une date connue, dont les tessons de poterie doivent par conséquent dater d'avant le moment de l'abandon.

Les fouilles du château de Caen ont livré beaucoup de tessons de poterie et, quoique les limites chronologiques des divers dépôts ne sont pas très clairement définies, nous avons cru tout de même devoir publier un nombre de profils de rebords, choisis parmi les plus caractéristiques. Quand on compare les groupes divers, notamment les pièces trouvées à l'angle S.E., au pied du mur à angles obtus (groupe I), qui doivent dater du 12e et peut-être encore en partie du 13e siècle, en tout cas d'avant le moment du deuxième remblayage et de la modification des contreforts, celles du dépôt au côté Nord de la chambre souterraine (groupe II) et les tessons trouvés dans la fosse aux ordures, en compagnie de deux jetons du milieu du 14e siècle (groupe III), on croit découvrir un certain développement de style.

Ces tessons de la fosse aux ordures formaient une groupe assez homogène, qu'on peut dater avec beaucoup de vraisemblance dans son ensemble dans les décades autour de l'an 1350. Les objets trouvés dans les deux autres dépôts mentionnés doivent être antérieurs. Nous avons déjà parlé du dépôt de l'angle S.E., qui doit dater, en partie au moins, de la première moitié du 12e siècle. Celui au Nord de la chambre souterraine a probablement subsisté jusqu'au moment de la construction de la fosse aux ordures (1338). Le groupe II ne comportait cependant pas des profils d'une forme sensiblement plus évoluée.

Dans la fosse aux ordures on trouva aussi encore bien des profils qui ne semblent pas différer beaucoup de ceux des deux autres dépôts, ce qui atteste la longévité de la plupart des formes. Toutefois, il s'y trouvèrent aussi des formes comme les numéros III 6 et 7, d'un caractère plus élégant, des formes étirées qui évoquent presque le temps des hennins et des poulaines, bref des formes tout à fait dans l'esprit du gothique flamboyant.

Dans un cadre assez restreint, les profils des rebords sont variés à l'infini. Ceci à l'encontre de la céramique romaine p.e. où les profils de rebord d'une période déterminée présentent toujours une variété beaucoup moins grande.

Une grande partie de la céramique était d'une matière assez fine et d'une cuisson pas très dure. Pour parer à la porosité des parois on avait essayé de les couvrir d'une glaçure plombifère, parfois jaune, c.à.d. non colorée, mais plus souvent colorée en vert avec de l'oxydure de cuivre. Cette glaçure ne couvrait jamais toute la pièce. Parfois tout l'intérieur d'une écuelle était couvert de glaçure mais de toute vase avec une entrée un peu étroite, celle-ci ne couvrit que le rebord et parfois l'épaule, tandis que sur le reste de la paroi ne se trouvèrent que quelques éclaboussures.

Cette céramique à glaçure plombifère est bien de tradition française. On l'a trouvée importée dans les Pays Bas dès la seconde moitié du 9e siècle¹⁵⁾ et puis un peu pendant tout le moyen

15) W. C. BRAAT, *Souburg en Middelburg*. Oudheidkundige Mededelingen van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden XXII (1941). Id., *Burgh op Schouwen*. Oudheidk. Med. XXXV (1954).

âge, à côté de la grande masse de l'importation du pays rhénan ¹⁶). A Thetford, en Angleterre, cette céramique se trouve aussi déjà dans un milieu carolingien. A Andenne, sur la Meuse, en Belgique wallonne, on a trouvé des poteries de cette céramique, qui semblent avoir travaillé du 12e au 14e siècle ¹⁷).

Certaines pièces sont ornées de listes plastiques, d'un décor à la barbotine ou à la roulette (conf. nos numéros I, 12. II, 5 et 18-21). On trouve de nombreux exemples de brocs, ainsi décorés (mais hélas presque jamais datables) dans les musées, e.a. dans le Musée Archéologique de Rouen.

Pour les numéros III, 3 et 4 on peut citer une pièce analogue datée. Dans *Archaeologia* 83 (1933) on trouve à la page 126 sv. un „Inventory of the Polychrome Pottery found in England”, par G. C. DUNNING. Dans la fig. 14 e M. DUNNING reproduit un broc, fait de la même céramique blanchâtre avec glaçure vert pâle, dont le pied est parfaitement égal aux numéros mentionnés. Ce broc a été trouvé en 1865 dans la tombe de Guillaume Paré, mort en 1379. Il se trouve dans le Musée Archéologique de Rouen (loc. cit. p. 133).

Des rebords de cruches comme le No I, 13 ont été trouvés en assez grand nombre dans le Wieringermeer, datables au 12e siècle ¹⁸).

De la céramique assez semblable aux numéros II, 18-21, sans les listes plastiques, mais avec des profils de rebords identiques et des stries rouge-bruns au dessous de la glaçure verte, a été fabriquée à Andenne. MM BORREMANS et LASSANCE croient la devoir dater vers la fin du 13e ou dans le courant du 14e siècle ¹⁹).

La majorité des tessons représentait la céramique ordinaire de cuisine, non glaçurée (les Nos. I, 31-49, II, 6-16 et III, 9-20 de la fig. 15). Parfois la cuisson de cette céramique était-elle plus dure. Certains exemplaires avaient été cuits à feu réducteur. Des particules de charbon s'étaient mêlés à la masse, ce qui avait donné à celle-ci une couleur gris bleuâtre.

Les connaissances nous manquent pour décider si la céramique du donjon de Caen n'est représentative que pour la Normandie, voire pour une partie de cette province ou si l'on pourrait utiliser nos exemples pour déterminer des tessons trouvés dans d'autres parties de la France. Il est en tous cas à désirer que cet essai stimulera d'autres recherches. Les magasins de certains musées de France contiennent encore des quantités énormes de pièces entières, trouvées au hasard des travaux de terrassement, qu'on voudrait bien pouvoir dater d'une manière plus précise.

Description de la choix de profils de rebords et autres fragments de poterie, reproduits dans la fig. 15 ²⁰).

I 1-49, céramique trouvée au pied du mur à angles obtus à l'angle S.E. du donjon. (12e-13e siècle).

A 1-30, Céramique à glaçure plombifère.

1 Terre rouge foncé (blanchâtre dans la masse) avec éclaboussures de glaçure jaune. Le bord et l'intérieur sont recouverts d'une glaçure marbrée brillante vert jaune.

16) W. C. BRAAT, *Funde mittelalterlicher Keramik in Holland und ihre Datierung*. Bonner Jahrb. 142 (1937). Id., *Middeleeuws aardewerk*, in: Oudheidkundig Bodemonderzoek in Nederland (Gedenkboek A. E. VAN GIFFEN, 1947).

17) R. BORREMANS et W. LASSANCE, *Recherches archéologiques sur la Céramique d'Andenne au Moyen Age*. *Archaeologia Belgica* 32 (1956).

18) Cf. *Bonner Jahrb.* 142 (1937) p. 171 fig. 11.

19) *Op. cit.* p. 56, fig. 8.

20) Dans la plupart des cas il n'était pas possible de déterminer la forme de la poterie.

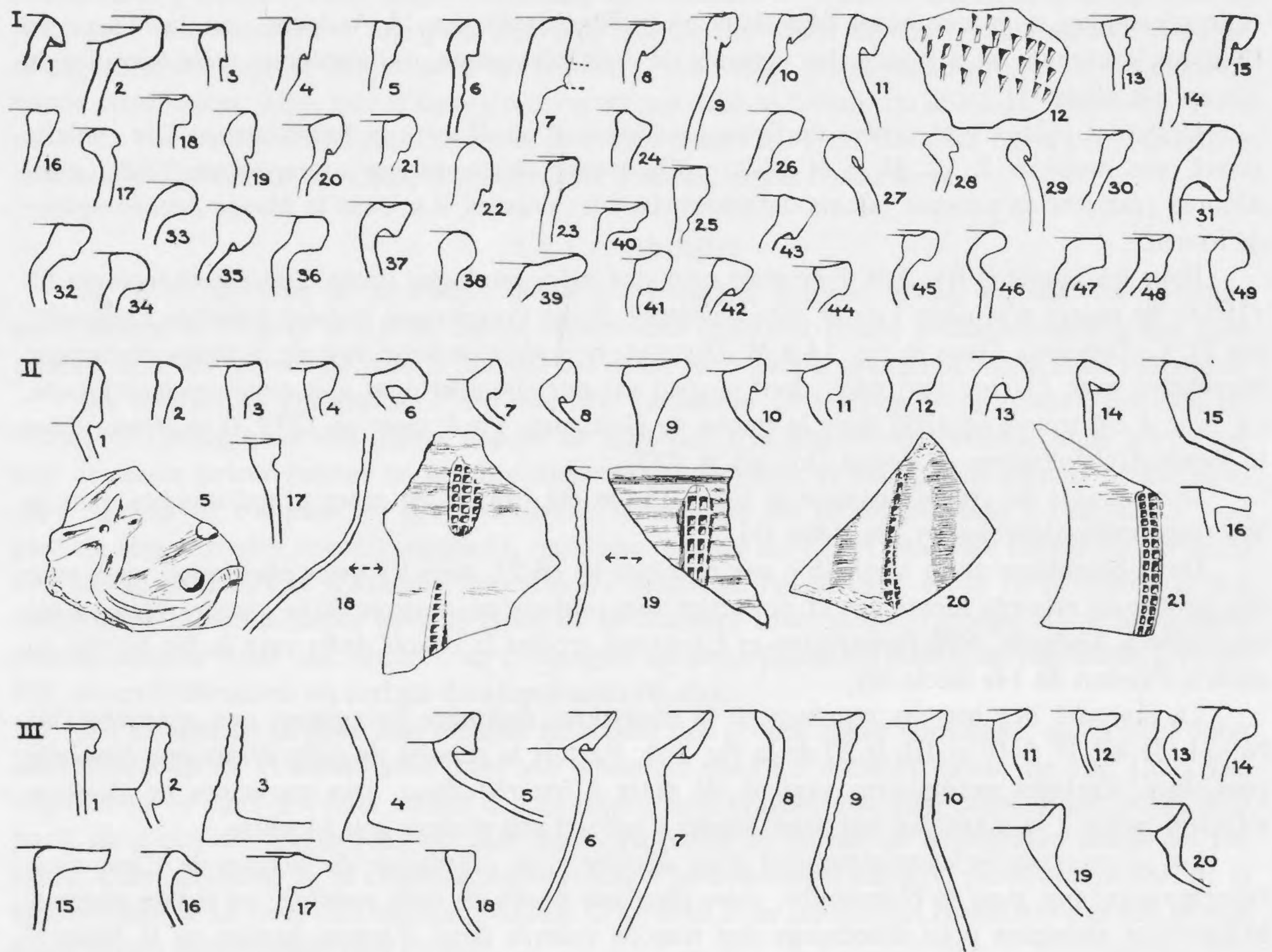

Fig. 15

- 2 Terre chamois. Glaçure „caramel” très brillante à l’intérieur. Une trainée de glaçure moins brillante entoure le repli du bord sur la paroi externe.
- 3 Terre rose (blanche dans la masse). Traces de glaçure verte à l’extérieur.
- 4 Terre jaunâtre (gris clair dans la masse). Eclaboussures de glaçure vert jaunâtre à l’extérieur.
- 5 Terre blanc grisâtre avec taches de glaçure vert clair à l’extérieur.
- 6 Terre blanc jaunâtre. Sur le bord et à l’extérieur plaques de glaçure jaune verdâtre.
- 7 Rebord de cruche (avec amorce de l’anse). Terre chamois. Sur le bord et à l’extérieur glaçure très brillante vert clair marbré caramel.
- 8 Terre rose (grise dans la masse). Sur le bord et à l’extérieur éclaboussures de glaçure marron et vert pâle.
- 9 Rebord de cruche. Terre orangeâtre (blanc mat dans la masse). A l’extérieur taches de glaçure verte.
- 10 Terre rose assez dure. Sur le bord et à l’extérieur éclaboussures de glaçure jaune et bleuâtre.
- 11 Terre chamois. Éclaboussures de glaçure jaune vert sur la bordure et la paroi interne.

- 12 Fragment de paroi à décor estampillé à la roulette. Glaçure verte.
- 13 Rebord de cruche. Terre chamois. Glaçure vert clair à l'extérieur.
- 14 Terre jaunâtre (gris pâle dans la masse). A l'extérieur glaçure marron.
- 15 Terre blanchâtre. Sur le bord et à l'extérieur éclaboussures de glaçure jaune verdâtre.
- 16 Terre blanchâtre. A l'extérieur éclaboussures de glaçure vert clair.
- 17 Terre jaunâtre. Sur le bord et à l'extérieur glaçure brillante marbrée vert foncé. A l'intérieur glaçure pâle jaune clair.
- 18 Terre blanchâtre. Grandes taches de glaçure verte sur le bord et la paroi externe.
- 19 Terre jaunâtre. Glaçure vert olive en grandes taches sur la bordure et la paroi externe.
- 20 Terre jaunâtre (blanche dans la masse). Glaçure pâle jaune clair sur la paroi externe.
- 21 Terre rose. Glaçure vert clair sur la paroi externe avec bavures sur le bord.
- 22 Terre rose rugueuse. Glaçure marbrée vert clair-vert foncé à l'intérieur.
- 23 Terre blanchâtre dans la masse et sur la paroi interne, marron sur la paroi externe, avec éclaboussures de glaçure jaune verdâtre.
- 24 Terre grisâtre. Glaçure verdâtre sur toute la paroi.
- 25 Terre rosâtre. Sous le bord à l'extérieur décor en creux d'une ligne sinueuse contournante dans une glaçure verte.
- 26 Terre blanchâtre, assez dure. Glaçure jaunâtre tachetée marron et vert sur la face externe.
- 27 Terre rose, assez dure. Eclaboussures de glaçure verte.
- 28 Terre jaunâtre. Sur la bordure et la face externe glaçure verte brillante. Traînée de glaçure brillante jaune clair à l'intérieur.
- 29 Terre grise bleuâtre, entièrement recouverte d'une glaçure verdâtre à l'extérieur, bleuâtre à l'intérieur.
- 30 Terre jaunâtre. Glaçure vert foncé à l'extérieur jusqu'à mi-bordure.

B 31-49. *Céramique sans glaçure.*

- 31 Terre jaune rougeâtre, grise dans la masse.
- 32 Terre jaunâtre.
- 33 Terre jaunâtre rugueuse.
- 34 Terre jaune clair.
- 35 Terre rose chamois, gris clair dans la masse.
- 36 Terre grise dans la masse, paroi interne gris clair, paroi externe jaune crème.
- 37 Terre grise rugueuse, crème à la périphérie.
- 38 Terre blanc jaunâtre, grise dans la masse.
- 39 Terre rose, gris clair dans la masse.
- 40 Terre blanchâtre.
- 41 Terre rose, chamois clair dans la masse.
- 42 Terre blanchâtre.
- 43 Terre blanc jaunâtre.
- 44 Terre jaune pâle, gris clair dans la masse.
- 45 Terre rose, blanchâtre dans la masse.
- 46 Terre rose jaunâtre.
- 47 Terre blanchâtre, gris clair dans la masse.
- 48 Terre chamois clair, blanchâtre dans la masse.
- 49 Terre blanche.

II *Tessons trouvés devant le mur Nord de la chambre souterraine et quelques fragments de brocs, trouvés à l'intérieur de la chemise, tracé Nord, non loin de l'angle N.E. (13-début du 14e siècle).*

A 1-5. *Céramique à glaçure plombifère.*

- 1 Terre grisâtre. Glaçure verte à l'intérieur.
- 2 Terre rose jaunâtre. Eclaboussures de glaçure jaune verdâtre.
- 3 Terre blanche. Glaçure verte à l'extérieur.
- 4 Terre rougeâtre. Eclaboussures de glaçure vert jaunâtre à l'extérieur.
- 5 Fragment de paroi décoré à la barbotine. Glaçure verte nuancée de taches vert foncé.

B 6-16. *Céramique sans glaçure.*

- 6 Terre rose grisâtre.
- 7 Terre gris clair.
- 8 Terre grisâtre.
- 9 Terre gris jaunâtre.
- 10 Terre rugueuse jaunâtre.
- 11 Terre gris clair.
- 12 Terre gris clair.
- 13 Terre rose jaunâtre.
- 14 Terre rose.
- 15 Terre gris clair.
- 16 Terre gris clair.

C *Quelques fragments de brocs, trouvés contre la face intérieure de la chemise, à une assez grande profondeur, plus bas que la couche de travail qui forme la surface du premier remblai, que nous croyons devoir dater encore au 12e siècle. Toutefois, ces tessons se trouvaient dans le remblai de l'entaille, faite pour la pose du mur de la chemise, ou bien pour une réparation de celui-ci. Leur position ne procurait donc aucun indice pour leur date.*

- 17 Rebord de cruche. Terre gris jaunâtre.
- 18 Fragment de broc. Glaçure vert jaunâtre. Listes verticales, décorées à la roulette et colorées rouge brun au dessous de la glaçure.
- 19 Col de broc. Glaçure vert olive. Liste verticale de la même couleur, décorée à la roulette.
- 20 Fragment de broc. Glaçure vert jaunâtre avec des stries verticales rouge brun au dessous de la glaçure et des taches vert bleuâtre.
- 21 Fragment de broc avec liste verticale, décorée à la roulette. Glaçure vert olive.

III *Quelques tessons provenant de la fosse aux ordures du 14e siècle (depuis 1338).*

A 1-8. *Céramique à glaçure plombifère.*

- 1 Terre blanc jaunâtre. Eclaboussures de glaçure verte.
- 2 Terre grisâtre. A l'intérieur glaçure verte.
- 3 Terre gris jaunâtre. Eclaboussures de glaçure verdâtre à l'extérieur.
- 4 Terre chamois avec de petites éclaboussures de glaçure jaune.
- 5 Terre blanc grisâtre avec éclaboussures de glaçure verte sur l'intérieur du bord.
- 6 Terre fine chamois. Glaçure verte sur l'intérieur et l'extérieur du bord.
- 7 Terre fine chamois. Glaçure verte sur l'intérieur et l'extérieur du bord.
- 8 Terre grisâtre. Eclaboussures de glaçure verte.

CHATEAU DE CAEN
FOUILLES DE 1926-1927
PLAN DU DONJON

0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10

II Tessonns trouvés devant le mur Nord de la chambre souterraine et quelques fragments de brocs, trouvés à l'intérieur de la chemise, tracé Nord, non loin de l'angle N.E. (avant du 14e siècle).

A 1-5. Céramique à glaçure plombifère.

- 1 Terre blanc jaunâtre. Eclaboussures de glaçure verte.
- 2 Terre blanc jaunâtre. A l'intérieur glaçure verte.
- 3 Terre gris jaunâtre. Eclaboussures de glaçure verte à l'extérieur.
- 4 Terre rougeâtre. Eclaboussures de glaçure vert jaunâtre à l'extérieur.
- 5 Fragment de paroi décoré à la barbotine. Glaçure verte nuancée de taches vert foncé.

B 6-16. Céramique sans glaçure.

- 7 Terre gris clair.
- 8 Terre rougeâtre.
- 9 Terre gris jaunâtre.
- 10 Terre ruquetse jaunâtre.
- 11 Terre gris clair.
- 12 Terre gris clair.
- 13 Terre rose jaunâtre.
- 14 Terre rose.
- 15 Terre gris clair.
- 16 Terre gris clair.

C Quelques fragments de brocs, trouvés contre la face intérieure de la chemise, à une assez grande profondeur, plus bas que la couche de travail qui forme la surface du premier remblai, que nous croyons devoir dater encore au 12e siècle. Toutefois, ces tessons se trouvaient dans le remblai de l'entaille, faite pour la pose du mur de la chemise, ou bien pour la réparation de celui-ci. Leur position ne procurait donc aucun indice pour leur date.

- 17 Bord de cruche. Terre gris jaunâtre.
- 18 Fragment de broc. Glaçure vert jaunâtre. Listes verticales, décorées à la roulette et colorées rouge brun au dessous de la glaçure.
- 19 Col de broc. Glaçure vert olive. Liste verticale de la même couleur, décorée à la roulette.
- 20 Fragment de broc. Glaçure vert jaunâtre avec des stries verticales rouges au dessus de la glaçure et des taches vert bleuâtre.
- 21 Fragment de broc. Glaçure vert olive. Liste verticale, décorée à la roulette. Glaçure vert olive.

III Quelques tessons provenant de la fosse aux ordures du 14e siècle (depuis 1338).

A 1-4. Céramique à glaçure plombifère.

- 1 Terre blanc jaunâtre. Eclaboussures de glaçure verte.
- 2 Terre grisâtre. A l'intérieur glaçure verte.
- 3 Terre gris jaunâtre. Eclaboussures de glaçure verte à l'extérieur.
- 4 Terre fine chamois avec de petites éclaboussures de glaçure verte à l'intérieur.
- 5 Terre fine chamois. Glaçure verte sur l'intérieur et l'extérieur.
- 6 Terre fine chamois. Glaçure verte sur l'intérieur et l'extérieur.
- 7 Terre grisâtre. Eclaboussures de glaçure verte.

B 9-20. *Céramique sans glaçure.*

- 9 Terre gris bleuâtre. Cuisson assez dure.
- 10 Terre gris bleuâtre. Cuisson assez dure.
- 11 Terre grisâtre, rosâtre dans la masse.
- 12 Terre gris bleuâtre, traces de glaçure à sel.
- 13 Terre gris rosâtre.
- 14 Terre gris rosâtre.
- 15 Terre gris bleuâtre. Cuisson dure.
- 16 Terre gris rosâtre.
- 17 Terre jaune rosâtre.
- 18 Terre orangeâtre.
- 19 Terre gris bleuâtre.
- 20 Terre gris rosâtre.

W. C. BRAAT

DE STUWDAM TE ASWAAN

وما زالت الملوك تراعى بقا هذه الاثار وتمنع من العيث فيها
والعبث بها وان كانوا اعدا لاربابها .

De koningen hebben steeds voor de instandhouding dezer monumenten zorg gedragen en, hoezeer ook vijandig gezind aan degenen, die hen hebben opgericht, zij hebben nimmer toegelaten, dat men hen beschadigde of met hen zijn spel dreef. — ^cAbd el-Laṭief.

Ter bevordering van de Egyptische welvaart worden op het ogenblik plannen getrokken tot het construeren van een nieuw reusachtig stuwwerk, de „High Dam”, Arabisch Soedd el-^cAli, dat de taak van de bezuiden de stad Aswaan gelegen en reeds bestaande stuwdam ten dele zal overnemen, ten dele zal uitbreiden. De pers heeft de plannen uitvoerig toegelicht. De feiten schijnen de volgende te zijn. De nieuwe dam, die zes en een halve kilometer bezuiden de bestaande komt te liggen, zal worden opgetrokken tot een hoogte van 111 meter boven de rivierbedding. Dit maakt een materiaalverplaatsing nodig, niet minder dan zeventien maal zo groot als de verplaatsing destijds bewerkstelligd voor de bouw van de Grote Pyramiede. Van dit enorme werk verwacht men enorme voordelen. Ongeveer 2 miljoen feddaan bouwland zullen aan het bestaande areaal kunnen worden toegevoegd. Het nationale inkomen zal met 150 miljoen Eg. pond per jaar toenemen, het inkomen van de Egyptische regering met 16 miljoen Eg. pond per jaar. Het systeem van irrigatie kan worden geperfectionneerd, zodat men voortaan te allen tijde over water zal beschikken, de scheepvaart op de Nijl het gehele jaar door in stand kan houden en noch te lage waterstand met de daaruit voortvloeiende schaarste, noch te hoge waterstand met de daardoor veroorzaakte overstromingen meer te duchten zal hebben. Daarbij zal de nieuwe dam energie opleveren voor een te construeren elektrische centrale, die het land van electriciteit zal voorzien en industrialisatie, vooral de vestiging van een chemische industrie zal mogelijk maken. Verwacht wordt een rendement van bijna 10 milliard kilowatt-uur per jaar en een herleiding van de prijs der electriciteit te Caïro van 25 tot 2 milliëme per kilowatt-uur. Dat alles is slechts het voornaamste, er zullen vele kleinere voordelen zijn.

Er is een keerzijde aan deze medaille. Wanneer de dam eenmaal klaar zal zijn, zal het niveau van het bestaande stuwmeer met 60 meter worden verhoogd en zal de grens daarvan een 350 kilometer meer naar het zuiden, bij de derde Nijlcataract komen te liggen. Het nieuw te inunderen gebied behoort Egypte slechts ten dele toe, het verreweg grootste gedeelte is onderhorig aan de zuidelijke nabuurstaat, de Soedaan. Aan de bevolking dezer onder water te zetten streek, die huis en haard achter zich zal moeten laten en zich elders onder sterk gewijzigde omstandigheden een nieuw bestaan zal moeten trachten te scheppen, zal de dam slechts ellende brengen. Doch ook in ander opzicht gaat ditmaal de cost voor de baet uit. Het Nijldal aan Egypte's zuidgrens, het land Nubië, is bezaaid met zowel omvangrijke als door historisch en artistiek belang uiterst waardevolle monumenten. Deze dateren uit de bloeiperiode der pharaonische geschiedenis en zij zullen alle zonder uitzondering door het water worden vernietigd. De derde Nijlcataract als zuidgrens

van het stuwmeer nemend en ons beperkend tot de allervoornaamste der heidense heiligdommen, maken wij daarvan in het kort de lijst op. Prijsgegeven zullen worden: de twee rotstempels te Aboe Simbel, de rotstempel te Abahoeda, tempel en fort te Faras, tempel en fort te Aksja, de bevestigde stad Boehen met drie tempels, de tempel en het fort te Semna, de tempel te Koemma, de twee tempels te 'Amara, de tempel op het eiland Sai, de tempel te Sedeinga, de grote en goed bewaarde tempel te Soleb en de drie tempels te Sesebi. De bekendste onder deze alle zijn wel de eerstgenoemde, de beide in de rotsen uitgehouwen tempels te Aboe Simbel, de reusachtigste aller Egyptische heiligdommen, tevens twee der meest indrukwekkende bouwwerken door de volkeren der oudheid aan ons nagelaten.

Wij hebben van deze tijding met ontroering kennis genomen. De verwezenlijking der plannen zal het Egyptische volk een aanzienlijk materieel gewin brengen, men kan zich daarover slechts verheugen. Maar anderzijds gaat deze verwezenlijking gepaard met een zo flagrante inbreuk op de historische grootheid van het land, dat zij door allen, in Egypte en daarbuiten, die met eerbied opzien naar de eeuwenoude cultuur, die zich van hieruit over de aarde heeft verbreid, toch slechts in rouw tegemoet gezien kan worden. Moge ook de in het uitzicht gestelde welvaart worden bereikt, wat moet uiteindelijk onder welvaart worden verstaan? Welvarende, in materieel opzicht krachtige bevolkingen zijn er in onze eeuw vele. Welvarend — doch nimmer verzadigd — zijn alle huidige bevolkingen in vergelijking tot wat zij nog geen vijftig jaar geleden waren. Het was niet de materiële welvaart, die in de oudheid Babyloniërs, Phoeniciërs, Joden, Perzen, Grieken en Romeinen, die in de middeleeuwen reizigers uit gans Europa naar Egypte voerde, het is niet de materiële welvaart, die op dit ogenblik zelf een steeds machtiger stroom toeristen uit oost en west het land binnenlokt. Wat de technische prestatie betreft, die het werk in veler belangstelling een vooraanstaande plaats verleent, indien er niets is, dat zozeer bewonderd wordt als de techniek, er is ook niets, dat zo snel veroudert en zo volledig uitgeworpen wordt als zij. Gisteren energie uit water, vandaag energie uit atoomsplijting, waaruit energie morgen? Wij vrezen, dat de glans van dit alles zal verbleken en dat de dag nabij is, waarop een generatie, zich badend in de weelde harer technische outillage, zich bedrogen zal gevoelen en treuren zal over een verleden, waarvan men haar lichtvaardiglijk heeft afgesneden. Het is ons helaas niet gegeven, de genomen beslissingen op enigerlei wijze te kunnen achterhalen, noch ook weten wij, hoe wij de bedreigde culturele schatten van nut kunnen zijn. Wij hebben onze gedachten verzameld, ten einde onder deze omstandigheden althans het eigen gemoed verlichting te schenken.

Het te Aswaan uit te voeren project is niet nieuw, het is in zijn opzet vooral ook niet oorspronkelijk. Een dergelijke dam werd daar ter plaatse opgericht in de eerste jaren dezer eeuw, en laatstgenoemde werd op zijn beurt voorafgegaan door een soortgelijke dam, die een vijftigtal jaren daarvoor benoorden Caïro op de zuidpunt van de Delta was aangelegd. Egypte is een der vele landen geweest, die zich in het verloop der negentiende eeuw hebben moeten aanpassen aan de in West-Europa zo hoog ontwikkelde techniek. Het heeft dat met voortvarendheid gedaan en de aanpassing is in snel tempo verlopen. De nieuwe machines en methoden zijn met gretigheid aanvaard door een bevolking, die in haar het middel zag tot verbetering der tot op dat ogenblik kommervolle sociale toestanden en zich met vertrouwen, doch in dit aanvangsstadium vanzelfsprekend zonder veel kritiek, overgaf aan de leiding der technische specialisten. De nieuwe machines en methoden zijn met niet minder gretigheid geleverd door de West-Europese leveranciers, die in Egypte een nieuw afzetgebied vonden, doch het land niet of nauwelijks kenden, daarvan zekerlijk de diepere geestelijke roerselen niet peilden en voor deze ook generlei verantwoordelijkheid op zich namen. In het tusschen de standpunten beider groepen bestaande vacuum heeft zich de ondernemingslust uitgebreid van enkelingen, op wier durf en eerezucht de grote

publieke werken, die heden op aller lippen zijn, zijn terug te voeren. Het grootste dezer werken is het onder leiding van de Fransman DE LESSEPS gegraven Suez-kanaal geweest. Met dit kanaal betreden wij in zekeren zin reeds de moeilijkheden. Er kan geen twijfel bestaan aan de waarde van de verrichting, maar om haar te kunnen volvoeren heeft men de toonaard moeten kiezen van het allegro con brio, het is deze superlatieve stemming geweest, die kort daarop de oudheden noodlottig is geworden. In Europa werd in de eerste jaren getwijfeld of DE LESSEPS de onderneming tot een goed einde zou kunnen voeren. Weifelend, ja geheel afwijzend, was vooral de stemming in Engeland, waar beter inzicht en goede voorlichting tot het laatste ogenblik ontbraken. Toen in 1869 het werk glorieus werd opgeleverd, bevond zich de Engelse publieke opinie in een verlegenheid, die eerst gecompenseerd is kunnen worden door het uitschrijven van een niet minder reusachtige opdracht, de bouw van de stuwdam te Aswaan.

De Engelse houding was niet zozeer ingegeven geweest door onwetendheid aangaande de stand van zaken, noch ook bepaald door de ten opzichte van Frankrijk sedert de Napoleontische oorlogen gereserveerde gevoelens. Haar werkelijke reden lag in het feit, dat Engeland en Frankrijk op dat ogenblik er beiden naar streefden hun invloedssfeer rondom het oostelijke bekken van de Middellandse Zee uit te breiden en elkander in dit streven betwistten. In 1876 werd door beide staten in Egypte een financieel condominium gevestigd. Egypte had zich op het pad der modernisatie te grote uitgaven getroost en was bankroet geslagen. De crediteuren, Engeland en Frankrijk, namen de taak op zich de financiën te saneren, doch eisten daarvoor toezicht op het budget. In het condominium hebben de grote mogendheden elkander een vijftal jaren in een toestand van evenwicht weten te houden, die eerst verstoord werd toen de nationalistische opstand onder Ahmed 'Arabi haar weder tegenover elkander plaatste. Om aan deze steeds scherper vormen aannemende beweging een einde te maken, besloot de Engelse regering in 1882 met militaire macht in te grijpen, terwijl de Franse regering een meer verzoenende houding innam en zich van alle inmenging onthield. De nationalistes werden in datzelfde jaar na een korte veldtocht bij Tell el-Kebier in de Delta verslagen en Engeland had in Egypte van dat ogenblik af vrij spel. In de zin van de toenmalige machtspolitiek is het Franse beleid foutief geweest, het heeft de reeds zo wankelinge samenwerking met Engeland onmogelijk gemaakt en de Fransen in Egypte buiten de deur gesloten. Voor de Engelsen, die in het Suez-kanaal de verbindingsweg veroverd hadden met het koloniale rijk in Indië, en Egypte in feite aan hun imperium hadden toegevoegd, was de aanwezigheid der Fransen in Egypte voortaan slechts een ergernis. Voor de Fransen, die sedert eeuwen rond het oostelijk bekken van de Middellandse Zee de leidende Christelijke mogendheid geweest waren, die onder Napoleon Egypte voor Europa hadden geopend en onder de dynastie van Mohammed 'Ali Europa en het Europese intellectuele leven voor Egypte, was de penetratie der door de fortuin begunstigde mededingers slechts een prikkel om zich vaster nog dan voorheen aan de overgeërfde posities vast te klampen. Later, in 1904, hebben de beide mogendheden elkanders positie in Egypte erkend en bij verdrag geregeld, en is de eendracht volledig hersteld, maar in de tussenliggende jaren heerste de koude oorlog. Dat waren de jaren, waarin de stuwdam van Aswaan tot stand kwam.

Het denkbeeld zulk een dam te bouwen was in Egypte in het verloop der negentiende eeuw bij de Franse ingenieurs van waterstaat gerezen en door hen uitgewerkt. Vanaf 1880 bestond te Parijs een „Société d'Études du Nil”, die zich voornam de plannen te verwezenlijken. Door de machtsovername in 1882 kwam het gehele complex van belangen in handen der Engelsen, die ogenblikkelijk de reorganisatie van de waterstaat ter hand namen en deze toevertrouwden aan ingenieurs door hen ontboden vanuit het toenmalige Brits-Indië, specialisten op het gebied van het tropische civiele beleid. Nadat dezen een project voor de te bouwen dam hadden opgesteld,

werd een internationale commissie benoemd, bestaande uit drie ingenieurs, de Engelsman B. BAKER, de Fransman A. BOULÉ en de Italiaan G. TORRICELLI, in wier handen de beslissing werd gelegd. Met het vorderen der besprekingen was inmiddels ook oppositie verrezen vanuit de kringen der archaeologen. De Egyptische Dienst van Oudheden werd op dat ogenblik gedreven door Fransen, het was deszelfs directeur, de Fransman G. MASPERO, die het mogelijke en het onmogelijke deed om tot voorzichtigheid te manen. In de internationale commissie, vergaderende in 1894, bleek BOULÉ voor MASPERO's argumenten ontvankelijk. Hij stemde tegen het inzicht zijner beide collega's, die de dam te Aswaan, even benoorden het eiland Philae wilden optrekken, ter plaatse, waar de granietrichel van de eerste Nijlcataract een soliede basis voor het bouwwerk opleverde, en terwille daarvan bereid waren het eiland met zijn historische schatten prijs te geven. De rapporten zijn gepubliceerd. BOULÉ, die aan het woord is in een minderheidsnota, is in zijn houding zeer beslist. Over de antiquiteiten sprekend, zegt hij, dat hij onder geen beding verantwoordelijkheid zal aanvaarden voor een plan, dat niet slechts de tempels op Philae, doch een lange reeks tempels in Nubië ten verderve zal voeren. Het lijkt hem beter de bewoners van Nubië van water voor hun akkerbouw te voorzien, dan hun land als stuwmeer tot een woestenij te maken. Hij heeft kennis genomen van het verlangen der Egyptische regering de beslissing inzake de antiquiteiten aan zichzelf te houden, doch hij laat zich — in tegenstelling, kunnen wij eraan toevoegen, tot TORRICELLI, die dat wel heeft gedaan — door deze beperking in zijn opdracht niet heenleiden om principes, die naar zijn mening ook door een ingenieur moeten worden geëerbiedigd. BOULÉ komt vervolgens met een eigen plan aan, dat door hem speciaal met het doel de antiquiteiten te sparen is ontworpen en als eigenlijke inhoud van de minderheidsnota in het kort wordt geschetst. Men leest dit alles met sympathie, maar het heeft niet mogen baten. De meerderheid was onverbiddelijk. De dam werd opgericht juist daar, waar MASPERO en BOULÉ hem niet hadden willen hebben, en in de winter van 1902-1903 verrichtte hij voor de eerste maal zijn functie.

MASPERO en BOULÉ hebben in hun strijd tegen de voorgelegde plannen een geïsoleerde positie ingenomen, al moge de kring dergenen, die hun inzicht deelden zeer groot geweest zijn. De verzekering wordt ons gegeven, dat de reactie der archaeologen fel geweest is. Wij willen het gaarne geloven, al zouden wij ons nog meer overtuigd gevoelen, indien wij in de wetenschappelijke publicaties uit de negentiger jaren der vorige eeuw ook maar een enkele regel konden aanwijzen, die fel genoemd zou kunnen worden. Europa telde op dat ogenblik niet meer dan een tien- tot twintigtal specialisten in de Egyptische archaeologie en dezen hadden de handen vol aan de verdediging der eigen bestaansrechten. MASPERO, luidt het, heeft overwogen in Europa een perscampagne tegen het project te ontketenen, doch zag daarvan af, daar hij het hart der mensen kende en wist, dat het resultaat zijner bemoeiingen gering zou zijn. Daar aldus niets geschiedde, moet de strijd zich hoofdzakelijk binnen de boezem der Caïreense ministeries hebben afgespeeld. Een meer omljnde vorm nam de oppositie slechts in Engeland aan. Te Londen werd opgericht een „Society for the Preservation of the Monuments of Ancient Egypt”, door een groep kunstenaars en kunstkenneren onder leiding van E. J. POYNTER, zelf begaafd schilder en sedert 1894 directeur van de National Gallery. Het genootschap gaf in genoemd jaar een pamflet uit, getiteld: „Reservoirs in the Valley of the Nile”, waarna het van zijn bestaan geen tekenen van leven meer gaf. In het pamflet, neergeschreven op het ogenblik der beslissing, wordt op heldere en zeer correcte wijze oppositie gevoerd en worden enige behartenswaardige zaken gezegd: „Wij weten”, leest men, „dat de antieke monumenten van Egypte het onschatbaar erfdeel zijn van de inheemse bevolking en dat ons eigen land over dit erfdeel op het huidige ogenblik de voorgedij uitoefent”. Ook deze actie is vruchteloos gebleven. Individuele critiek werd uitgeoefend door J. P. MAHAFFY, de bekende

hellenist te Oxford, die in zijn woorden zeer scherp is, en door SOMERS CLARKE, inspecteur der kerkfabriek van St. Paul's Cathedral en tevens specialist in de Egyptische archaeologie, in beide hoedanigheden wel zeer tot spreken bevoegd.

De dam is het meest spectaculaire stuk geworden van het Engelse bewind in Egypte. De contracten werden namens de Egyptische regering getekend door de Minister van Publieke Werken. Het project, dat het Egyptische volk zo rijke economische vruchten zou afwerpen, moet door de leidende kringen te Caïro met instemming zijn begroet. De Egyptenaren mogen op de loop der besprekingen hun invloed uitgeoefend hebben, de beslissingen zijn echter gevallen te Londen, niet te Caïro. De Egyptische positie was op dat ogenblik zwak en onbestemd. De financiën weliswaar gesaneerd, maar de staat arm, het leger verslagen, het beleid in handen van vreemden, een organisatie van het nationale leven ontbrekend, de wetenschap verre in achterstand. Onder deze omstandigheden hebben de Engelsen geen anderen dan zichzelf te beraden gehad, wij behoeven er niet aan te twifelen, dat de begeerte het land van nut te zijn hun daden heeft gedicteerd. De werkelijke machtshebber in Egypte was in deze vroege jaren niet de Egyptische Chedieve doch de Engelse Consul-Generaal, EVELYN BARING, de latere Lord CROMER. Voor zover CROMER's activiteit zich uitstreckte over inwendige aangelegenheden, is het zijn voornaamste taak geweest, de financiële draagkracht van het land te vergroten. Een voor de hand liggend middel hiertoe was de aanleg van de dam. CROMER heeft de plannen met voortvarendheid bevorderd. Hij heeft zich gesteund geweten door de financiële kringen in Engeland, hij heeft allerwegen in Europa sympathie gevonden voor het grote technische werk, welks uitvoering door de Franse ingenieurs zo uitdrukkelijk was bepleit en welks voor die tijd ongehoorde afmetingen de verbeelding zo zeer troffen. Toen de plannen in bespreking kwamen, was de gehele Soedaan, te beginnen enige weinige tientallen kilometers bezuiden Aswaan, in de greep van de Mahdi en ontoegankelijk. De te Caïro beschikbare gelden werden door de chef van het Engels-Egyptische leger, KITCHENER, opgeëist tot financiering van de oorlog tegen deze hardnekkige vijand van Egypte. Zij werden hem niet toegekend, doch voor de dam gereserveerd. Is CROMER de man geweest, die de dam aan Egypte heeft geschonken, hij is anderzijds ook de man geweest, die in staat geweest ware de bouw daarvan te verhinderen, zo hij dat had gewild. Men stelt zichzelf ten eerste de vraag, welke tenslotte de persoonlijke inzichten van Lord CROMER zijn geweest. Hij heeft gegeven, maar het lijdt geen twijfel, dat hij ook heeft genomen.

De archaeologen plengden hun tranen. Er waren twee machtige groepen, die haar veto over de plannen hadden kunnen uitspreken, doch dit nalieten. De eerste dezer was wat men noemt de Europese intelligentsia. Het is in Europa geen ogenblik gekomen tot een emotie op publiek niveau. De studie der oud-Egyptische beschaving bezit in de Europese maatschappij geen sociaal aspect. Toen omtrent de vierde eeuw onzer jaartelling het Christendom zich uitbreidde en zich van de macht in het Romeinse Rijk meester maakte, werd in het geestesleven een schikking getroffen, krachtens welke de godsdienst voortaan de godsdienst der Joden in zijn Christelijke vorm, de materiële cultuur de cultuur der Grieken zijn zou, terwijl al het overige uitgebannen werd en in het bijzonder de rechten van Egypte, het door Rome uitgezogen land, terzijde gesteld werden. Deze schikking heeft de samenstelling der uit de Romeinse voortgekomen Europese cultuur bepaald, eerst in haar Christelijke, daarop ook nog in haar ontkerstende variant, en zij heeft sedertdien van haar verbindende kracht weinig ingeboet. Het is op haar, dat de diepgewortelde Europese overtuiging berust, dat alle godsdienst, die niet op de Joods-Christelijke, en alle materiële cultuur, die niet op de Griekse teruggaat, inferieur is, onverschillig welke voordelen zij overigens bieden. Het is een gevolg dezer schikking geweest, dat nog heden duizenden in Europa en daarbuiten hun brood verdienen in het onderwijs der klassieke talen, dat miljoenen

op de gymnasia in de studie der Grieks-Romeinse beschaving tot staatsburger worden opgeleid. Van deze tallozen is geen steun voor de bedreigde monumenten uitgegaan. Veilig verschanst achter het traditionele vooroordeel, zich gewonnen gevende aan de leuze der technische vooruitgang, waarin de negentiende eeuw zo rotsvast geloofde, heeft intellectueel Europa de ingenieurs hun slag laten slaan. Een plan tot irrigatie, gekoppeld aan vernieling van het Forum Romanum of de Acropolis te Athene, zou stormen hebben verwekt en geen kans van slagen hebben gehad. Wij behoeven over de nationale monumenten der West-Europese mogendheden in het geheel niet te spreken. In Egypte kwam het er niet op aan, men behoefde hier niet zo nauw toe te zien.

De tweede groep, die verstek heeft laten gaan, is geweest de groep der confessionelen. Voor de Christenen zijn de Egyptische monumenten geen voorwerp van verering, integendeel, het is tegen de Egyptische beeldendienst, dat het Oude Testament zijn scherpste en meest onverzoenlijke polemiek voert. Niet alleen bleef daarom een reactie uit in West-Europa, zij bleef, wat veel noodlottiger was, ook uit in Egypte. De Qoraan stelt zich ten opzichte der oud-Egyptische cultuur geheel op het standpunt der Joods-Christelijke openbaringsgeschriften en veroordeelt de veelgodendienst onvoorwaardelijk. In het jaar 637, toen de Islam zich nog in het allereerste stadium zijner ontwikkeling bevond, werd door de Chalief 'Omar op de berg Sion begonnen met de bouw van de grote moskee, die de stad Jerusalem tot op de dag van heden tot een ook voor de Mohammedanen heilige stad heeft gemaakt. Geen tien jaren later werd door 'Omar's generaal, 'Amr ibn el-'Aas, de heilige stad der Egyptenaren, Memphis, met de grond gelijk gemaakt, als zijnde een bolwerk van bijgeloof. De tegenstelling tussen beide daden is duidelijk. Hoe geheel anders hadden in 1894 de kaarten gelegen, indien slechts een enkele der Pharaonische tempels in het te inunderen gebied van Nubië tevens Mohammedaans heiligdom geweest was! Maar dat was niet het geval, in Nubië lagen zelfs in het geheel geen Mohammedaanse heiligdommen van betekenis, want het land was eerst laat tot het Mohammedaanse geloof bekeerd. Zo heeft ook de Mohammedaanse geestelijkheid zich tegenover de ingenieurs kunnen noch willen opwerpen tot verdedigers der bedreigde gebouwen. Specialisten in de archaeologie van inheemsen bloede, heden talrijk, waren er in de negentiende eeuw in Egypte nog niet, de voorlichting ontbrak. De bevolking zelf heeft zich in het verleden aan de historische monumenten gehecht betoond, zij doet dat tot op zekere hoogte nog steeds. Voor de Mohammedanen in het algemeen zijn de bouwwerken der heidense periode, zoal niet voorwerpen van godsdienstige verering, dan toch voorwerpen van grote bewondering. Talloze zijn de beschrijvingen, die vanaf de vroege middeleeuwen, in de Arabische taal in gloedvolle termen gesteld, door de Mohammedaanse reizigers, uit het gehele territoir van de Islam afkomstig, van de Pharaonische ruines zijn gegeven. Wij citeerden in de aanhef van ons artikel de woorden van een vreemdeling, 'Abd el-Laïef uit Bagdad, die leefde in de XIIde eeuw. Sprekend over de ruines van Memphis, wijst deze op de piëteit in vervlogen jaren door de Mohammedaanse vorsten van Egypte tegenover de monumenten betoond, en in het door ons niet weergegeven vervolg zijner uiteenzettingen somt hij in de termen van zijn tijd ook de argumenten op, die deze houding in zijn ogen rechtvaardigen.

Nubië is onder water gezet. De oudheden zijn door de golven van het stuwmeer verzwolgen, het levenwekkend water van dit meer heeft zich over de Egyptische akker uitgestort. Wat alles aan historische schatten is prijsgegeven, het vormt een smartelijke lijst. Daar is in de eerste plaats en vooral het eiland Philae met zijn tempels, eens de „parel van Egypte". Het is een klein eilandje in de Nijl, onmiddellijk bezuiden Aswaan, dat sedert de alleroudste tijden een heiligdom was van de Egyptenaren en hun zuidelijke naburen beiden. Het is met prachtige, in vrijwel ongeschonden staat bewaarde tempels en monumenten in volle uitgestrektheid overdekt. Daar zijn vervolgens de Nubische tempels, minder fraai wellicht, doch niet minder groot van afmetingen en niet

minder goed bewaard, daarbij in een van de Egyptische tempels geheel afwijkende stijl vervaardigd: de Ptolemaeische tempel op het eiland Biega, de tempel van Isis te Dabood, de „kiosk” te Qertassi, de twee tempels te Tafa, het uitgestrekte en prachtige tempelcomplex van de Nubische god Mandulis te Kalaabsja, het fort te Koesjtemna, de rotstempel van Beit el-Wali, de tempel te Dendoer, de tempel van Ptah te Gerf Hoesein, de tempel van Thot te Ed-Dakka, het fort en de tempels te Qoebaan, de tempel te Qoerta, de tempel van Sarapis te El-Maharraqa, de grote tempel van Amon te Es-Seboea^c, de tempel van dezelfde god te ^cAmada, de tempel te Derr, de tempel te Ellesieja, de vier tempels, het Meroëtische fort en de grafvelden te Qašr Ibriem en te ^cAnieba. Een groot aantal dezer gebouwen dateert uit de bloeiperiode der Egyptische beschaving, sommige zelfs uit het Oude Rijk, zeer vele uit de tijd van de XVIIIde en XIXde dynastie, en geen hunner is jonger dan de Romeinse periode. Zij zijn alle overdekt met gekleurde en ongekleurde reliëfs en inscripties. De minst beduidende hunner, in welk Europees land ook uit de oudheid bewaard, zou aldaar op de ranglijst der nationale monumenten buiten alle mededinging op de allereerste plaats gezet zijn. Het stuwmeer overspoelt hen alle. Philae staat onder 25 meter, de tempels in het uiterste zuiden althans nog onder enige meters water.

Dat deze onderdompeling de monumenten geen of slechts weinig beduidende schade zou berokkenen, is een bewering, die in de eerste tijd na de bouw van de dam door sommige adviseurs met nadruk is verkondigd. Met vijftig jaar ervaring weten wij heden wel beter. Moge de steen als zodanig van de werking van het water niet onmiddellijk te lijden gehad hebben, er treedt anderzijds een verval op, dat steeds moeilijker is te stuiten. Het water ondermijnt de funderingen, in oud-Egyptische bouwwerken steeds het zwakste punt der gehele constructie, het spoelt de ondergrond weg. Men meent zelfs, om een voorbeeld te noemen, dat het eiland Philae, uit niet veel meer bestaande dan uit een aantal rotsen met daartussen liggende alluviale afzettingen, binnen afzienbare tijd geheel uiteengerukt zal worden. Het water in het stuwmeer is aan stromingen onderhevig en oefent op de wanden der gebouwen een zijdelingse druk uit, waaraan deze vroeg of laat bezwijken: zoals dat geschiedde met de „kiosk” op datzelfde eiland, een verrukkelijk, 15½ meter hoog stenen prieel, in oud-Egyptische stijl onder de regering van keizer Trajanus opgetrokken, die in de zomer van 1944 bij lage waterstand teruggevonden werd als puinhoop, zoals dat in de komende paar decennien geschieden zal met het ene ondermijnde gebouw na het andere. Het water spoelt de in alle muren aanwezige gemetselde gedeelten weg, waardoor de gestapelde blokken wankel komen te staan. Het overdekt alwat in het stuwmeer gelegen is, door mensenhand vervaardigd of van nature aanwezig, met een zich steeds verdikkende laag slib. Op de zo tedere reliëfs zet zich bij droogvallen telkenjare een bloesem van zout en salpeter af, die hen vernielt, en op de vrije plekken daartussen groeien de algen, die zich langzaam maar zeker een weg in de wanden naar binnen vreten. Aan al deze negatieve factoren voegt de mens zijn willekeur toe. Toeristen komen met hun bootjes in de tempels rondvaren en duwen massale partijen omver, de boeg slaat stukken van de reliëfs af, de bootslieden steken hun haken in de ledematen der Pharaonen en in de hiëroglifische inscripties. Wat te antwoorden aan hen, die tegenwerpen, dat de gebouwen desondanks door het water worden geconserveerd? Zij worden dat inderdaad, maar zij nemen jaar na jaar meer, en in stijgend tempo, de gestalte aan van de vormeloze megalithen der praehistorische beschavingen.

Men krijgt, de ingenieursverslagen van destijds lezend, enigermate de indruk, dat de „agitatie” der archaeologen uitsluitend het behoud van een aantal waardevolle antieke gebouwen tot doel heeft gehad. Dat doet aan de waarheid tekort, al is het begrijpelijk, dat de ingenieurs juist voor de grotere constructies oog gehad hebben, en al is de zojuist gegeven inventaris imposant genoeg om oppositie te wettigen. De destructie heeft zich geenszins tot deze monumenten beperkt, het

verreweg grootste gedeelte van wat verloren ging kan in het geheel niet worden geïnventariseerd. Neder-Nubië was een weinig bekend land, dat voor de Europese onderzoekers slechts tussen de jaren 1800 en 1900 bereikbaar is geweest en door zeer weinigen hunner in feite is bereisd. Het kan van de resten der antieke beschaving, die hier te vinden waren, slechts een kleine fractie zijn, waarvan het bestaan ons ter kennis is gekomen. De Egyptische fellah kan zijn akker niet omploegen, zonder daarin oudheden aan te treffen. In het zo dicht bevolkte, zorgvuldig afgezochte en aan oudheden arme West-Europa gaat geen jaar voorbij, zonder dat sensationele ontdekkingen worden verricht op archaeologisch gebied. In een land als Neder-Nubië, waar de Pharaonische gebouwen menigmaal aangetroffen worden in een staat van bewaring zo volmaakt, als waren zij eerst gisteren door hun antieke bezitters ingeruimd, was de situatie nog onvergelykelijk veel gunstiger. Daar waren niet slechts de grote en bekende tempels, die door alle reizigers werden bezocht en bewonderd, daar waren zekerlijk ook een menigte kleinere, kapellen, die op verborgen plaatsen gelegen waren en zich ook thans nog aan onze waarneming onttrekken, daar de bevolking, die hen kende, zich teruggetrokken heeft. Daar waren honderden gebouwen, die in het verloop der geschiedenis reeds vernietigd waren, doch door opgraving en restauratie tot monumenten van aanzienlijke waarde hadden kunnen worden gemaakt, gehele steden, die uit de haar bedekkende zandlaag tevoorschijn hadden kunnen worden getoverd. Men waagt het niet, zich voor te stellen, hoevele paleizen, huizen, gebouwen van civiel of militair belang alleen reeds in de winter van 1902-1903 tegronde zijn gegaan. Hoevele muren van ongebakken tichels moeten bij de eerste aanraking van het water uiteen zijn gevallen, van hoevele reliëfs moeten in die maanden de helle kleuren zijn weggewassen en moet het stuc onder de druk van de bezwijkende wand zijn verkruimeld! Ontelbare documenten in archieven, in crypten van tempels en in woningen werden in één slag uiteengespoeld, evenzovele voorwerpen van kleinkunst, vervaardigd van hout, edelstenen, leder en textiel, losten zich op en gingen voor immer tegronde.

De beslissing tot het bouwen van de dam is niet genomen, zonder dat men aan de verlangens der archaeologen in enige opzichten tegemoet was gekomen. Afgesproken werd, dat de tempels van het eiland Philae in hun geheel buiten de geïnundeerde zone verplaatst zouden worden, en hiertoe werd een aanzienlijk bedrag op de begroting uitgetrokken. Doch de verplaatsing werd afgelast en daarom werd door de ingenieurs, zij het met grote tegenzin, de toezegging gedaan, dat het stuwmeer niet hoger opgevoerd zou worden dan tot aan de voet der monumenten. Een gedeelte van het oorspronkelijk gereserveerde bedrag werd gebezigd om de kaaien rond het eiland, de funderingen en de muren der tempels te verstevigen. Men is met dit werk enige jaren bezig geweest. Een reeks rapporten werd door de Egyptische Dienst van Oudheden gepubliceerd, waarin met enig optimisme over de toekomst werd gesproken. Men had de hoop, dat met nimmer aflatende waakzaamheid de monumenten nog voor het nageslacht gered zouden kunnen worden. Vanaf 1907 bleek ook deze hoop ijdel, want in dat jaar werd onder terzijdestelling van alle afspraken besloten tot verhoging van de kruin van de dam en tot definitieve opoffering der gebouwen, welke daarop in 1910 tot feit werd. De Dienst van Oudheden heeft tot antwoord met de hem ter beschikking gestelde gelden een aantal uit Europa ontboden geleerden archaeologische opnamen van de bedreigde tempels laten uitvoeren. Neder-Nubië is nog steeds te bereiken gedurende de drie zomermaanden, wanneer het stuwmeer ledig is en de tempels, bemodderd en bevuild, bloot komen. Wie zich in de moordende hitte van deze warmste streek der aarde wagen wil, kan dan vrijelijk zijn gang gaan. Aldus is door de uitgezonden specialisten gedaan, die zich na verrichte arbeid van hun opdracht gekweten hebben door de uitgave van een aantal tekst- en plaatwerken. Buitenlandse universiteiten en geleerde genootschappen hebben enige steun aan dit werk verleend, met name de universiteit van Oxford, die haar archaeoloog F. LL. GRIFFITH jaar na

jaar in staat stelde Nubië te bereizen, om aldaar opgravingen en optekeningen te verrichten. Helaas, wat kunnen enkelingen, allen bijeen wellicht een tiental, werkende op duizenden kilometers van hun basis, eenzaam onder de ongunstigste omstandigheden, in luttele maanden bereiken in objecten, die eeuwen lang aan iedere nieuwe generatie van onderzoekers werk geboden zouden hebben? De eerste wereldoorlog brak aan, vervolgens de tweede, en toen deze beide uitgeraasd waren, is de animo om zich met het verdronken land bezig te houden niet herleefd. De jongeren weten niet meer welke schrikwekkende wetenschappelijke schuld op hen rust, noch ook wat de pracht is geweest van het Nubië, dat de negentiende-eeuwse archaeologen met hun zeilschepen van tempel tot tempel doortrokken. Het grote zwijgen is ingetreden, Neder-Nubië is beleefdelijk uit de wetenschappelijke discussie gebannen.

De naast de winst door de dam te veroorzaken schade is bij het opmaken der plannen voorzien en bij de beslissing van 1894 aanvaard. Niet voorzien, of althans in de discussie niet tot uiting gebracht, is het feit, dat men van de ene concessie in de andere zou vervallen en dat uit een stuwmeer ter lengte van 150 km tenslotte een stuwmeer met tweemaal zo hoog niveau en een lengte van 300 km zou worden. De schade, zoals zij zich ontwikkeld heeft, is vooral ideëel te noemen. Egypte is door de dam beroofd van een aanzienlijk deel van zijn verleden. Het heeft niet slechts een hoog percentage zijner voornaamste monumenten opgeofferd gezien, het heeft door de inundatie gehele perioden zijner geschiedenis in het niet zien verzinken. Nergens buiten het inheemse territoir heeft de Pharaonische beschaving wortel geschoten dan alleen in Nubië. Nubië, onder Egyptisch bewind, was een land met Egyptische zeden, geregeerd door een vanuit Egypte benoemd onderkoning, en toen de Romeinen het als provincie bij hun rijk voegden, was de Egyptische invloed er nog zo sterk, dat zij het raadzaam achtten het met in zuiver Egyptische stijl opgetrokken heiligdommen geheel vol te bouwen. Dat alles, Pharaonisch en Romeins, is tegronde gegaan. Maar Nubië had ook een geheel eigen, inheemse cultuur, die zelfstandig naast de Egyptische stond en een der weinige hoogstaande inheemse culturen is geweest, die het werelddeel Africa in oudheid en middeleeuwen heeft voortgebracht. Ook hier werd niets gespaard. Verloren ging de geschiedenis van het rijk der Meroëten, dat hier in het noorden zijn zwaartepunt vond, al waren de hoofdsteden, Napata en Meroë, meer zuidelijk gelegen. Verloren de geschiedenis der Blemmyers, het woeste volk, dat een kortstondige en aan Egypte vijandige heerschappij in Neder-Nubië wist te bevestigen. Verloren de geschiedenis der Nubiërs zelf, die hun vrijheid op Meroëten en Blemmyers eerst moesten bevechten en daarna eeuwen lang in het ongestoord bezit van het land verbleven. Verloren tenslotte de geschiedenis dezer streken in de late oudheid, de middeleeuwen en de nieuwere tijd, verloren de geschiedenis van de zich hier uitbreidende Christelijke en vervolgens Mohammedaanse godsdienst, verloren de kunst en de litteratuur aller genoemde volkeren.

Geschiedenis is in zekeren zin op geld waardeerbaar, de ideële schade heeft een financiële schade in haar onmiddellijk gevolg gehad. Sedert de opgravingen de oud-Egyptische cultuur aan de wereld bekend gemaakt en in het middelpunt der belangstelling geplaatst hebben, vormt de handel in antiquiteiten voor het Egyptische volk een rijke bron van inkomsten. Deze handel wordt heden door de staat, de Dienst van Oudheden, onder scherpe controle gehouden, daar hij gemakkelijk aanleiding geeft tot onoordeelkundige behandeling, moedwillige beschadiging en onverantwoordelijke grote export van monumenten en voorwerpen. Maar ook in deze gereguleerde vorm is hij een economische factor van betekenis. In het stuwmeer zijn kapitalen aan kunstwerken vernietigd, waarvan de opbrengst aan de bevolking ten goede had kunnen komen. En ernstiger nog dan aan de antiquiteitenhandel is de slag toegebracht aan het toerisme. Het Egyptische toeristische verkeer verliep van oudsher over twee afzonderlijke, op elkander aansluitende trajecten,

het traject Caïro-Aswaan en het traject Aswaan-Wadi-Halfa. Toeristische centra op het eerste dezer trajecten waren vooral het grafveld van de hoofdstad Memphis bij het huidige Saqqara, vanuit Caïro te bezichtigen, en de ruïnes van de hoofdstad Thebe bij het huidige Luxor, centra op het tweede waren vooral het heilige eiland Philae bezuiden Aswaan en het tempelcomplex van Aboe Simbel benoorden Wadi-Halfa. Dit laatste traject werd ontegenzeggelijk minder druk bereisd dan het eerste, het lag verder van het uitgangspunt van de reis verwijderd en de verkeersmiddelen in Neder-Nubië waren in de negentiende eeuw volslagen ontoereikend. Door de aanleg van het stuwmeer is het tweede traject in zijn geheel komen te vervallen. In de zuidelijke helft van het stuwmeer is de waterstand relatief laag en een bezoek per schip aan de tempels aldaar is zekerlijk nog lonend. Maar de reis over de honderden kilometers water is tot een kostbare en eentonige expeditie geworden en de normale toerist keert huiswaarts bij Aswaan, waar hem als voornaamste attractie nog een bezoek aan de dam rest. Tezamen met Neder-Nubië en om dezelfde reden is ook Opper-Nubië met zijn monumenten afgesneden. Het meer vormt een scheiding, die organisatorisch niet gemakkelijk meer te overbruggen valt. Doch voor de moderne mens ligt Egypte niet langer in onbereikbare verten. Het toerisme zwelt aan met een curve, die niemand tot voor kort had durven voorspellen. Een goed geoutilleerde autoweg dwars door Neder-Nubië had het goud in deze streken kunnen binnenvoeren. De ingenieurs becijferen ons het uit de dam getrokken en te trekken profijt in getallen van vele milliarden. Het in culturele schade geleden verlies kan op zoveel niet belopen, maar ook hier zal men in milliarden kunnen rekenen. In ieder geval ware het strijdig met de waarheid, het bedrag als een te verwaarlozen post voor te stellen.

Een cultuur wordt ook getroffen in een bevolking, die haar draagt, een antieke cultuur in een bevolking, die haar uitlopers als erfdeel behoedt. Het menselijk leed moge op deze bladzijden niet aan de orde van bespreking zijn, niettemin, een volk werd door de dam tegronde gericht. Het geïnundeerde land was geen waardeloze woestijn, het was dichtbevolkt cultuurland. Het Nijldal bezuiden Aswaan is zeer eng en bereikt de breedte van een kilometer slechts op weinige plaatsen, het verlies aan grond is dus niet van grote betekenis geweest. Maar in dit rivierdal leefde een van het Egyptische zeer verschillend volk, het Nubische, nijvere mensen met donkere huidskleur, die een eigen van de Arabische afwijkende taal spreken. De Nubiërs zijn lang Christelijk gebleven, doch gingen aan het einde van de middeleeuwen eveneens tot de Islam over. Zij hebben een lage levensstandaard. Wat aan geld rondgaat is gewoonlijk door de mannen in Egypte benoorden Aswaan in de uitoefening der lagere beroepen verdiend. Het stijgende water heeft een groot gedeelte dezer bevolking uit haar woonsteden verjaagd, en de thans geprojecteerde uitbreiding van het stuwmeer zal dat percentage in zo aanzienlijken mate verhogen, dat het uitsterven der Nubiërs hiervan het onvermijdelijk en binnen afzienbare tijd te verwachten gevolg moet zijn. Men heeft de ontheemden destijds voor de hun ontnomen bezittingen schadeloos gesteld. Voor vele duizenden, die zich niet onmiddellijk hebben kunnen aanpassen en het geld, welks waarde zij niet kenden, snel en op ondeugdelijke wijzen uitgegeven hadden, is de transactie desondanks fataal geweest. Sommigen zijn getrokken naar het zuiden, waar zij thans wederom bedreigd worden, anderen zijn getrokken naar het noorden, en dezen zijn opgegaan in de Egyptenaren en hebben hun nationale tradities prijsgegeven. Een kleine groep bleef en leeft heden op de richel tussen stuwmeer en woestijn, tussen water en zand, in kommervolle omstandigheden. De last om der wille van de irrigatie door de Egyptenaren op hun naburen gelegd is voor dezen niet te torsen geweest. Een zwak volk werd opgeofferd om een sterk te doen leven.

Men heeft met het opruimen van nationale monumenten in het algemeen geen gunstige ervaringen opgedaan. Welke ook de motieven mogen zijn geweest, die onder omstandigheden tot de opruiming hebben geleid, zelden heeft het nageslacht het initiatief gehonoreerd, steeds heeft

het de vraag gesteld, of met een wat meer inzichtsvol beleid de onvervangbare en zo dierbare stukken niet gespaard hadden kunnen worden. Diezelfde vraag dringt zich op aan een ieder, die vanuit het oogpunt der geschiedenis het in Neder-Nubië verrichte ingenieurswerk beschouwt. Het nagestreefde doel is loffelijk geweest, men kan het niet ontkennen, doch had dit doel met andere middelen kunnen worden bereikt? Het antwoord vereist enige terughoudendheid. Het geldt hier de problematiek van de negentiende eeuw, niet die der onze. Hoe klein ook de afstand in tijd, de omstandigheden hebben zich sterk gewijzigd, de techniek heeft vorderingen gemaakt en wat heden mogelijk is was dat destijds niet. Evenwel, de lectuur der gepubliceerde documenten laat in de geest een twijfel na, die men gerechtigd is onder woorden te brengen. De gecommiteerde BOULÉ heeft een plan aangeboden, dat de schade aan de Nubische heiligdommen tot het stricte minimum beperkt had gehouden en in ieder geval het tot hem en zijn tijdgenoten meest sprekende object, het tempelcomplex van Philae, buiten de gevarenzone geplaatst zou hebben. Aan BOULÉ is niet de kleinste kans gegund geworden, hij is zijns weegs gestuurd, zonder dat, naar het schijnt, zijn aanspraken op enigermate objectieve wijze in behandeling genomen zijn. Dat is wel zeer onbevredigend. Weinig overtuiging wekt ook het feit, dat een zo bezwarende beslissing getroffen werd ten aanzien van een landstreek, de Soedaan, die op het ogenblik zelf vijandelijk gebied was. Men bouwde de dam, terwijl de soldaten van de Mahdi nog in het veld stonden. Men heeft geen oog gehad voor het belang der zuidelijke naburen, men heeft niet bevroed, dat ook de landen van donker Africa eens in de affectie van het Westen opgenomen zouden worden. En toch was dat weinige jaren later geschied.

Een nieuw stuwwerk is geprojecteerd en men maakt zich op om het spel ten tweeden male te spelen. De inzet is vele malen hoger geworden, de baten zullen een veelvoud zijn van de reeds verkregene. Maar met dezelfde coëfficiënt, overdenkt men, moet ook de omvang der culturele schade toenemen. Wederom zullen pogingen in het werk gesteld worden om voorzieningen voor de monumenten te treffen, wederom zal blijken, dat de te bereiken resultaten in generlei verhouding staan tot de omvang van de taak, en ook de nieuw te inunderen gebieden zullen met alwat zij bevatten afgeschreven moeten worden. Het voeren van oppositie, zoals dat nog MASPERO en BOULÉ hebben kunnen doen, is heden bezwaarlijk. Het prestige der archaeologen heeft geleden door de nederlaag, het belang der door hen verdedigde zaak is teruggelopen, sedert Nubië ontredderd terneder ligt en niet langer is wat het eenmaal was. De tempels te Aboe Simbel onder 30 meter water! Het zou in 1894 het einde der discussie betekend hebben, het wordt heden door vriend en vijand als vanzelfsprekend aanvaard. De verantwoordelijke partijen zijn aan het nieuwe programma door het eigen verleden als het ware vastgenageld. Het is niet denkbaar, dat de West-Europese mogendheden, vooraan weer Engeland, zich afwenden zullen van een werk, door haarzelf ontworpen in de trotse periode, waarin zij het wel en wee van Egypte in handen hadden. Minder nog, dat zij het zouden doen op het ogenblik zelf, waarop zij tot haar bittere spijt gedwongen zijn haar met zoveel inspanning opgebouwde midden-oosterse politiek af te breken. Maar het is al evenmin denkbaar, dat de Egyptenaren, die thans in volle vrijheid de consequenties trekken uit het onderricht, dat hun een halve eeuw geleden verstrekt werd, zich zeer geïmpressionneerd zouden gevoelen door kritiek van de leermeesters uit het Westen, zo althans het deze laatsten mocht invallen juist nu een andere taal te spreken dan in de jaren der geprivilegieerde positie. De sympathie der jongere mogendheden is bij voorbaat verzekerd, de aanbiedingen tot credietverlening stromen binnen. Men meent te constateren, dat de bestaande dam, die zich in volle luister boven de rotsen van de eerste Nijlcataract verheft, door allen beschouwd wordt als het overtuigend bewijs van de juistheid der inzichten diergenen, die hem bouwden.

Het is moeilijker geworden om oppositie te voeren, maar terzelfder tijd gemakkelijker om

de diagnose te stellen van datgene, wat zich voor onze ogen afspeelt. Aan de conferentietafel van 1894 werd gesproken over techniek. Het ging om iets anders, in feite werd gestreden om een principe van staatkunde. In welke verhouding moet een regering de zorgen, door haar besteed aan de instandhouding van het verleden des lands enerzijds, aan de voorbereiding van de toekomst daarvan anderzijds, verdelen? In dit geval werd het ene belang aan het andere opgeofferd. De toekomst van Egypte zal voorspoedig zijn, maar door een ingrijpen in het verleden toe te laten op zulk een schaal heeft het land zijn kostbaarste schat uitgeleverd. Men treurt over het ontzaglijk verlies aan cultureel goed. Men treurt niet minder over het onheilvolle precedent.

B. H. STRICKER

INHOUD VAN DE OUDHEIDKUNDIGE MEDEDELINGEN

OUDE REEKS I-VII NIEUWE REEKS I-XL

(De letters achter de titels duiden de taal aan, waarin het résumé geschreven is)

OUDE REEKS

No. I 1907

J. H. HOLWERDA	Grafheuveld bij Hoog-Soeren.
J. H. HOLWERDA en W. GOOSSENS	De Romeinsche hoeve bij den Heihof bij Valkenburg.
J. H. HOLWERDA en N. J. KROM	Opgravingen in het Klein-Duin te Katwijk a. R.
J. H. HOLWERDA en N. J. KROM	Opgravingen te Naaldwijk

No. II 1908

J. H. HOLWERDA	Tumuli bij Nierssen.
A. W. NIEUWENHUIS	De menschenresten uit den praehistorischen grafbouw bij Nierssen.
W. GOOSSENS, J. H. HOLWERDA en N. J. KROM	Opgravingen bij het Ravenbosch bij Valkenburg.
J. H. HOLWERDA	Bronsdepotvondst bij Voorhout.
J. LORIÉ	Geologische beschouwingen over de vondst der bronzen bij Voorhout.
J. M. VAN BEMMELEN	Beschouwing over het tegenwoordige standpunt onzer kennis van de Nederlandsche terpen.
J. LORIÉ	Mijn bezoek aan de terp van Hoogeteintum bij Ferwerd.

No. III 1909

J. H. HOLWERDA	Hunneshans bij het Uddelermeer.
J. H. HOLWERDA	Lugdunum Batavorum of Praetorium Agrippinae (opgraving te Voorburg).
W. GOOSSENS	Eene Romeinsche pottenbakkerij te Heerlen (Limb.).
M. A. EVELEIN	Urnenveld bij Valkenswaard.

No. IV 1910

J. H. HOLWERDA	Opgravingen in de Hertekamp bij Vaassen.
M. A. EVELEIN	Opgraving van een urnenveld bij Riethoven (N.Br.).
J. H. HOLWERDA en M. A. EVELEIN	Opgraving te Veldhoven (N.Br.).
J. LORIÉ	Het Uddeler Meer.
J. H. HOLWERDA en M. A. EVELEIN	Korte Mededeelingen: Arentsburg bij Voorburg, Bennekom, Lonneker bij Enschede, Noordwijk, Zeeland.

No. V 1911

J. H. HOLWERDA	Opgravingen bij Nierssen.
J. H. HOLWERDA	Praehistorische nederzettingen aan het Uddelermeer.
J. H. HOLWERDA en M. A. EVELEIN	Opgravingen bij het Hanendorp (Emst).
J. H. HOLWERDA en M. A. EVELEIN	Opgraving bij Arentsburg te Voorburg.
J. H. HOLWERDA	Romeinsche en Inheemsche overblijfselen te Beesel (Limb.).

- M. A. EVELEIN
J. SASSE Az. Opgravingen in het Klein-Duin te Katwijk-Binnen.
Antropologies onderzoek van de opgegraven Katwijker
schedels.
- W. GOOSSENS
M. A. EVELEIN Romeinsche vondsten te Heerlen.
Een Romeinsche helm uit de Peel.
- No. VI 1912
- J. H. HOLWERDA Opgraving aan het Uddelermeer.
J. H. HOLWERDA Opgraving bij Arentsburg te Voorburg.
J. H. HOLWERDA Opgraving in het Klein Duin te Katwijk-Binnen.
H. MARTIN Overzicht der Romeinsche vondsten bij de opgravingen
te Katwijk in 1910 en 1911.
- G. J. A. MULDER De Buinerbrug en het steenen voetpad aldaar.
J. H. HOLWERDA Korte Mededeelingen: Het Loo, Klein-Boeschoten, Gortel-
Elspeet, Bocholtz.
- No. VII 1913
- J. H. HOLWERDA Opgraving bij Arentsburg te Voorburg.
J. H. HOLWERDA Opgraving van twee Hunnebedden te Drouwen.
A. E. VAN GIFFEN De Buinerbrug en het Steenen voetpad aldaar.
J. H. HOLWERDA Urnenveld Riethoven.
W. J. DE WILDE Een merkwaardig neolithikon.
- NIEUWE REEKS
- No. I¹ 1920
- J. H. HOLWERDA De Batavenstad en de vesting der Legio X bij Nijmegen.
(L.)
- W. GOOSSENS Onderzoekingen te Melenborg in de gemeente Haelen
(Limb.). (L)
- M. DANIËLS Muntvondst te Strijp (N.Br.).
J. H. HOLWERDA Romeinsch castellum te Heerlen (Limb.).
- No. I² 1920
- J. H. HOLWERDA Saksische burchten in Nederland. (L.)
W. GOOSSENS Een Frankische grafvondst in de S. Servaaskerk te
Maastricht. (F.)
- J. H. HOLWERDA Egmond. (L.)
- No. II¹ 1921
- JOHANNA P. J. BRANTS Over een marmeren kop in het Rijksmuseum van Oud-
heden te Leiden. (F.)
- M. DANIËLS Romeinsch Nijmegen Het Valkhof. (F.)
H. HOFMEISTER Der Typ Montferland und seine Bedeutung.
J. H. HOLWERDA De Linge. (L.)
- No. II² 1921
- J. H. HOLWERDA De Batavenburcht en de vesting der Legio X te Nijmegen.
(L.)
- A. E. REMOUCHAMPS Het Swastika-ornament op Saksisch vaatwerk. (F.)
- No. III¹ 1922
- P. A. A. BOESER Transkription und Uebersetzung des Papyrus Insinger.

No. III² 1922

J. H. HOLWERDA
JOHANNA P. J. BRANTS

Die "Perioden" der Hallstattkultur und ihre Datierung.
On a bronze statuette in the Museum of Archeology at
Leiden.

No. IV 1923

A. E. REMOUCHAMPS
J. A. HUBREGTSE
J. H. HOLWERDA
W. GOOSSENS
W. A. BEELAERTS (VAN BLOKLAND)
A. E. REMOUCHAMPS

De cultuur der koepelgrafheuvels. Opgravingen nabij Ermelo. (F.)
De Frankische nederzettingen in de duinen van Schouwen. (E.)
Romeinsche legerplaats bij Ermelo. (F.)
Het Romeinsche castellum te Maastricht. (F.)
Rijn en Linge. (F.)
Opgraving van een Romeinsche villa te Ubachsberg. (F.)

No. V¹ 1924

J. H. HOLWERDA

De Franken in Nederland. (D.)
a. Voorwoord
b. Het ontstaan van het Frankrijk
c. De Merovingen in ons land
d. De verovering van ons land door de Karolingen
e. Dorestadt
De Leidsche burcht.
Romeinsche put te Grevenbicht (Limb.). (F.)

J. H. HOLWERDA
W. GOOSSENS

No. V² 1924

J. H. HOLWERDA
A. E. REMOUCHAMPS

De kerk te Egmond. (D.)
Opgraving van een urnenveld te Uden (N.Br.). (D.)

No. VI 1925

JOHANNA P. J. BRANTS
J. H. HOLWERDA
W. D. VAN WIJNGAARDEN

Cyprische kunst.
Terra Sigillata van Lezoux.
Een monument uit den oudsten tijd der Egyptische beschaving.
Een vondst uit Nieuw-Weerdinge (Drenthe).
De binnenduinen bij „Den Ruigen Hoek”.
Over beweerde Romeinsche tempels te Maastricht.
Opgraving van een Romeinsche villa in het Ravensbosch (Limb.). (F.)
Germaansche grafplaatsen en templa. (F.)
Het adelaar-motief in de Egyptisch-Vóór-Aziatische cultuurwereld. (F.)

A. E. REMOUCHAMPS
J. H. HOLWERDA
W. GOOSSENS
A. E. REMOUCHAMPS

J. H. HOLWERDA
W. D. VAN WIJNGAARDEN

No. VII¹ 1926

W. D. VAN WIJNGAARDEN
JOHANNA P. J. BRANTS
J. H. HOLWERDA
J. BECKERS

Een stèle van Hor-em-heb.
Wierookvazen van gebakken aarde.
Nieuwe fragmenten uit Lezoux.
Kort verslag van het opgraven eener Romeinsche begraafplaats te Stein (Limb.).
Griechische Dolch- und Schwertformen. Ein Beitrag zur Chronologie der Europäischen Bronzezeit.

A. E. REMOUCHAMPS

No. VII² 1926

J. H. HOLWERDA	Een zeldzame vaas van terra sigillata.
W. D. VAN WIJNGAARDEN	Oud-Egyptisch steenen vaatwerk.
JOHANNA P. J. BRANTS	Een beeld uit Eleusis.
R. OPPENHEIM	Neolithicum in stuifsterreinen.
A. E. REMOUCHAMPS	Opgraving van een urnenveld te Goirle (N.Br.). (F.)
J. H. HOLWERDA	Een grafveld bij Putten. (D.)

No. VIII¹ 1927

J. H. HOLWERDA	Afbeeldingen van de Brittenburg.
W. D. VAN WIJNGAARDEN	Bestemming en herkomst van het monument van Sebek-hotep IV.
A. TERPSTA, W. HIELKEMA en DE VRIES	Grafheuvels.
J. H. HOLWERDA	De Rijnvesting van Karel den Groote. (D.)
A. E. REMOUCHAMPS	De vluchtberg bij de hofstede „Berglust” te Ritthem op Walcheren. (F.)

No. VIII² 1927

C. C. VAN ESSEN	Kop van een Romein uit den tijd der Republiek.
W. GOOSSENS	Vondst van een Romeinsch brandgraf te Maastricht.
J. H. HOLWERDA	Roomburg.
M. DANIËLS	Romeinsch Nijmegen II. Ulpia Noviomagus. (D.)

No. IX¹ 1928

J. H. HOLWERDA	Dr. A. E. REMOUCHAMPS 1892-1927.
J. H. HOLWERDA	Romeinsche villa bij Buchten (Limb.).
J. H. HOLWERDA en A. E. REMOUCHAMPS	Nederzettingen bij Stein aan de Maas.
J. BECKERS	Beschrijving der vondsten uit Stein. (D.)
A. E. REMOUCHAMPS	Het Romeinsche castellum te Valkenburg (Z.H.). (D.)
A. E. REMOUCHAMPS	Grafheuvelonderzoekingen (Heerde, Hilversum, Wageningse Berg). (D.)

No. IX² 1928

W. D. VAN WIJNGAARDEN	Een mummiebelegsel uit den Grieksch-Romeinschen tijd.
JOHANNA P. J. BRANTS	Bronzen beeldje van een atleet.
F. C. BURSCH	Microlithen.
J. H. HOLWERDA	Het grafveld van Wageningen. (D.)

No. X¹ 1929

P. PETERS	Romeinsche grafvondsten uit Heerlen.
J. BELONJE en L. MELCHIOR	Terpen in Westfriesland.
R. OPPENHEIM	Vondsten bij Lisse.
J. H. HOLWERDA	Die Katastrophe an unserer Meeresküste im 9. Jahrhundert.
R. OPPENHEIM	Steinzeitliches aus Zuid Limburg.
W. D. VAN WIJNGAARDEN	Karakter en voorstellingswijze van den god Resjef volgens de Egyptische en Vóór-Aziatische monumenten. (F.)
F. C. BURSCH	Een Germaansche nederzetting bij Kotten. (D.)
N. J. PABON	Ligt Lugdunum Batavorum onder de duinen bij 's-Gravenhage? (F.)
J. A. HUBREGTSE	De vluchtberg te Duivendijke (Schouwen). (E.)

No. X² 1929

P. A. A. BOESER
L. KEIMER

W. D. VAN WIJNGAARDEN
F. M. TH. BÖHL

M. WAGENAAR

W. D. VAN WIJNGAARDEN

De briefwisseling van Abgar en Christus.
Eine Nilpferd-Statuette des Mittleren Reichs im Rijksmuseum van Oudheden zu Leiden.
Twee torso's van koningin Hatsjepsot.
Zwei sumerische Neuerwerbungen des Leidener Altertums museums.
Bijdrage tot de kennis van het proces der mummificatie bij de Aegyptenaren. (E.)
Het Monotheïsme van Amenhotep IV en het Oud-Israëlietische Monotheïsme. (F.)

No. XI 1930

J. H. HOLWERDA
A. HEKLER
W. C. BRAAT
W. C. BRAAT
J. H. HOLWERDA
J. H. HOLWERDA

Romeinsch kunsth Handwerk uit Heerlen.
Der Dionysos von Leiden.
Een nieuwe collectie vormschotels uit Lezoux.
Een kleine vroegmiddeleeuwsche nederzetting bij Drempt.
Opgravingen van Dorestad. (D.)
Ascloa.

No. XII 1931

W. D. VAN WIJNGAARDEN
A. OXÉ

W. C. BRAAT
R. OPPENHEIM
W. C. BRAAT
J. H. HOLWERDA
JAC. BREUER
W. VERMEULEN S.J.

Een kistje voor sperwermummies.
Ein römisches Weihedenkmal für eine germanische Göttin.
Urnenveld bij Markelo.
Neolithische artefacten van Rijkholt (Zuid Limburg).
Een Romeinsche wachttoren bij Veldhoven.
„Woonkuilen” op de Veluwe.
Les objets antiques découverts à Ubbergen près Nimègue.
Ontdekkingen omtrent de Romeinsche castra te Nijmegen.

Suppl. XII 1931

J. H. HOLWERDA
J. H. HOLWERDA

Een vondst uit den Rijn bij Doorwerth.
Romeinsche sarcophaag uit Simpelveld.

No. XIII¹ 1932

G. A. S. SNIJDER
W. C. BRAAT

Ein Priester der Magna Mater aus Smyrna.
De archaeologie van de Wieringermeer. (D.)

No. XIII² 1932

C. C. VAN ESSEN
W. D. VAN WIJNGAARDEN
M. WAGENAAR

De vaas van den Stadhouders.
Drie stukken praehistorisch aardewerk uit Egypte.
Microscopisch en microchemisch onderzoek van eenige stoffen, weefsels enz. enz. afkomstig uit 's Rijks Museum van Oudheden te Leiden. (D.)

No. XIV 1933

W. D. VAN WIJNGAARDEN
F. BLOEMEN
J. H. HOLWERDA
F. C. BURSCH
F. C. BURSCH

Uit de collectie Insinger.
Praehistorische woningen te Wijchen.
Romeinsch miniatuur-castellum in Heumensoord. (D.)
Het urnenveld op het landgoed Oostereng onder Bennekom. (D.)
Die Becherkultur in den Niederlanden.

No. XV 1934

W. D. VAN WIJNGAARDEN
W. C. BRAAT

Een groep van drie Egyptische houten beelden.
Nieuwe opgravingen van Romeinsche villae (Kloosterberg b.d. Plasmolen, Overasselt, Lemiers, Vaasrade). (F.)

J. H. HOLWERDA
F. C. BURSCH

Een vroeg Gallisch vorstengraf bij Oss (N.B.). (D.)
Heuvelonderzoekingen te Soesterberg. (E.)

No. XVI 1935

W. D. VAN WIJNGAARDEN
W. C. BRAAT

Twee Egyptische koningsportretten.
Een bronzen Hallstattsitula in het Rijksmuseum van Oudheden.

W. C. BRAAT

Een gegraveerde bronzen schotel uit de 13e eeuw in het Rijksmuseum van Oudheden.

W. C. BRAAT

Een vroeg-middeleeuwsche Saksische nederzetting in de buurtschap Rectum onder Wierden.

W. VERMEULEN S.J.

Een Romeinsch graf te Nijmegen.

J. H. HOLWERDA

Die tungrischen Stämme am Niederrhein.

F. C. BURSCH

Germaansche huizenbouw. (D.)

F. C. BURSCH

Oudheidkundige onderzoekingen te Hilversum, 1934. (D.)

No. XVII 1936

W. D. VAN WIJNGAARDEN

Eenige opmerkingen over de zogenaamde beeldengroep van Mert-tefs.

W. D. VAN WIJNGAARDEN

Het kalksteen beeld van een korenwrijvende vrouw.

F. C. BURSCH

Een urnenveld bij Vlodrop.

J. H. HOLWERDA

De grachten der castra leg. X te Nijmegen.

J. H. HOLWERDA

De nederzetting te Naaldwijk. (D.)

W. C. BRAAT

Een urnenveld te Kneghel (gem. Vessem). (D.)

W. C. BRAAT

Overblijfselen uit den Romeinschen tijd bij Hout en Holt-Blerik. (D.)

F. C. BURSCH

Grafvormen van het Noorden. (D.)

No. XVIII 1937

F. C. BURSCH

Grafheuvels te Oss.

F. C. BURSCH

Een urnenveldje bij Strijbeek (N.B.).

W. D. VAN WIJNGAARDEN

De weg, dien de Israëlieten volgden bij hun uittocht uit Egypte. (D.)

W. C. BRAAT

De Hooze Hof, een Bataafsche nederzetting te Zetten.

F. C. BURSCH

(D.)

Grafvormen van het Noorden. (D.)

No. XIX 1938

W. D. VAN WIJNGAARDEN

Een Egyptisch koningsbeeldje van blauwe fayence.

F. C. BURSCH

Opgravingen in de buurtschap Lievelede, gem. Lichtenvoorde.

J. H. HOLWERDA

Een Bataafsche dorp op Ockenburgh bij Den Haag. (D.)

No. XX 1939

G. ROEDER

Freie Plastik aus Aegypten in dem Rijksmuseum van Oudheden.

W. C. BRAAT

Een portret van Gaius Julius Caesar in het Rijksmuseum van Oudheden.

- W. C. BRAAT Romeinsche helmen in het Rijksmuseum van Oudheden.
(E.)
- W. C. BRAAT Opgravingen te Vechten 1931-32 en 1936-37. (E.)
- No. XXI 1940
- W. C. BRAAT Een terra-sigillata-kom uit Vechten, uit het atelier van Bassus en Coelius van La Graufesenque.
- P. J. REIMER Die Lugal-Maradda-Inschriften König Nebukadnezars II.
- F. C. BURSCH Een steenen hamer uit Midden-Limburg.
- F. C. BURSCH Een grafheuvel van de bekercultuur te Hoenderloo.
- F. C. BURSCH Woonsporen uit de eerste eeuw na Chr. te Rijckholt.
- F. C. BURSCH Een praehistorische hutkom te Elspeet.
- F. C. BURSCH Een Romeinsche pannenoven te Venlo.
- W. C. BRAAT Middeleeuwsche huizen (Kwadenoord bij Renkum, Hargen).
- W. D. VAN WIJNGAARDEN De Egyptische monumenten in de Oase El-Chargeh. (D.)
- A. DE BUCK en B. H. STRICKER Teksten tegen schorpioenen, naar Pap. I 349.
- No. XXII 1941
- W. D. VAN WIJNGAARDEN Drie Menschenfiguren der ägyptischen Vorzeit.
- W. D. VAN WIJNGAARDEN Een tweetal Egyptische bronsjes.
- W. D. VAN WIJNGAARDEN en B. H. STRICKER Magische stèles.
- W. C. BRAAT Nieuwe opgravingen van Romeinsche villa's in Limburg (Kaalheide, Simpelveld).
- W. C. BRAAT Souburg en Middelburg.
- No. XXIII 1942
- W. D. VAN WIJNGAARDEN Een Grieksch-Egyptische mummie.
- W. D. VAN WIJNGAARDEN Ein Torso von Ramses VI.
- W. D. VAN WIJNGAARDEN Twee steenen beeldjes van het Middenrijk.
- B. H. STRICKER Nieuwe magische stèles.
- W. C. BRAAT Nieuwe vondsten te Middelburg.
- B. H. STRICKER De lijkpapyrus van Sensaos.
- F. C. BURSCH Onze urnenvelden. (D.)
- No. XXIV 1943
- B. H. STRICKER Een Egyptisch cultusbeeld uit Grieksch-Romeinschen tijd.
- W. D. VAN WIJNGAARDEN Twee mummiekisten uit het Middenrijk.
- W. C. BRAAT Eenige belangrijke aanwinsten van het Museum in 1942.
- B. H. STRICKER Egyptische oudheden uit het Rijksmuseum, vermeld door Athanasius Kircher.
- B. H. STRICKER Magische gemmen.
- B. H. STRICKER ΦΡΙΤΟΒΑΥΤΗΣ.
- J. H. HOLWERDA Een Bataafsch dorpje bij het Oppidum Batavorum uit de jaren vóór Chr. geb.
- B. H. STRICKER Egyptisch vaatwerk.
- J. J. LIJNST ZWIKKER Chemische analyse van den inhoud van eenige oud-Egyptische vazen.
- Suppl. No. XXIV 1944
- J. H. HOLWERDA Het in de pottenbakkerij van de Holdeurn gefabriceerde aardewerk uit de Nijmeegsche grafvelden. (D.)

No. XXV 1944

W. D. VAN WIJNGAARDEN

Een Phoenicische zilveren schaal uit de 8e of 7e eeuw vóór Chr.

W. C. BRAAT

De expansie der Friezen in den Volksverhuizingstijd.

B. H. STRICKER

De indeeling der Egyptische taalgeschiedenis.

B. H. STRICKER

Aanteekeningen op Egyptische litteratuur- en godsdienstgeschiedenis.

W. H. T. KNIPPENBERG

Romeinsche munten uit Midden-Brabant opgespoord.

No. XXVI 1945

W. D. VAN WIJNGAARDEN

Een borstbeeld uit Palmyra.

W. C. BRAAT

Twee vroegmiddeleeuwsche burchten bij Keppel.

W. GLASBERGEN

De dateering van het Romeinsche castellum op „De Woerd” bij Valkenburg Z.H.

B. H. STRICKER

Een antiek procesprotocol.

Suppl. No. XXVI 1946

J. H. HOLWERDA en W. C. BRAAT

De Holdeurn bij Berg en Dal. (F.)

No. XXVII 1946

W. D. VAN WIJNGAARDEN

Twee Grieksch-Egyptische terra-cotta's.

J. H. HOLWERDA

Het Bataafsche dorp van het Hunerpark te Nijmegen. (E.)

H. BRUNSTING

Romeinsche mijlpalen in Nederland. (E.)

W. GLASBERGEN

De dateering van het Romeinsche castellum te Rossum. (F.)

No. XXVIII 1947

J. ZANDEE

De hymnen aan Amon van papyrus Leiden I 350. (E.)

No. XXIX 1948

W. D. VAN WIJNGAARDEN

Een granieten beeld uit de Saïtische tijd.

JOZEF M. A. JANSSEN

Over de canope van Smetius. (F.)

H. BRUNSTING

Enkele notities over de verzameling Smetius.

W. C. BRAAT

De Romeinsche villa te Simpelveld.

W. C. BRAAT

Merkwaardige praehistorische beenfragmenten. (E.)

J. SPRENGER

Beknopt overzicht der voor- en vroeg-historische oudheden en hun vindplaatsen in de gemeente Maastricht. (F.)

B. H. STRICKER

De correspondentie: van Heurn-Le Leu de Wilhem.

B. H. STRICKER

Spreuken tot beveiliging gedurende de schrikeldagen, naar Pap. I 346.

B. H. STRICKER

De strijd om de praebende van Amon.

No. XXX 1949

W. D. VAN WIJNGAARDEN

Het portret van een Egyptische dame met een sistrum.

W. C. BRAAT

Een klein kringrepernenveld bij Stokkum.

H. DE MEULENAERE

Over vier Egyptische bronzen beeldjes uit de Saïtische tijd. (F.)

B. H. STRICKER

Alabastra. (F.)

W. C. BRAAT

Drie inheemse nederzettingen uit de Romeinse tijd (Resen, de Heuvel onder Bommel, Elsgestepolder).

- H. BRUNSTING Een opgraving van Reuvens en Leemans bij het Fort Krayenhoff te Nijmegen in 1834. (E.)
- P. J. R. MODDERMAN Het oudheidkundig onderzoek van de oude woongronden in de Over- en Neder-Betuwe. (E.)
- No. XXXI 1950
- M. DANIÉLS Romeins Nijmegen III. De antieke munten der Nijmeegse verzamelingen.
- JOZEF M. A. JANSSEN On the ideal lifetime of the Egyptians. (N.)
- B. H. STRICKER De Egyptische mysteriën. Pap. Leiden T 32.
- B. H. STRICKER Het graphisch systeem van de Magische Papyrus Londen & Leiden.
- B. H. STRICKER De Pythagoreïsche liturgie.
- No. XXXII 1951
- W. D. VAN WIJNGAARDEN In memoriam Dr. J. H. HOLWERDA.
- Bibliographie van Dr. J. H. HOLWERDA.
- W. D. VAN WIJNGAARDEN Een reliëf uit de Saïtische tijd met een voorstelling van Nitocris.
- P. J. R. MODDERMAN Het oudheidkundig onderzoek van de oude woongronden in het Land van Maas en Waal. (E.)
- No. XXXIII 1952
- A. KLASSENS A magical statue base (Socle Behague) in the Museum of Antiquities at Leiden.
- No. XXXIV 1953
- J. H. C. KERN Attische vazen uit een gesloten grafvondst, vijfde eeuw vóór Chr. (E.)
- B. H. STRICKER De Egyptische mysteriën. Pap. Leiden T 32 (Vervolg).
- B. H. STRICKER Osiris en de obelisk.
- W. C. BRAAT De grote Romeinse villa van Voerendaal. (F.)
- Suppl. No. XXXIV 1954
- A. MASSART The Leiden Magical Papyrus I 343 + I 345.
- No. XXXV 1954
- W. C. BRAAT Les colliers d'or germaniques d'Olst (prov. d'Overijssel).
- W. C. BRAAT Burgh op Schouwen.
- P. C. J. A. BOELES De inheemse runen-inscripties uit Friesland en Groningen.
- J. H. C. KERN A fragmentary mould-blown glass pyxis from Pompeii.
- J. H. C. KERN A pair of mould-blown glass amphorisks, 1st century A.D.
- J. H. C. KERN An Attic column-krater of the Orestes Painter, c. 435 B.C.
- J. H. C. KERN An Assyrian relief from the Palace of Tiglath-Pileser III at Nimrûd.
- B. H. STRICKER De strijd om het pantser van koning Inahrow.
- B. H. STRICKER Het semantisch subject in het Demotisch.
- Suppl. No. XXXV 1954
- W. D. VAN WIJNGAARDEN De Loeristanbronzen in het Rijksmuseum van Oudheden.

No. XXXVI 1955

J. H. C. KERN
J. H. C. KERN

J. H. C. KERN

W. C. BRAAT
M. DANIËLS

W. VAN OS
B. H. STRICKER

Une statuette étrusque en bronze.
Ein rhodisches Parfümväschen in Form eines Frauenkopfes, 575-550 v. Chr. Geb.
An Attic red-figured lekythos of the Bowdoin painter, c. 470 B.C.
Twee Walcherse werven.
Romeins Nijmegen IV. De Romeinse monumenten van steen, te Nijmegen gevonden.
Het probleem der oudoosterse sculptuur.
Het graphisch systeem van de Magische Papyrus Londen & Leiden.

No. XXXVII 1956

J. H. C. KERN
J. H. C. KERN
A. KLASENS
B. H. STRICKER
B. H. STRICKER
W. C. BRAAT

W. C. BRAAT

A Greek bronze mirror-handle of the 5th century B.C.
A pelikoid vase from Olbia (South Russia).
Een grafsteen uit de eerste dynastie. (E.)
Bes de danser.
De Egyptische mysteriën. Pap. Leiden T 32 (Slot).
Le cimetière mérovingien de Rothem, commune de Meerssen.
Brandgraven uit de 7e eeuw in de duinen bij Monster. (F.)

No. XXXVIII 1957

B. H. STRICKER
J. W. SALOMONSON

J. H. C. KERN

J. H. C. KERN
A. KLASENS

W. C. BRAAT

W. C. BRAAT

De heilige uil.
Telephus und die römischen Zwillinge. Zwei figürliche Darstellungen in gegenseitiger Beziehung am Panzerschmuck der Leidener Trajanstatue.
An Etruscan bronze discus-thrower of the 5th century B.C.
An Attic miniature lekanis-pyxis from Cyrenaica.
The excavations of the Leiden Museum of Antiquities at Abu-Roash. Report of the First Season: 1957, Part I.
De berg van Troje, het stamslot der heren van Borssele. (F.)
Brabers, een inheemse nederzetting uit de Romeinse tijd op Schouwen.

Suppl. No. XXXVIII 1958

H. W. PLEKET

The Greek inscriptions in the „Rijksmuseum van Oudheden” at Leyden.

No. XXXIX 1958

W. D. VAN WIJNGAARDEN
J. H. C. KERN
J. H. C. KERN

J. H. C. KERN

A. KLASENS

A. KLASENS

Een Egyptische nieuwjaars- of pelgrimsfles.
An Attic neck-amphora by the Painter of Louvre F 6.
A Roman „Campana” relief with Nile landscape (Pygmy village).
Ein römisches geriffeltes Bronzebecken des 3. Jhts. n. Chr.
The excavations of the Leiden Museum of Antiquities at Abu-Roash. Report of the First Season: 1957, Part II.
The excavations of the Leiden Museum of Antiquities at Abu-Roash. Report of the Second Season: 1958, Part I.

- B. H. STRICKER
B. H. STRICKER
- De wijsheid van Anchsjesjonq.
Het graphisch systeem van de Magische Papyrus Londen & Leiden.
- Suppl. No. XXXIX 1958
W. D. VAN WIJNGAARDEN
- De Grieks-Egyptische terracotta's in het Rijksmuseum van Oudheden.
- No. XL 1959
B. H. STRICKER
J. H. C. KERN
J. W. SALOMONSON
H. BRUNSTING
A. KLASENS
- Graeco-Egyptische private sculptuur
Paestanische rotfigurige Vasen in Leiden.
Zu einer Kinderstatuette in Leiden.
De oud-christelijke sarcophaag van Leiden.
The excavations of the Leiden Museum of Antiquities at Abu-Roash. Report of the Second Season: 1958, Part II.
- W. C. BRAAT
B. H. STRICKER
- Les fouilles du donjon du château de Caen.
De stuwdam te Aswaan.
- Inhoud van de Oudheidkundige Mededelingen. Oude Reeks I-VII; Nieuwe Reeks I-XL.
Inhoud van de Oudheidkundige Mededelingen naar de schrijvers gerangschikt. Oude Reeks I-VII; Nieuwe Reeks I-XL.

INHOUD DER OUDHEIDKUNDIGE MEDEDELINGEN
NAAR DE SCHRIJVERS GERANGSCHIKT

OUDE REEKS I—VII; NIEUWE REEKS I—XL

(Oude Reeks wordt aangegeven door een *. De letters achter de titels duiden de taal aan,
waarin het résumé geschreven is)

BECKERS, J.: Kort verslag van het opgraven eener Romeinsche begraafplaats te Stein (Limb.).	VII ¹ (1926) pp. 10-19
— Beschrijving der vondsten uit Stein. (D.)	IX ¹ (1928) pp. 20-47
BEELAERTS (VAN BLOKLAND), W. A.: Rijn en Linge. (F.)	IV (1923) pp. 56-63
BELONJE, J., MELCHIOR, L.: Terpen in Westfriesland.	X ¹ (1929) pp. 5-7
BEMMELEN, J. M. v.: Beschouwing over het tegenwoordige standpunt onzer kennis van de Nederlandsche terpen.	II* (1908) pp. 51-158
BLOEMEN, F.: Praehistorische woningen te Wijchen.	XIV (1933) pp. 5-9
BÖHL, F. M. TH.: Zwei sumerische Neuerwerbungen des Leidener Altertums museums.	X ² (1929) pp. 87-92
BOELES, P. C. J. A.: De inheemse runen-inscripties uit Friesland en Groningen.	XXXV (1954) pp. 18-32
BOESER, P. A. A.: Transkription und Uebersetzung des Papyrus Insinger.	III ¹ (1922) pp. I-XLVIII
— De briefwisseling van Abgar en Christus.	X ² (1929) pp. 71-73
BRAAT, W. C.: Een nieuwe collectie vormschotels uit Lezoux.	XI (1930) pp. 20-28
— Een kleine vroegmiddeleeuwsche nederzetting bij Drempt.	XI (1930) pp. 29-31
— Urnenveld bij Markelo.	XII (1931) pp. 13-18
— Een Romeinsche wachttoren bij Veldhoven.	XII (1931) pp. 21-25
— De archaeologie van de Wieringermeer. (D.)	XIII ¹ (1932) pp. 15-58
— Nieuwe opgravingen van Romeinsche villae (Kloosterberg b.d. Plasmolen, Overasselt, Lemiers, Vaasrade). (F.)	XV (1934) pp. 4-38
— Een bronzen Hallstattsitula in het Rijksmuseum van Oudheden.	XVI (1935) pp. 6-7
— Een gegraveerde bronzen schotel uit de 13e eeuw in het Rijksmuseum van Oudheden.	XVI (1935) pp. 7-8
— Een vroeg-middeleeuwsche Saksische nederzetting in de buurtschap Rectum onder Wierden.	XVI (1935) pp. 9-14
— Een urnenveld te Knegsel (Gem. Vessem). (D.)	XVII (1936) pp. 38-46
— Overblijfselen uit den Romeinschen tijd bij Hout en Holt-Blerik. (D.)	XVII (1936) pp. 47-52
— De Hooge Hof, een Bataafsche nederzetting te Zetten. (D.)	XVIII (1937) pp. 22-40
— Een portret van Gaius Julius Caesar in het Rijksmuseum van Oudheden.	XX (1939) pp. 24-28
— Romeinsche helmen in het Rijksmuseum van Oudheden. (E.)	XX (1939) pp. 29-46

- BRAAT, W. C.: Opgravingen te Vechten 1931-32 en 1936-37. (E.) XX (1939) pp. 47-65
 — Een terra-sigillata-kom uit Vechten, uit het atelier van Bassus en Coelius van La Graufesenque. XXI (1940) pp. 1-3
 — Middeleeuwsche huizen (Kwadenoord bij Renkum, Hargen). XXI (1940) pp. 29-37
 — Nieuwe opgravingen van Romeinsche villa's in Limburg (Kaalheide, Simpelveld). XXII (1941) pp. 39-51
 — Souburg en Middelburg. XXII (1941) pp. 52-69
 — Nieuwe vondsten te Middelburg. XXIII (1942) pp. 15-29
 — Eenige belangrijke aanwinsten van het Museum in 1942. XXIV (1943) pp. 15-19
 — De expansie der Friezen in den volksverhuizingstijd. XXV (1944) pp. 10-11
 — Twee vroegmiddeleeuwsche burchten bij Keppel. XXVI (1945) pp. 7-23
 — , HOLWERDA, J. H.: De Holdeurn bij Berg en Dal. (F.) Suppl. XXVI (1946) pp. 1-136
 — De Romeinsche villa te Simpelveld. XXIX (1948) pp. 6-8
 — Merkwaardige praehistorische beenfragmenten. (E.) XXIX (1948) pp. 9-14
 — Een klein kringgrepuurnveld bij Stokkum. XXX (1949) pp. 7-9
 — Drie inheemse nederzettingen uit de Romeinse tijd (Ressen, de Heuvel onder Bemmelen, Elsgeestepolder). (F.) XXX (1949) pp. 23-46
 — De grote Romeinse villa van Voerendaal. (F.) XXXIV (1953) pp. 48-79
 — Les colliers d'or germaniques d'Olst (Prov. d'Overijssel). XXXV (1954) pp. 1-7
 — Burgh op Schouwen. XXXV (1954) pp. 8-17
 — Twee Walcherse werven. XXXVI (1955) pp. 14-20
 — Le cimetièr mérovingien de Rothem, commune de Meerssen. XXXVII (1956) pp. 68-81
 — Brandgraven uit de 7e eeuw in de duinen bij Monster. (F.) XXXVII (1956) pp. 82-91
 — De Berg van Troje, het stamslot der heren van Borssele. (F.) XXXVIII (1957) pp. 69-83
 — Brabers, een inheemse nederzetting uit de Romeinse tijd op Schouwen. XXXVIII (1957) pp. 84-90
 — Les fouilles du donjon du château de Caen. XL (1959) pp. 62-81
 BRANTS, JOHANNA P. J.: Over een marmeren kop in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden. (F.) II¹ (1921) pp. I-V
 — On a bronze statuette in the Museum of Archeology at Leiden. III² (1922) pp. LIX-LXI
 — Cyprische kunst. VI (1925) pp. 1-12
 — Wierookvazen van gebakken aarde. VII¹ (1926) pp. 4-6
 — Een beeld uit Eleusis. VII² (1926) pp. LXXXIV-LXXXIX
 — Bronzen beeldje van een atleet. IX² (1928) p. 79
 BREUER, J.: Les objets antiques découverts à Ubbergen près Nimègue. XII (1931) pp. 27-121
 BRUNSTING, H.: Romeinsche mijlpalen in Nederland. (E.) XXVII (1946) pp. 28-36
 — Enkele notities over de verzameling Smetius. XXIX (1948) pp. 5-6
 — Een opgraving van Reuvs en Leemans bij het Fort Krayenhoff te Nijmegen in 1834. (E.) XXX (1949) pp. 47-65
 — , DANIËLS, M.: Romeins Nijmegen IV. De Romeinse monumenten van steen, te Nijmegen gevonden. XXXVI (1955) pp. 21-72
 — De oud-christelijke sarcophaag van Leiden. XL (1959) pp. 35-40
 BUCK, A. DE, STRICKER, B. H.: Teksten tegen schorpioenen, naar Pap. I 349. XXI (1940) pp. 53-62

- BURSCHE, F. C.: Microlithen. IX² (1928) pp. 80-81
- Een Germaansche nederzetting bij Kotten. (D.) X¹ (1929) pp. 43-50
- Het urnenveld op het landgoed Oostereng onder Bennekom. (D.) XIV (1933) pp. 26-38
- Die Becherkultur in den Niederlanden. XIV (1933) pp. 39-123
- Heuvelonderzoekingen te Soesterberg. (E.) XV (1934) pp. 54-65
- Germaansche huizenbouw. (D.) XVI (1935) pp. 25-44
- Oudheidkundige onderzoekingen te Hilversum, 1934. (D.) XVI (1935) pp. 45-63
- Een urnenveld bij Vlodrop. XVII (1936) pp. 15-16
- Grafvormen van het Noorden. (D.) XVII (1936) pp. 53-72
- Grafheuvels te Oss. XVIII (1937) pp. 1-3
- Een urnenveldje bij Strijbeek (N.B.) XVIII (1937) pp. 4-5
- Grafvormen van het Noorden. (D.) XVIII (1937) pp. 41-66
- Opgravingen in de Buurtschap Lielde, gem. Lichtenvoorde. XIX (1938) pp. 5-10
- Een steenen hamer uit Midden-Limburg. XXI (1940) pp. 16-18
- Een grafheuvel van de bekercultuur te Hoenderloo. XXI (1940) pp. 19-22
- Woonsporen uit de eerste eeuw na Chr. te Rijckholt. XXI (1940) pp. 22-24
- Een praehistorische hutkom te Elspeet. XXI (1940) pp. 24-25
- Een Romeinsche pannenoven te Venlo. XXI (1940) pp. 25-28
- Onze urnenvelden. (D.) XXIII (1942) pp. 48-77
- DANIËLS, M.: Muntvondst te Strijp (N.B.) I¹ (1920) pp. XXXIV-XXXVII
- Romeinsch Nijmegen. Het Valkhof. (F.) II¹ (1921) pp. VI-XXXVII
- Romeinsch Nijmegen II. Ulpia Noviomagus. (D.) VIII² (1927) pp. 65-115
- Romeins Nijmegen III. De antieke munten der Nijmeegse verzamelingen. XXXI (1950) pp. 1-32
- , BRUNSTING, H.: Romeins Nijmegen IV. De Romeinse monumenten van steen, te Nijmegen gevonden. XXXVI (1955) pp. 21-72
- ESSEN, C. C. VAN: Kop van een Romein uit den tijd der Republiek. VIII² (1927) pp. 49-54
- De vaas van den Stadhouder. XIII² (1932) pp. 59-70
- EVELEIN, M. A.: Urnenveld bij Valkenswaard. III* (1909) pp. 81-87
- Opgraving van een urnenveld bij Riethoven (N.Br.). IV* (1910) pp. 31-42
- , HOLWERDA, J. H.: Opgraving te Veldhoven (N.Br.). IV* (1910) pp. 43-48
- Korte Mededeelingen: Lonneker bij Enschede. IV* (1910) pp. 54-55
- , HOLWERDA, J. H.: Opgravingen bij het Hanendorp (Emst). V* (1911) pp. 18-22
- , — Opgraving bij Arentsburg te Voorburg. V* (1911) pp. 23-63
- Opgravingen in het Klein-Duin te Katwijk-Binnen. V* (1911) pp. 69-75
- Een romeinsche helm uit de Peel. V* (1911) pp. 132-151
- GIFFEN, A. E. VAN: De Buinerbrug en het Steenen voetpad aldaar. VII* (1913) pp. 51-90
- GLASBERGEN, W.: De dateering van het Romeinsche castellum op „de Woerd” bij Valkenburg Z.H. XXVI (1945) pp. 24-35
- De dateering van het Romeinsche castellum te Rossum. (F.) XXVII (1946) pp. 37-45
- GOOSSENS, W., HOLWERDA, J. H.: De Romeinsche hoeve bij den Heihof bij Valkenburg. I* (1907) pp. 10-23
- , — KROM, N. J.: Opgravingen bij het Ravenbosch bij Valkenburg. II* (1908) pp. 25-44
- Eene Romeinsche pottenbakkerij te Heerlen (Limb.). III* (1909) pp. 71-80
- Romeinsche vondsten te Heerlen. V* (1911) pp. 125-131
- Onderzoekingen te Melenborg in de gemeente Haalen (Limb.). (F.) I¹ (1920) pp. XXVII-XXXIII
- Een Frankische grafvondst in de S. Servaaskerk te Maastricht. (F.) I² (1920) pp. LXIV-LXVI
- Het Romeinsche castellum te Maastricht. (F.) IV (1923) pp. 45-55

GOOSSENS, W.: Romeinsche put te Grevenbicht (Limb.). (F.)	V1 (1924) pp. 53-57
— Over beweerde Romeinsche tempels te Maastricht.	VI (1925) pp. 37-39
— Vondst van een Romeinsch brandgraf te Maastricht.	VIII ² (1927) pp. 55-59
HEKLER, A.: Der Dionysos von Leiden.	XI (1930) pp. 14-19
HIELKEMA, W., TERPSTRA, A., VRIES, DE: Grafheuvels.	VIII ¹ (1927) pp. 22-24
HOFMEISTER, H.: Der Typ Montferland und seine Bedeutung.	II ¹ (1921) pp. XXXVIII-XL
HOLWERDA, J. H.: Grafheuvels bij Hoog-Soeren.	I* (1907) pp. 7-10
— , GOOSSENS, W.: De Romeinsche hoeve bij den Heihof bij Valkenburg.	I* (1907) pp. 10-23
— , KROM, N. J.: Opgravingen in het Klein-Duin te Katwijk a. R.	I* (1907) pp. 23-27
— , — Opgravingen te Naaldwijk.	I* (1907) pp. 27-28
— Tumuli bij Nierssen.	II* (1908) pp. 1-17
— , GOOSSENS, W., KROM, N. J.: Opgravingen bij het Ravenbosch bij Valkenburg.	II* (1908) pp. 25-44
— Bronsdepotvondst bij Voorhout.	II* (1908) pp. 45-46
— Hunneschans bij het Uddelermeer.	III* (1909) pp. 1-52
— Lugdunum Batavorum of Praetorium Agrippinae (opgraving te Voorburg).	III* (1909) pp. 53-70
— Opgravingen in de Hertekamp bij Vaassen.	IV* (1910) pp. 1-30
— , EVELEIN, M. A.: Opgraving te Veldhoven (N. Br.).	IV* (1910) pp. 43-48
— Korte Mededeelingen: Arentsburg bij Voorburg.	IV* (1910) pp. 53-54
— Korte Mededeelingen: Bennekom.	IV* (1910) p. 54
— Korte Mededeelingen: Noordwijk.	IV* (1910) pp. 55-56
— Korte Mededeelingen: Zeeland.	IV* (1910) p. 56
— Opgravingen bij Nierssen.	V* (1911) pp. 1-4
— Praehistorische nederzettingen aan het Uddelermeer.	V* (1911) pp. 5-17
— , EVELEIN, M. A.: Opgravingen bij het Hanendorp (Emst).	V* (1911) pp. 18-22
— , — Opgraving bij Arentsburg te Voorburg.	V* (1911) pp. 23-63
— Romeinsche en Inheemsche overblijfselen te Beesel (Limb.).	V* (1911) pp. 64-68
— Opgraving aan het Uddelermeer.	VI* (1912) pp. 1-16
— Opgraving bij Arentsburg te Voorburg.	VI* (1912) pp. 17-47
— Opgraving in het Klein Duin te Katwijk Binnen.	VI* (1912) pp. 48-53
— Korte Mededeelingen: Het Loo, Klein-Boeschoten, Gortel-Elspeet, Bochoholtz.	VI* (1912) pp. 73-74
— Opgraving bij Arentsburg te Voorburg.	VII* (1913) pp. 1-28
— Opgraving van twee Hunnebedden te Drouwen.	VII* (1913) pp. 29-50
— Urnenveld Riethoven.	VII* (1913) pp. 91-98
— De Batavenstad en de vesting der Legio X bij Nijmegen. (L.)	I ¹ (1920) pp. I-XXVI
— Romeinsch castellum te Heerlen (Limb.).	I ¹ (1920) pp. XXXVIII-XXXIX
— Saksische burchten in Nederland. (L.)	I ² (1920) pp. XLI-LXIII
— Egmond. (L.)	I ² (1920) pp. LXVII-LXXXVI
— De Linge. (L.)	II ¹ (1921) pp. XLI-LV
— De Batavenburcht en de vesting der Legio X te Nijmegen. (L.)	II ² (1921) pp. LVII-LXXXVIII
— Die „Perioden“ der Hallstattkultur und ihre Datierung.	III ² (1922) pp. XLIX-LVIII
— Romeinsche legerplaats bij Ermelo. (F.)	IV (1923) pp. 40-44
— De Franken in Nederland. (D.)	V1 (1924) pp. 1-50
— De Leidsche burcht.	V1 (1924) pp. 51-52
— De kerk te Egmond. (D.)	V2 (1924) pp. 59-68
— Terra sigillata van Lezoux.	VI (1925) pp. 12-30
— De binnenduinen bij „Den Ruigen Hoek“.	VI (1925) p. 36
— Germaansche grafplaatsen en tempela. (F.)	VI (1925) pp. 80-94
— Nieuwe fragmenten uit Lezoux.	VII ¹ (1926) pp. 6-9

- HOLWERDA, J. H.: Een zeldzame vaas van terra sigillata. VII² (1926) pp. LXXVII-LXXVIII
- Een grafveld bij Putten. (D.) VII² (1926) pp. CX-CXXV
- Afbeeldingen van de Brittenburg. VIII¹ (1927) pp. 1-13
- De Rijnvesting van Karel den Grooten. (D.) VIII¹ (1927) pp. 25-39
- Roomburg. VIII² (1927) pp. 60-64
- Dr. A. E. Remouchamps 1892-1927. IX¹ (1928) p. 1
- Romeinsche villa bij Buchten (Limb.). IX¹ (1928) p. 2
- , REMOUCHAMPS, A. E.: Nederzettingen bij Stein aan de Maas. (D.) IX¹ (1928) pp. 3-19
- Het grafveld van Wageningen. (D.) IX² (1928) pp. 82-116
- Die Katastrophe an unserer Meeresküste im 9. Jahrhundert. X¹ (1929) pp. 9-20
- Romeinsch kunsthandwerk uit Heerlen. XI (1930) pp. 1-13
- Opgravingen van Dorestad. (D.) XI (1930) pp. 32-96
- Ascloa. XI (1930) pp. 97-108
- „Woonkuilen” op de Veluwe. XII (1931) pp. 25-26
- Een vondst uit den Rijn bij Doorwerth. Suppl. XII (1931) pp. 1-26
- Romeinsche sarcophaag uit Simpelveld. Suppl. XII (1931) pp. 27-48
- Romeinsch miniatuur-castellum in Heumensoord. (D.) XIV (1933) pp. 11-25
- Een vroeg Gallisch vorstengraf bij Oss (N. B.). (D.) XV (1934) pp. 39-53
- Die tungrischen Stämme am Niederrhein. XVI (1935) pp. 18-24
- De grachten der castra leg. X te Nijmegen. XVII (1936) pp. 17-18
- De nederzetting te Naaldwijk. (D.) XVII (1936) pp. 19-37
- Een Bataafsche dorp op Ockenburgh bij Den Haag. (D.) XIX (1938) pp. 11-60
- Een Bataafsche dorpje bij het Oppidum Batavorum uit de jaren vóór Chr. geb. XXIV (1943) pp. 35-58
- Het in de pottenbakkerij van de Holdeurn gefabriceerde aardewerk uit de Nijmeegsche grafvelden. (D.) Suppl. XXIV (1944) pp. 1-50
- , BRAAT, W. C.: De Holdeurn bij Berg en Dal. (F.) Suppl. XXVI (1946) pp. 1-136
- Het Bataafsche dorp van het Hunerpark te Nijmegen. (E.) XXVII (1946) pp. 5-27
- *In memoriam.* XXXII (1951) pp. 1-7
- *Bibliographie.* XXXII (1951) pp. 8-14
- HUBREGTSE, J. A.: De Frankische nederzettingen in de duinen van Schouwen. (E.) IV (1923) pp. 27-39
- De vluchtberg te Duivendijke (Schouwen). (E.) X¹ (1929) pp. 61-70
- JANSSEN, J. M. A.: Over de canope van Smetius. (F.) XXIX (1948) pp. 3-4
- On the ideal lifetime of the Egyptians. (N.) XXXI (1950) pp. 33-44
- KEIMER, L.: Eine Nilferd-Statuette des Mittleren Reichs im Rijksmuseum van Oudheden zu Leiden. X² (1929) pp. 74-78
- KERN, J. H. C.: Attische vazen uit een gesloten grafvondst, vijfde eeuw voor Chr. (E.) XXXIV (1953) pp. 1-12
- A fragmentary mould-blown glass pyxis from Pompeii. XXXV (1954) pp. 33-37
- A pair of mould-blown glass amphorisks, 1st century A.D. XXXV (1954) pp. 38-39
- An Attic column-krater of the Orestes Painter, c. 435 B.C. XXXV (1954) pp. 40-43
- An Assyrian relief from the Palace of Tiglath-Pileser III at Nimrûd. XXXV (1954) pp. 44-46
- Une statuette étrusque en bronze. XXXVI (1955) pp. 1-8
- Ein rhodisches Parfümväschen in Form eines Frauenkopfes, 575-559 v. Chr. Geb. XXXVI (1955) pp. 9-11
- An Attic red-figured lekythos of the Bowdoin painter, c. 470 B.C. XXXVI (1955) pp. 12-13

- KERN, J. H. C.: A Greek bronze mirror-handle of the 5th century B.C. XXXVII (1956) pp. 1-6
 — A pelikoid vase from Olbia (South Russia). XXXVII (1956) pp. 7-11
 — An Etruscan bronze discus-thrower of the 5th century B.C. XXXVIII (1957) pp. 45-52
 — An Attic miniature lekaniis-pyxis from Cyrenaica. XXXVIII (1957) pp. 53-57
 — An Attic neck-amphora by the Painter of Louvre F 6. XXXIX (1958) pp. 7-10
 — A Roman „Campana” relief with Nile landscape (Pygmy village). XXXIX (1958) pp. 11-17
 — Ein römisches geriffeltes Bronzebecken des 3. Jhts. n. Chr. XXXIX (1958) pp. 18-19
 — Paestanische rotfigurige Vasen in Leiden. XL (1959) pp. 17-21
- KLASENS, A.: A magical statue base (Socle Behague) in the Museum of Antiquities at Leiden. XXXIII (1952) pp. 1-112
 — Een grafsteen uit de eerste dynastie. (E.) XXXVII (1956) pp. 12-34
 — The excavations of the Leiden Museum of Antiquities at Abu-Roash. Report of the First Season: 1957, Part I. XXXVIII (1957) pp. 58-68
 — The excavations of the Leiden Museum of Antiquities at Abu-Roash. Report of the First Season: 1957, Part II. XXXIX (1958) pp. 20-31
 — The excavations of the Leiden Museum of Antiquities at Abu-Roash. Report of the Second Season: 1958, Part I. XXXIX (1958) pp. 32-55
 — The excavations of the Leiden Museum of Antiquities at Abu-Roash. Report of the Second Season: 1958, Part II. XL (1959) pp. 41-61
- KNIPPENBERG, W. H. T.: Romeinsche munten uit Midden-Brabant opgespoord. XXV (1944) pp. 91-106
- KROM, N. J., HOLWERDA, J. H.: Opgravingen in het Klein-Duin te Katwijk a. R. I* (1907) pp. 23-27
 — , — Opgravingen te Naaldwijk. I* (1907) pp. 27-28
 — , —, GOOSSENS, W.: Opgravingen bij het Ravenbosch bij Valkenburg. II* (1908) pp. 25-44
- LIJNST ZWIKKER, J. J.: Chemische analyse van den inhoud van eenige oud-Egyptische vazen. XXIV (1943) pp. 97-105
- LORIÉ, J.: Geologische beschouwingen over de vondst der bronzen bij Voorhout. II* (1908) pp. 46-50
 — Mijn bezoek aan de terp van Hoogebeintum bij Ferwerd. II* (1908) pp. 159-162
 — Het Uddeler Meer. IV* (1910) pp. 49-52
- MARTIN, H.: Overzicht der Romeinsche vondsten bij de opgravingen te Katwijk in 1910 en 1911. VI* (1912) pp. 54-62
- MASSART, A.: The Leiden Magical Papyrus I 343 + I 345. Suppl. XXXIV (1954) pp. 1-143
- MELCHIOR, L., BELONJE, J.: Terpen in Westfriesland. X¹ (1929) pp. 5-7
- MEULENAERE, H. DE: Over vier Egyptische bronzen beeldjes uit de Saïtische tijd. (F.) XXX (1949) pp. 10-15
- MODDERMAN, P. J. R.: Het oudheidkundig onderzoek van de oude woongronden in de Over- en Neder-Betuwe. (E.) XXX (1949) pp. 66-93
 — Het oudheidkundig onderzoek van de oude woongronden in het land van Maas en Waal. (E.) XXXII (1951) pp. 25-61
- MULDER, G. J. A.: De Buinerbrug en het steenen voetpad aldaar. VI* (1912) pp. 63-72
- NIEUWENHUIS, A. W.: De menschenresten uit den praehistorischen grafbouw bij Nierssen. II* (1908) pp. 18-24
- OPPENHEIM, R.: Neolithicum in stuifsterreinen. VII² (1926) pp. XC-XCI
 — Vondsten bij Lisse. X¹ (1929) p. 8
 — Steinzeitliches aus Zuid Limburg. X¹ (1929) pp. 21-27

- OPPENHEIM, R.: Neolithische artefacten van Rijkholt (Zuid Limburg). XII (1931) pp. 19-21
 OS, W. VAN: Het probleem der oudoosterse sculptuur. XXXVI (1955) pp. 73-91
 OXÉ, A.: Ein römisches Weihedenkmal für eine germanische Göttin. XII (1931) pp. 5-12
 PABON, N. J.: Ligt Lugdunum Batavorum onder de duinen bij 's-Gravenhage? (F.) X¹ (1929) pp. 51-60
 PETERS, P.: Romeinsche grafvondsten uit Heerlen. X¹ (1929) pp. 1-4
 PLEKET, H. W.: The Greek inscriptions in the „Rijksmuseum van Oudheden” at Leyden. Suppl. XXXVIII (1958) pp. 1-104
 REIMER, P. J.: Die Lugal-Maradda-Inschriften König Nebukadnezars II. XXI (1940) pp. 3-16
 REMOUCHAMPS, A. E.: Het Swastika-ornament op Saksisch vaatwerk. (F.) II² (1921) pp. XXIII-XXXII
 — De cultuur der koepelgrafheuvels. Opgravingen nabij Ermelo. (F.) IV (1923) pp. 1-26
 — Opgraving van een Romeinsche villa te Ubachsberg. (F.) IV (1923) pp. 64-77
 — Opgraving van een urnenveld te Uden (N.Br.). (D.) V² (1924) pp. 69-76
 — Een vondst uit Nieuw-Weerdinge (Drenthe). VI (1925) pp. 32-35
 — Opgraving van een Romeinsche villa in het Ravensbosch (Limb.). (F.) VI (1925) pp. 41-79
 — Griechische Dolch- und Schwertformen. Ein Beitrag zur Chronologie der Europäischen Bronzezeit. VII¹ (1926) pp. 21-76
 — Opgraving van een urnenveld te Goirle (N.Br.). (F.) VII² (1926) pp. XCIII-CIX
 — De vluchtberg bij de hofstede „Berglust” te Ritthem op Walcheren. (F.) VIII¹ (1927) pp. 40-47
 — , J. H. HOLWERDA, Nederzettingen bij Stein aan de Maas. IX¹ (1928) pp. 3-19
 — Het Romeinsche castellum te Valkenburg (Z.H.). (D.) IX¹ (1928) pp. 51-57
 — Grafheuvel-onderzoekingen (Heerde, Hilversum, Wageningen-berg). (D.) IX¹ (1928) pp. 58-74
In memoriam. IX¹ (1928) p. 1
 ROEDER, G.: Freie Plastik aus Aegypten in dem Rijksmuseum van Oudheden. XX (1939) pp. 1-23
 SALOMONSON, J. W.: Telephus und die römischen Zwillinge. Zwei figürliche Darstellungen in gegenseitiger Beziehung am Panzerschmuck der Leidener Trajanstatue. XXXVIII (1957) pp. 15-44
 — Zu einer Kinderstatuette in Leiden. XL (1959) pp. 22-34
 SASSE, J.: Antropologies onderzoek van de opgegraven Katwijker schedels. V* (1911) pp. 76-124
 SNIJDER, G. A. S.: Ein Priester der Magna Mater aus Smyrna. XIII¹ (1932) pp. 1-14
 SPRENGER, J.: Beknopt overzicht der voor- en vroeg-historische oudheden en hun vindplaatsen in de gemeente Maastricht. (F.) XXIX (1948) pp. 15-42
 STRICKER, B. H., BUCK, A. DE: Teksten tegen schorpioenen, naar Pap. I 349. XXI (1940) pp. 53-62
 — , WIJNGAARDEN, W. D. VAN: Magische stèles. XXII (1941) pp. 6-38
 — Nieuwe magische stèles. XXIII (1942) pp. 13-14
 — De lijkpapyrus van Sensaos. XXIII (1942) pp. 30-47
 — Een Egyptisch cultusbeeld uit Grieksch-Romeinschen tijd. XXIV (1943) pp. 1-10
 — Egyptische oudheden uit het Rijksmuseum, vermeld door Athanasius Kircher. XXIV (1943) pp. 21-25
 — Magische gemmen. XXIV (1943) pp. 25-30
 — ΦΠΙΤΟΒΑΥΤΗΣ. XXIV (1943) pp. 30-34
 — Egyptisch vaatwerk. XXIV (1943) pp. 59-96
 — De indeeling der Egyptische taalgeschiedenis. XXV (1944) pp. 12-51

- STRICKER, B. H.: Aanteekeningen op Egyptische litteratuur- en gods- XXV (1944) pp. 52-90
dienstgeschiedenis.
- Een antiek procesprotocol. XXVI (1945) pp. 36-52
- De correspondentie: van Heurn-Le Leu de Wilhem. XXIX (1948) pp. 43-54
- Spreuken tot beveiliging gedurende de schrikdagen, XXIX (1948) pp. 55-70
naar Pap. I 346.
- De strijd om de praebende van Amon. XXIX (1948) pp. 71-83
- Alabastra. (F.) XXX (1949) pp. 16-22
- De Egyptische mysteriën. Pap. Leiden T 32. XXXI (1950) pp. 45-63
- Het graphisch systeem van de Magische Papyrus Lon- XXXI (1950) pp. 64-71
den & Leiden.
- De Pythagoreïsche liturgie. XXXI (1950) pp. 72-117
- De Egyptische mysteriën. Pap. Leiden T 32 (Vervolg). XXXIV (1953) pp. 13-31
- Osiris en de obelisk. XXXIV (1953) pp. 32-47
- De strijd om het pantser van koning Inahrow. XXXV (1954) pp. 47-64
- Het semantisch subject in het Demotisch. XXXV (1954) pp. 65-73
- Het graphisch systeem van de Magische Papyrus Lon- XXXVI (1955) pp. 92-132
den & Leiden.
- Bes de danser. XXXVII (1956) pp. 35-48
- De Egyptische mysteriën. Pap. Leiden T 32 (Slot). XXXVII (1956) pp. 49-67
- De heilige uil. XXXVIII (1957) pp. 1-14
- De wijsheid van Anchsjesjonq. XXXIX (1958) pp. 56-79
- Het graphisch systeem van de Magische Papyrus Lon- XXXIX (1958) pp. 80-103
den & Leiden.
- Graeco-Egyptische private sculptuur. XL (1959) pp. 1-16
- De stuwdam te Aswaan. XL (1959) pp. 82-93
- TERPSTRA, A., HIELKEMA, W., VRIES, DE: Grafheuvels. VIII¹ (1927) pp. 21-24
- VERMEULEN S.J., W.: Ontdekkingen omtrent de Romeinsche castra XII (1931) pp. 123-132
te Nijmegen.
- Een Romeinsch graf te Nijmegen. XVI (1935) pp. 14-17
- VRIES, DE, HIELKEMA, W., TERPSTRA, A.: Grafheuvels. VIII¹ (1927) pp. 21-24
- WAGENAAR, M.: Bijdrage tot de kennis van het proces der mummie- X² (1929) pp. 93-107
ficatie bij de Aegyptenaren. (E.)
- Microscopisch en microchemisch onderzoek van eenige XIII² (1932) pp. 79-88
stoffen, weefsels enz. enz. afkomstig uit 's Rijks Mu-
seum van Oudheden te Leiden. (D.)
- WIJNGAARDEN, W. D. VAN: Een monument uit den oudsten tijd der VI (1925) pp. 30-32
Egyptische beschaving.
- Het adelaar-motief in de Egyptisch-Vóór-Aziatische VI (1925) pp. 95-108
cultuurwereld. (F.)
- Een stèle van Hor-em-heb. VII¹ (1926) pp. 1-3
- Oud-Egyptisch steenen vaatwerk. VII² (1926) pp. LXXIX-LXXXIV
- Bestemming en herkomst van het monument van Sebek- VIII¹ (1927) pp. 14-21
hotep IV.
- Een mummiebelegsel uit den Grieksch-Romeinschen IX² (1928) pp. 75-77
tijd.
- Karakter en voorstellingswijze van den god Resjef vol- X¹ (1929) pp. 28-42
gens de Egyptische en Vóór-Aziatische monumenten.
(F.)
- Twee torso's van Koningin Hatsjepsoet. X² (1929) pp. 79-86
- Het monotheïsme van Amenhotep IV en het Oud-Israë- X² (1929) pp. 108-117
lietische monotheïsme. (F.)
- Een kistje voor sperwermummies. XII (1931) pp. 1-4
- Drie stukken praehistorisch aardewerk uit Egypte. XIII² (1932) pp. 71-78
- Uit de collectie Insinger. XIV (1933) pp. 1-4

- WIJNGAARDEN, W. D. VAN: Een groep van drie Egyptische houten beelden. XV (1934) pp. 1-3
 — Twee Egyptische koningsportretten. XVI (1935) pp. 1-6
 — Eenige opmerkingen over de zoogenaamde beelden-groep van Mert-tefs. XVII (1936) pp. 1-8
 — Het kalksteenen beeld van een korenwrijvende vrouw. XVII (1936) pp. 9-14
 — De weg, dien de Israëlieten volgden bij hun uittocht uit Egypte. (D.) XVIII (1937) pp. 6-21
 — Een Egyptisch koningsbeeldje van blauwe fayence. XIX (1938) pp. 1-4
 — De Egyptische monumenten in de Oase El-Chargeh. (D.) XXI (1940) pp. 38-52
 — Drei Menschenfiguren der ägyptischen Vorzeit. XXII (1941) pp. 1-3
 — Een tweetal Egyptische bronsjes. XXII (1941) pp. 4-5
 — , STRICKER, B. H.: Magische stèles. XXII (1941) pp. 6-38
 — Een Grieksch-Egyptische mummie. XXIII (1942) pp. 1-4
 — Ein Torso von Ramses VI. XXIII (1942) pp. 4-9
 — Twee steenen beeldjes van het Middenrijk. XXIII (1942) pp. 9-12
 — Twee mummiekisten uit het Middenrijk. XXIV (1943) pp. 11-14
 — Een Phoenicische zilveren schaal uit de 8e of 7e eeuw voor Chr. XXV (1944) pp. 1-9
 — Een borstbeeld uit Palmyra. XXVI (1945) pp. 1-6
 — Twee Grieksch-Egyptische terra-cotta's. XXVII (1946) pp. 1-4
 — Een granieten beeld uit de Saïtische tijd. XXIX (1948) pp. 1-2
 — Het portret van een Egyptische dame met een sistrum. XXX (1949) pp. 1-6
 — In memoriam Dr. J. H. Holwerda. XXXII (1951) pp. 1-7
 — Een reliëf uit de Saïtische tijd met een voorstelling van Nitocris. XXXII (1951) pp. 15-24
 — De Loeristanbronzen in het Rijksmuseum van Oudheden. Suppl. XXXV (1954) pp. 1-29
 — Een Egyptische nieuwjaars- of pelgrimsfles. XXXIX (1958) pp. 1-6
 — De Grieksch-Egyptische terracotta's in het Rijksmuseum van Oudheden. Suppl. XXXIX (1958) pp. 1-29
 WILDE, W. J. DE: Een merkwaardig Neolithikon. VII* (1913) pp. 99-116
 ZANDEE, J.: De hymnen aan Amon van Papyrus Leiden I 350. (E.) XXVIII (1947) pp. 1-158

1

2

LEIDEN, Rijksmuseum van Oudheden, No. F 1951/12,1

3

1. AMSTERDAM, Allard Pierson
Museum, No. 7875 B

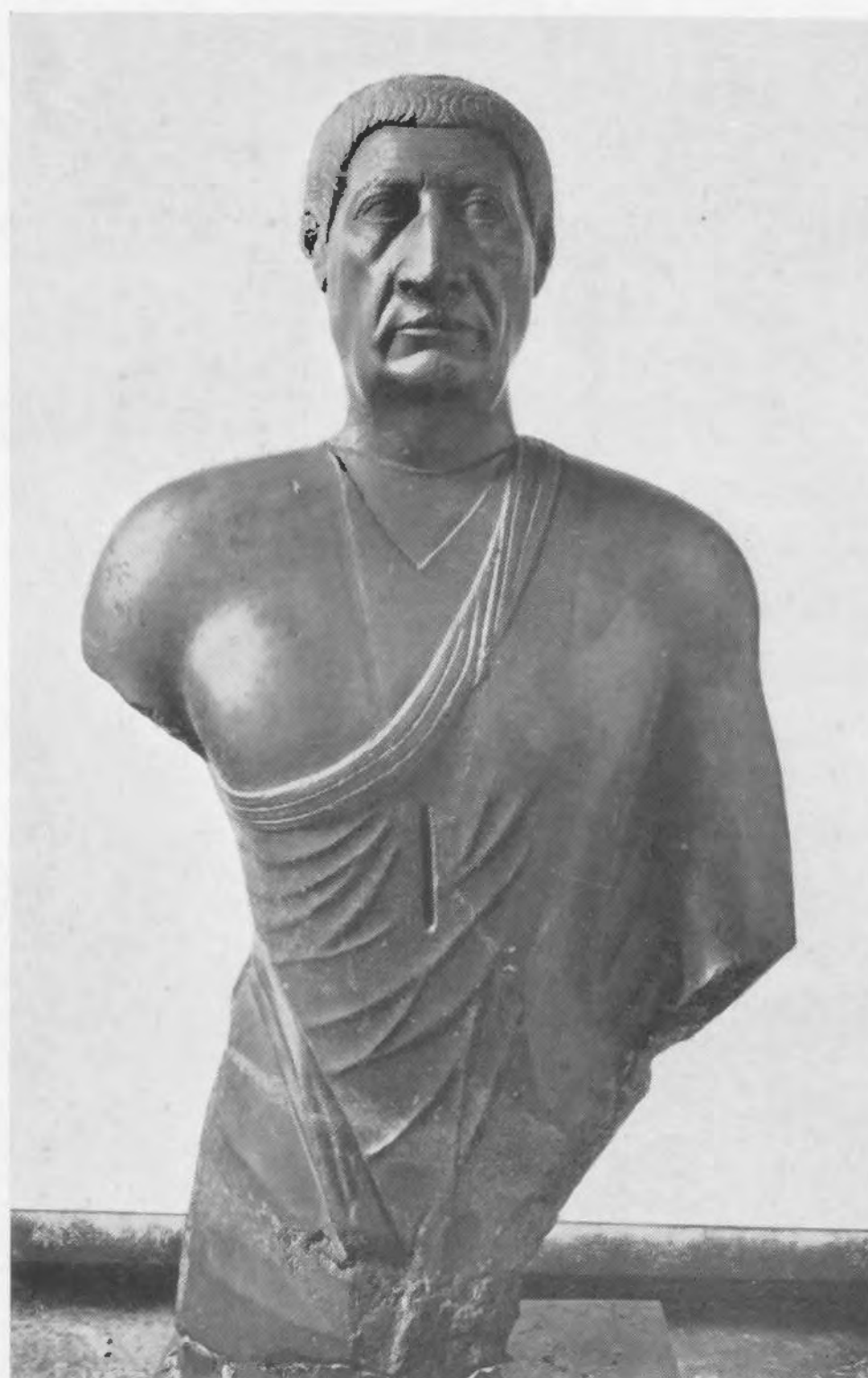
2. ANTWERPEN, Vleeshuis,
No. 79.1.282

3. BERLIJN, Staatliche
Museen, No. 11632

4. BERLIJN, Staatliche
Museen, No. 11633

5. BERLIJN, Staatliche Museen, No. 2271,
„Harsinebef”

6. DETROIT, Institute of
Arts, No. 51.83,
„Pachoom”

1. KOPENHAGEN, Glyptothek Ny Carlsberg, No. A 86

2. HILDESHEIM, Pelizaeus Museum, No. 2646

3. LONDEN, Brits Museum, No. 34270, „Harwodj Psjenoebaste”

4. LONDEN, Brits Museum, No. 52946

5. LONDEN, Brits Museum, No. 1087

6. LONDEN, Brits Museum, No. 22750, „Asychis”

1. MUNCHEN, Glyptothek,
No. 26

2. NEW HAVEN, Yale University
Art Gallery, No. 2.1.1953

3. PARIJS, Louvre, No. E 22461

4. PARIJS, Louvre, No. E 13892

5. PARIJS, Louvre, No. E 15686

6. PARIJS, Louvre, No.
N 2453

1. TURIJN, Museo di Antichità, No. 3062

2. PHILADELPHIA, University Museum, No. E 975

3. PHILADELPHIA, University Museum, No. 40-19-3

4. WENEN, Kunsthistorisches Museum, No. 5914

5. WENEN, Kunsthistorisches Museum, No. 5806

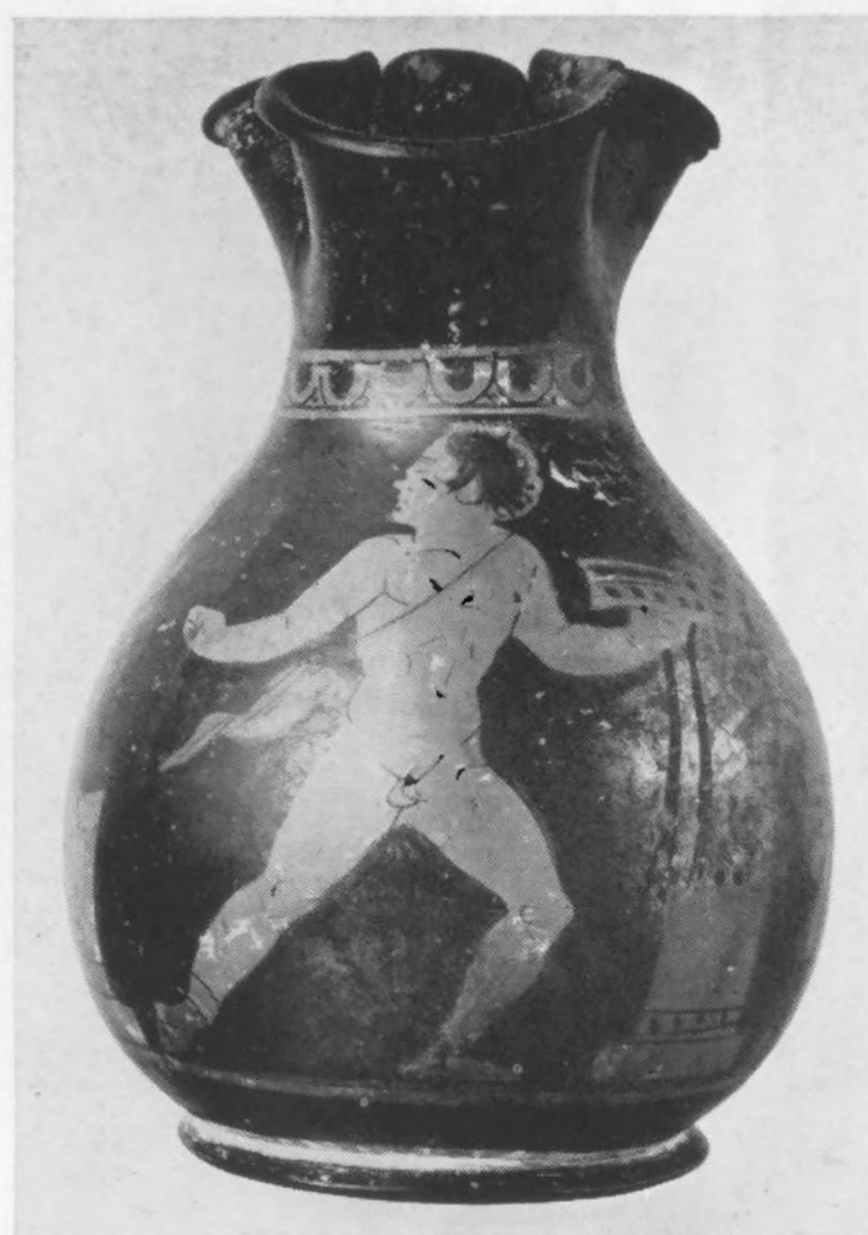

A

Leiden Inv.-Nr. K 1959/2.1. Paestanischer rotfiguriger Lebes Gamikos des Umkreises des Asteas

B

C

Leiden Inv.-Nr. GNV 138. Paestanische rotfigurige Oinochoe der Form 3 des Umkreises des Asteas

A

B

Leiden Inv.-Nr. K 1957/2.1. Paestanischer rotfiguriger Glockenkrater des Altavilla-Malers

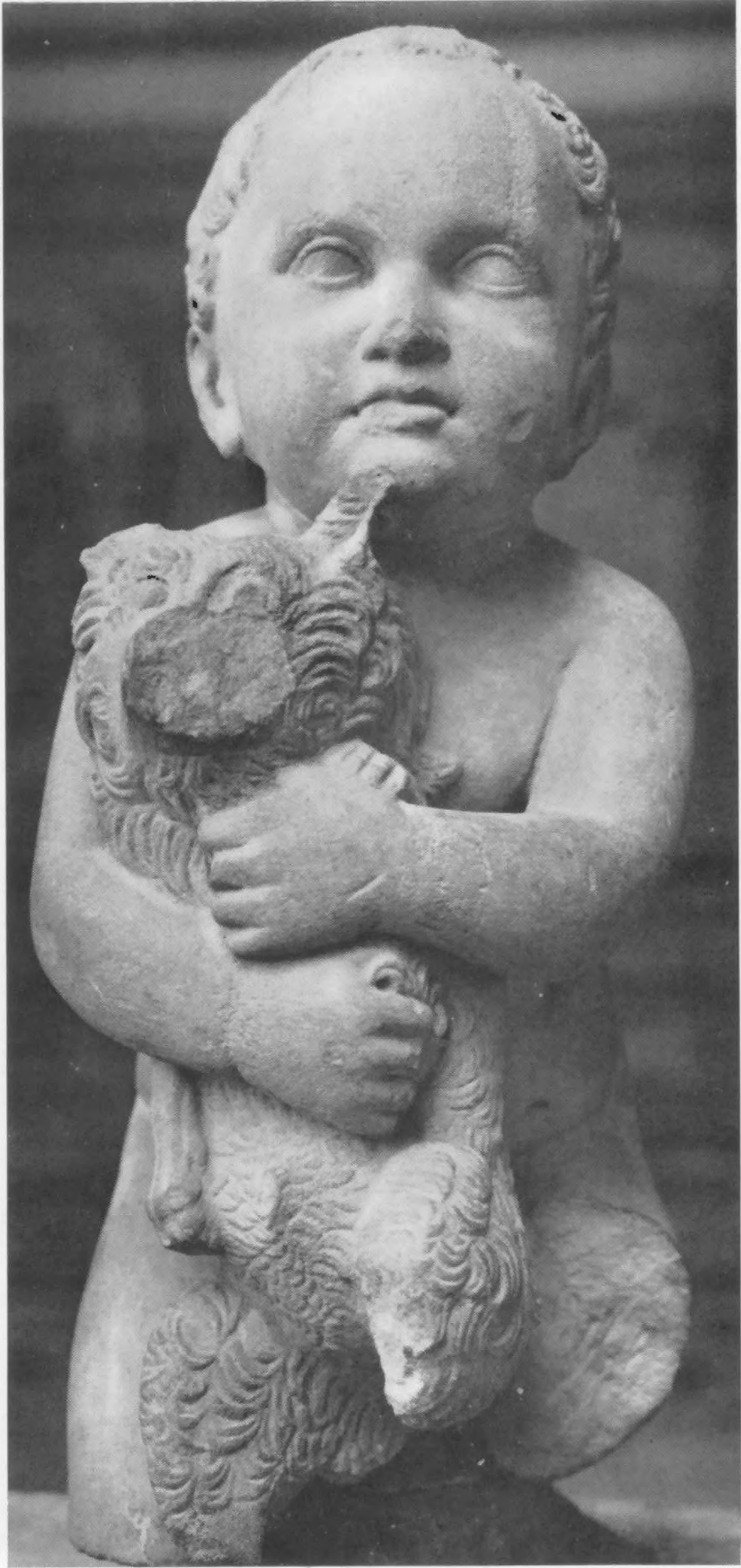
a

Leiden, Rijksmuseum van Oudheden

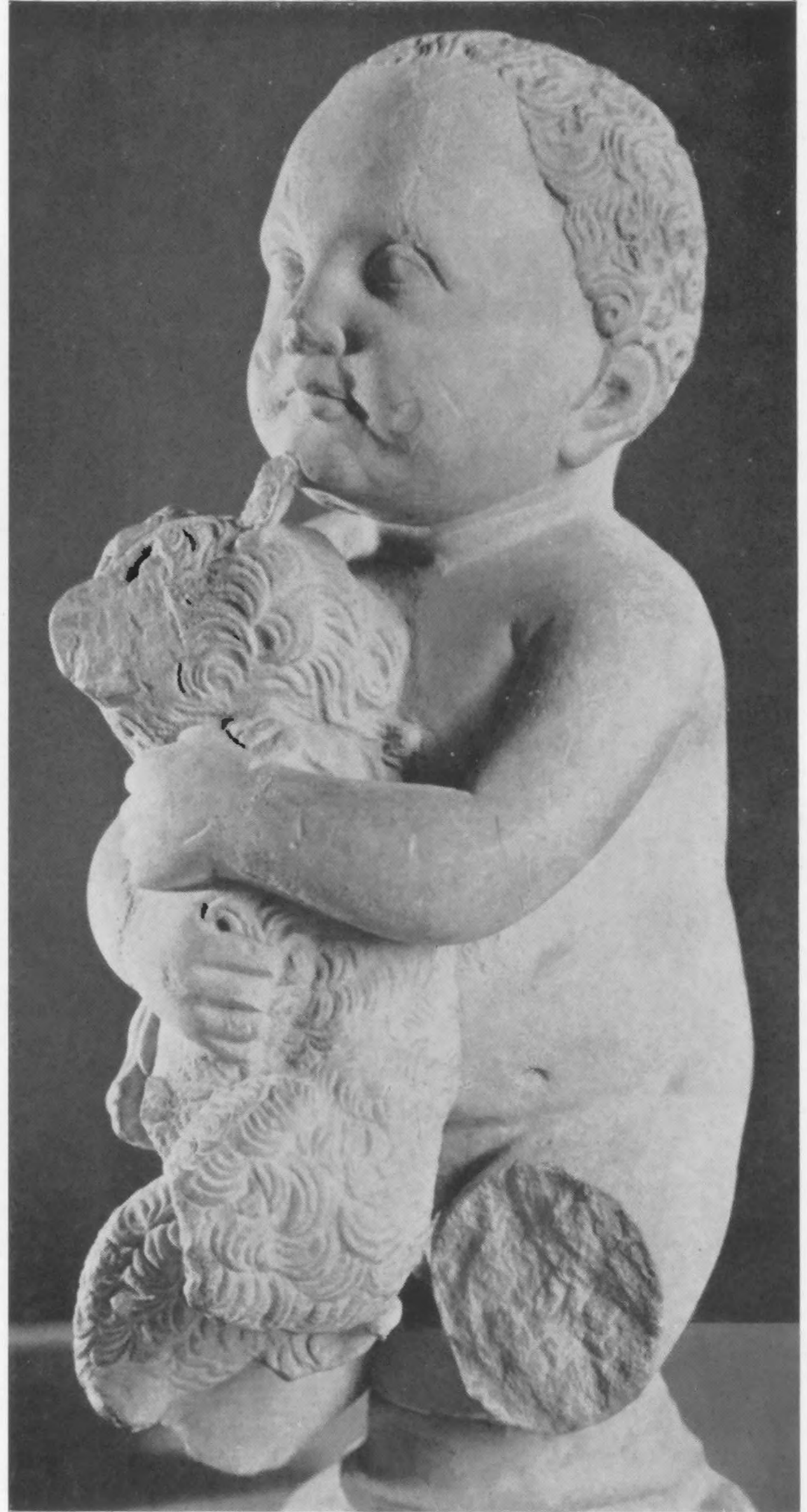
b

a

Ravenna, Museo Nazionale

b

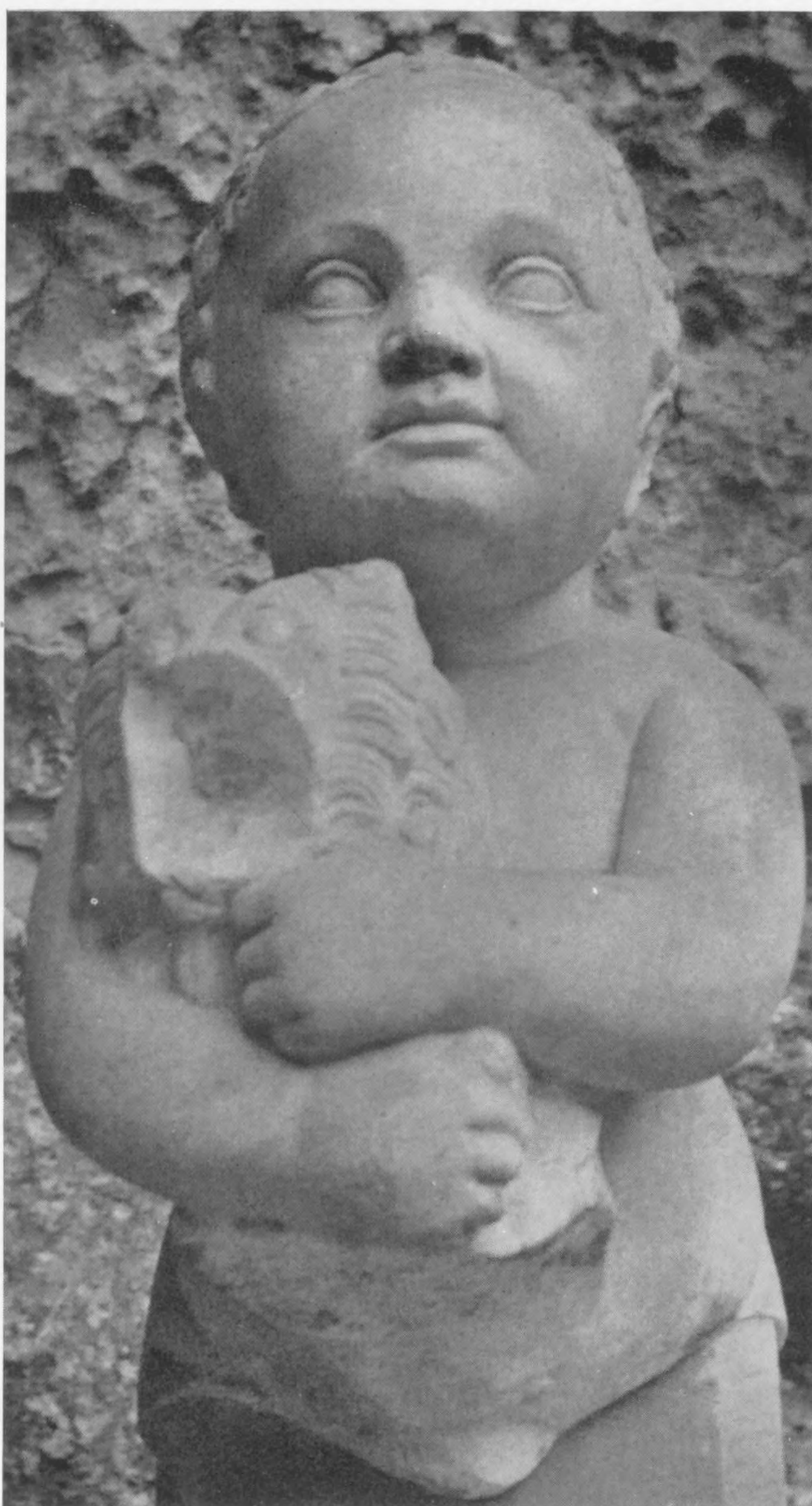

a Rom, Magazin des Vatikanischen Museums

b Leiden, Rijksmuseum van Oudheden

c Catania, Museo Civico

a

b

c

Prag, Nationalmuseum

a

Athen, Nationalmuseum

b

1

2

3

4

1

2. 3

4

5

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

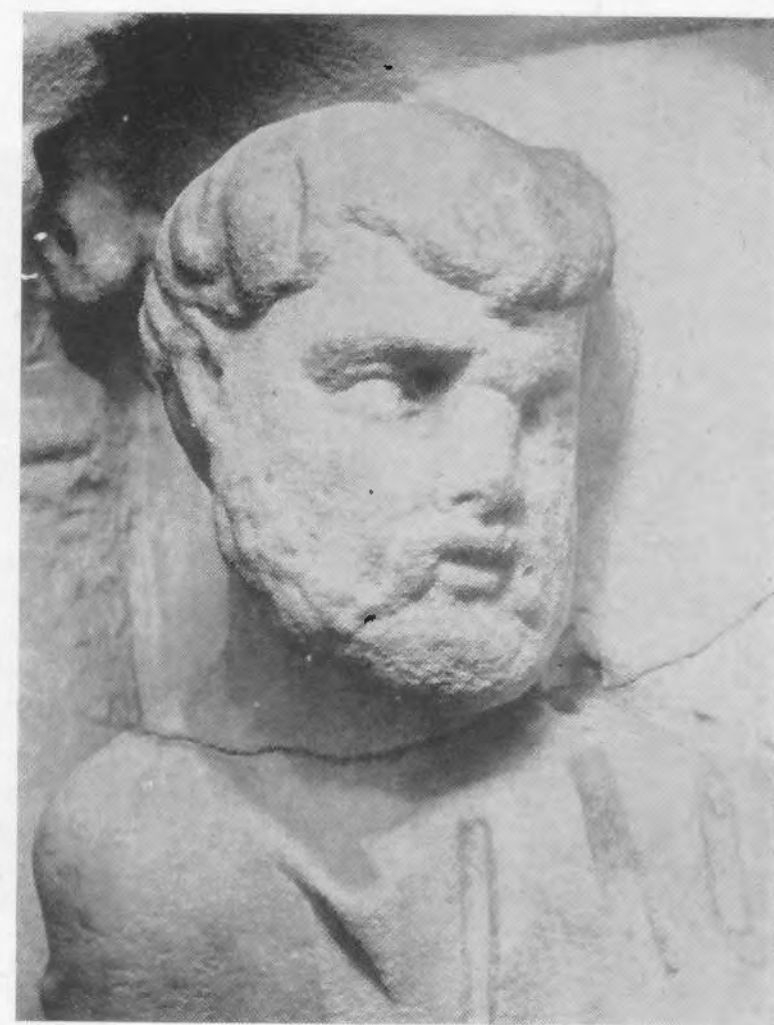

1

2

3

4

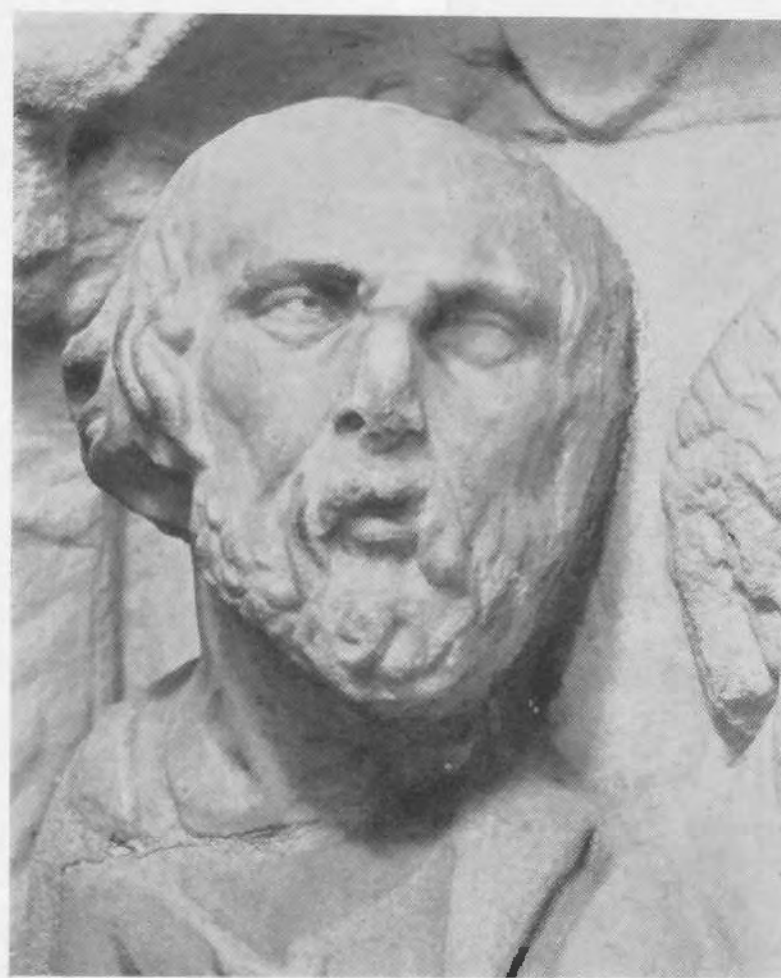
5

6

7

8

9

1. Tomb 405: Burial of Class 2.

2. Tomb 44: Burial of Class 2.

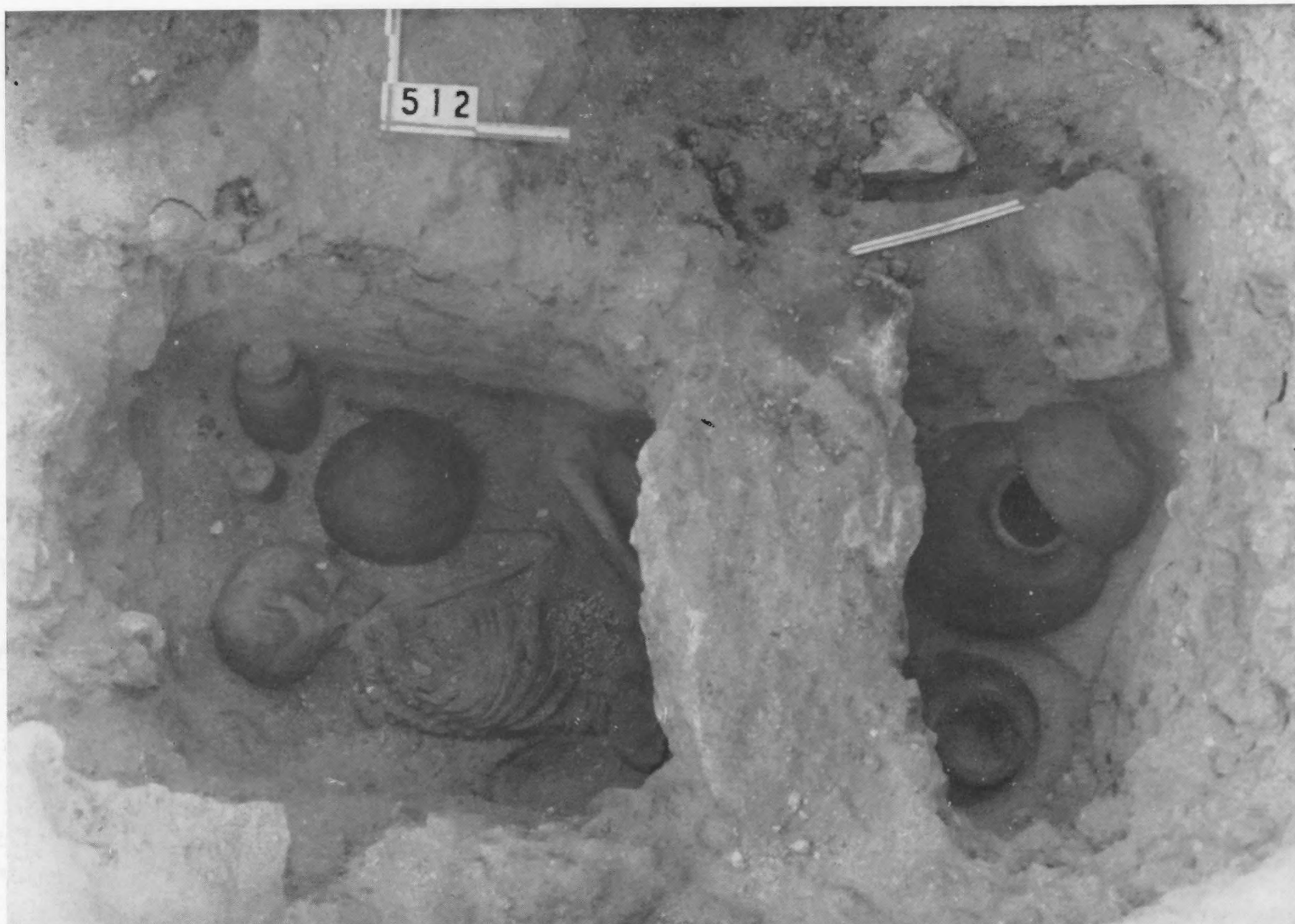

1. Tomb 489: Burial of Class 6.

2. Tomb-group 489.

1. Tomb 512: Burial of Class 8 with a roofing slab of stone.

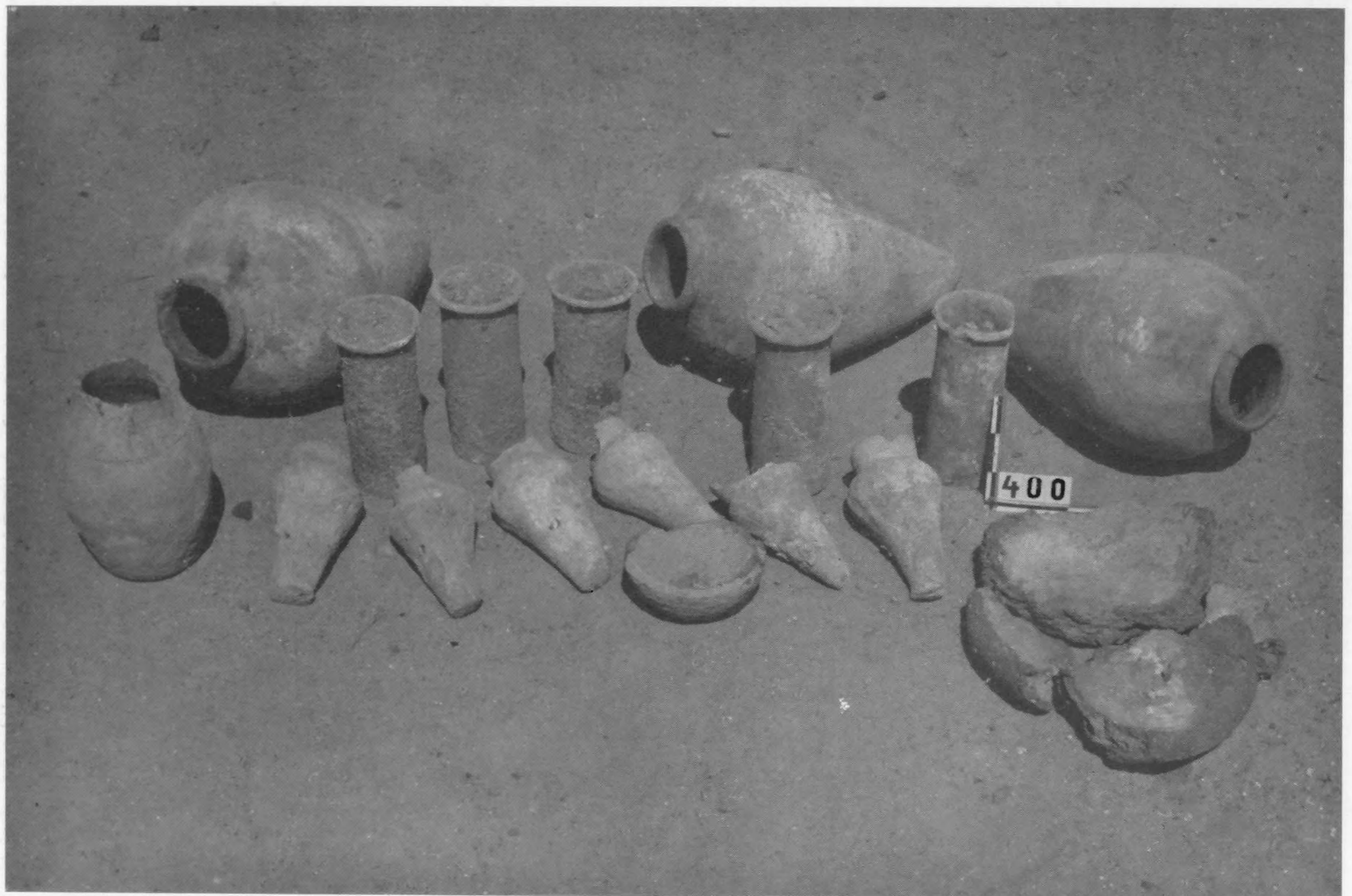

2. Tomb-group 512.

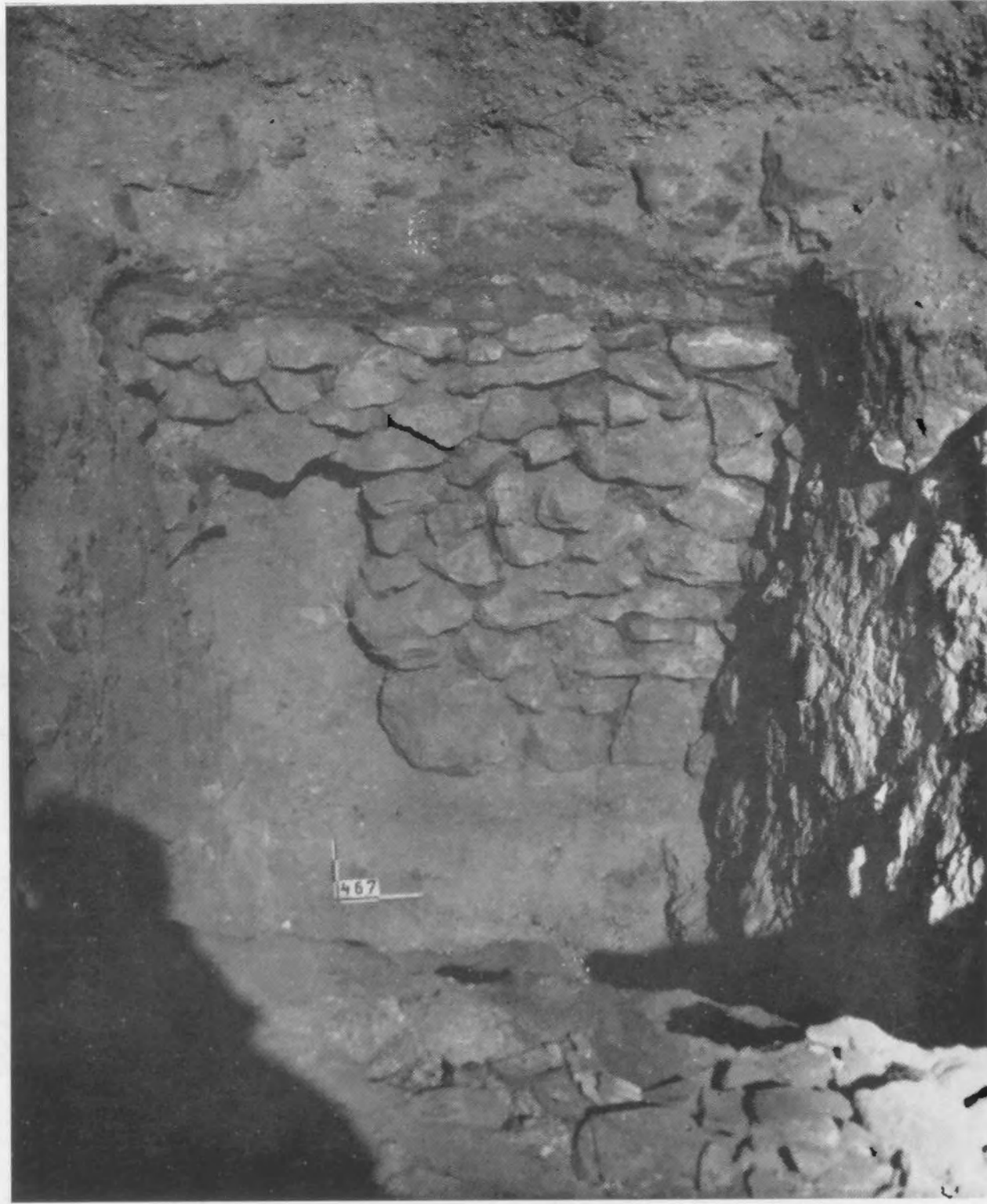

1. Tomb 400: Burial of Class 9.

2. Tomb-group 400.

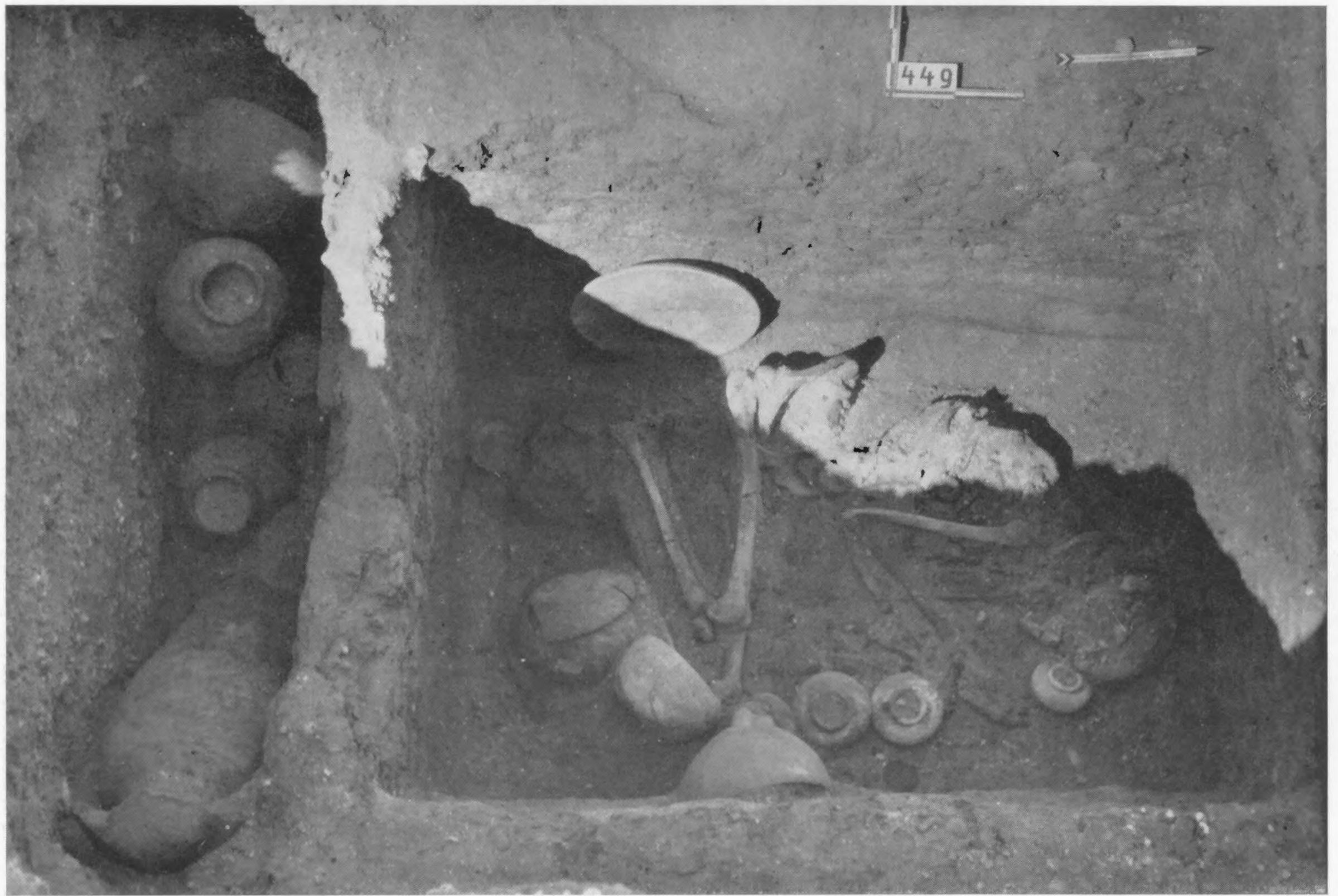

1. Tomb 467: Stone-lined burial of Class 9.

2. Tomb 422: Burial of Class 10.

1. Tomb 449: Burial of Class 10.

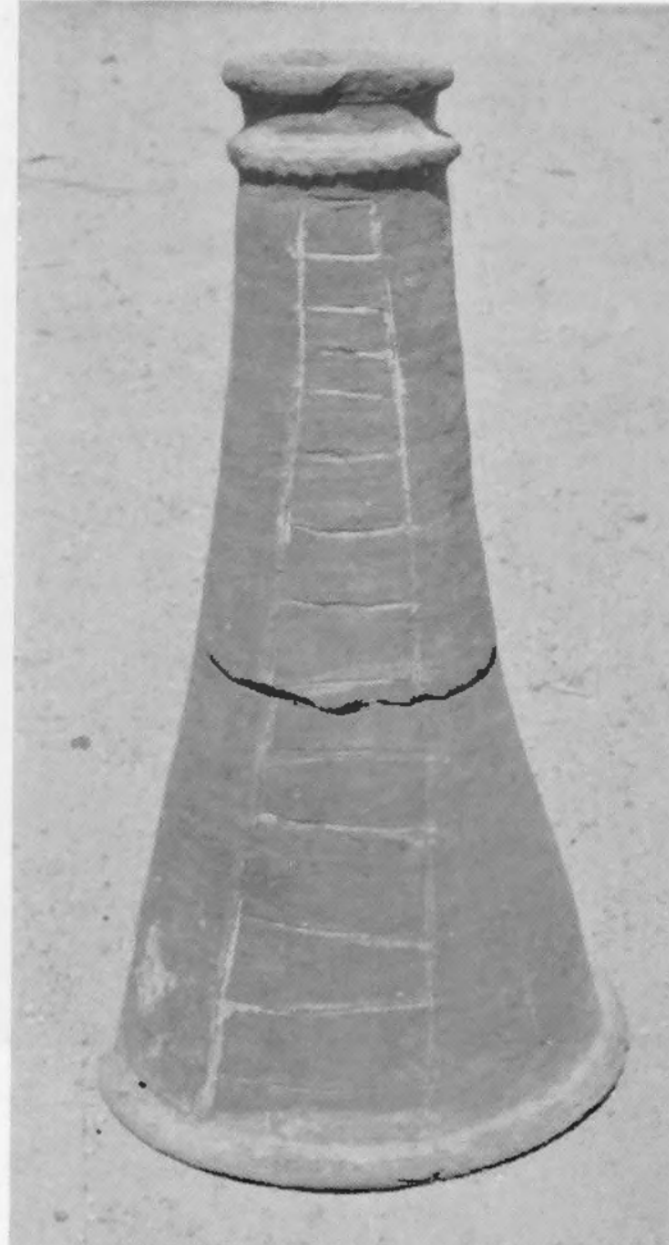
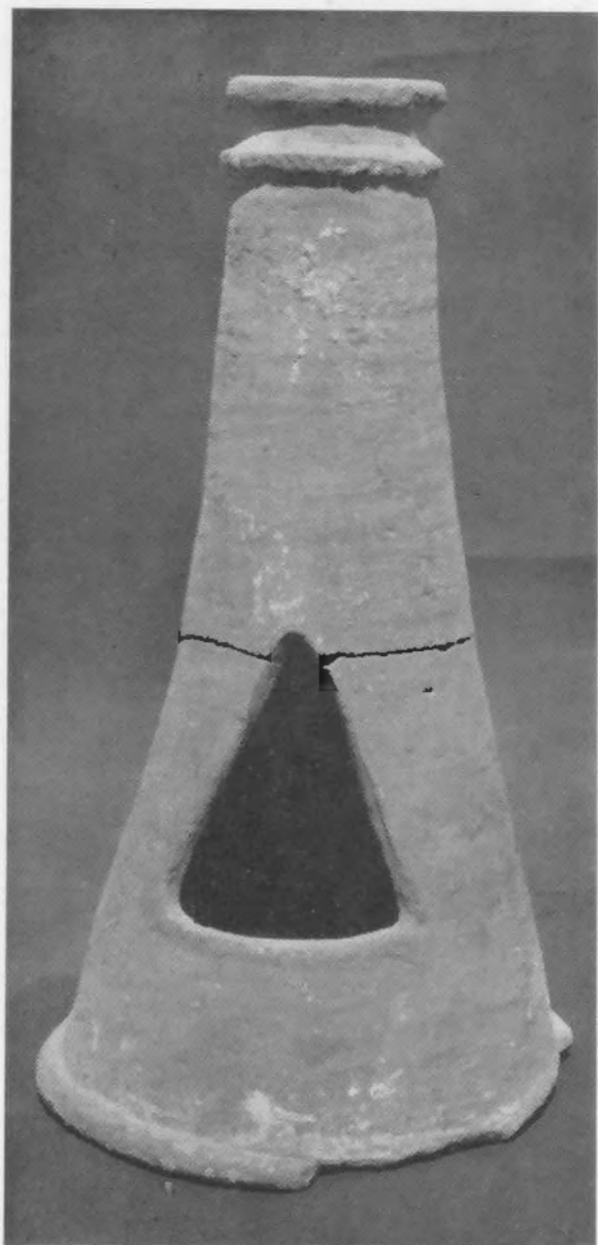

2. Tomb-group 449.

1. Pottery of Type N2.

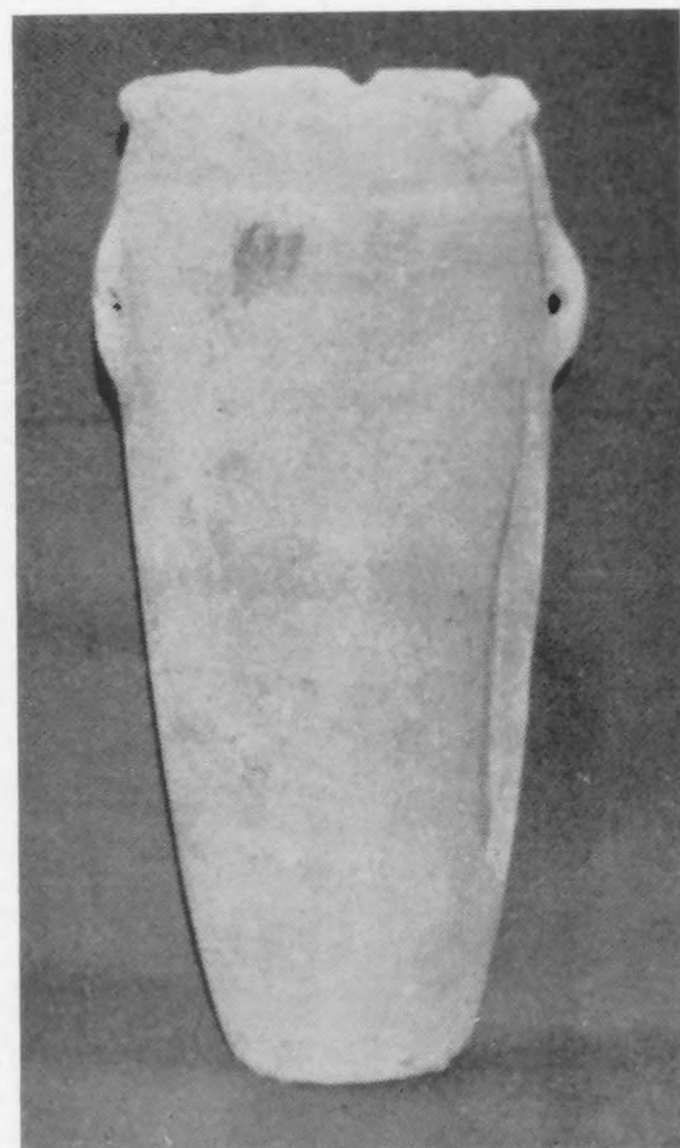
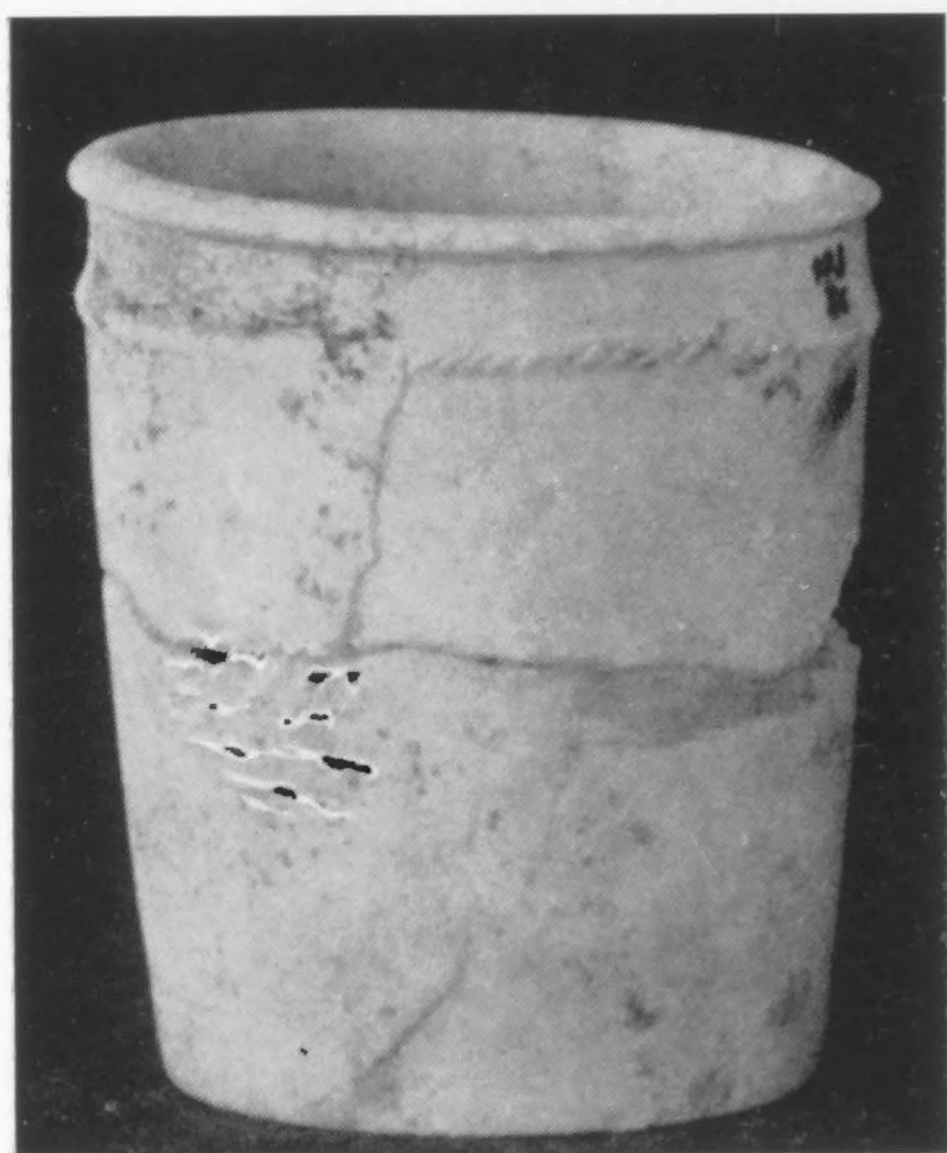

2. Pottery of Type T3.

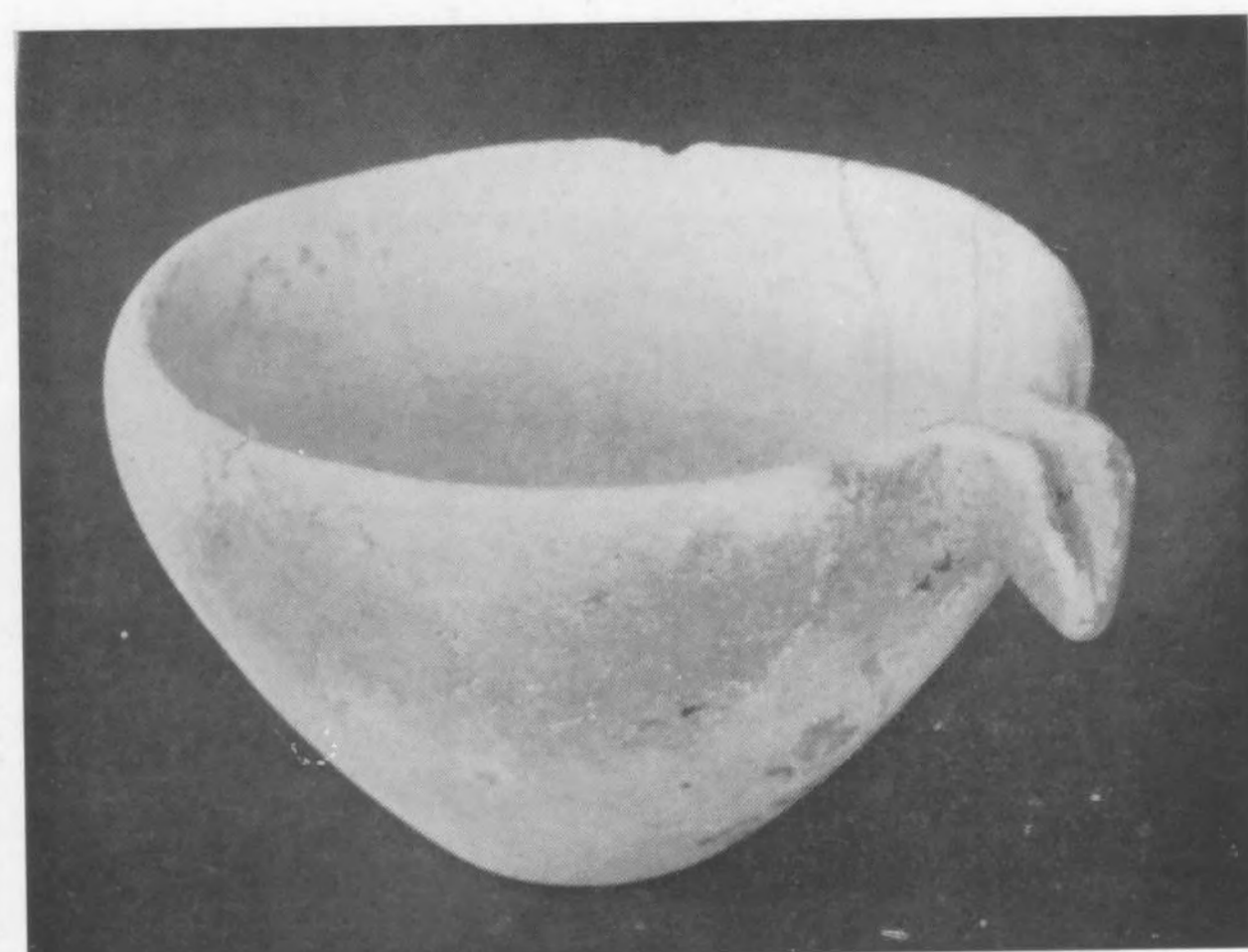
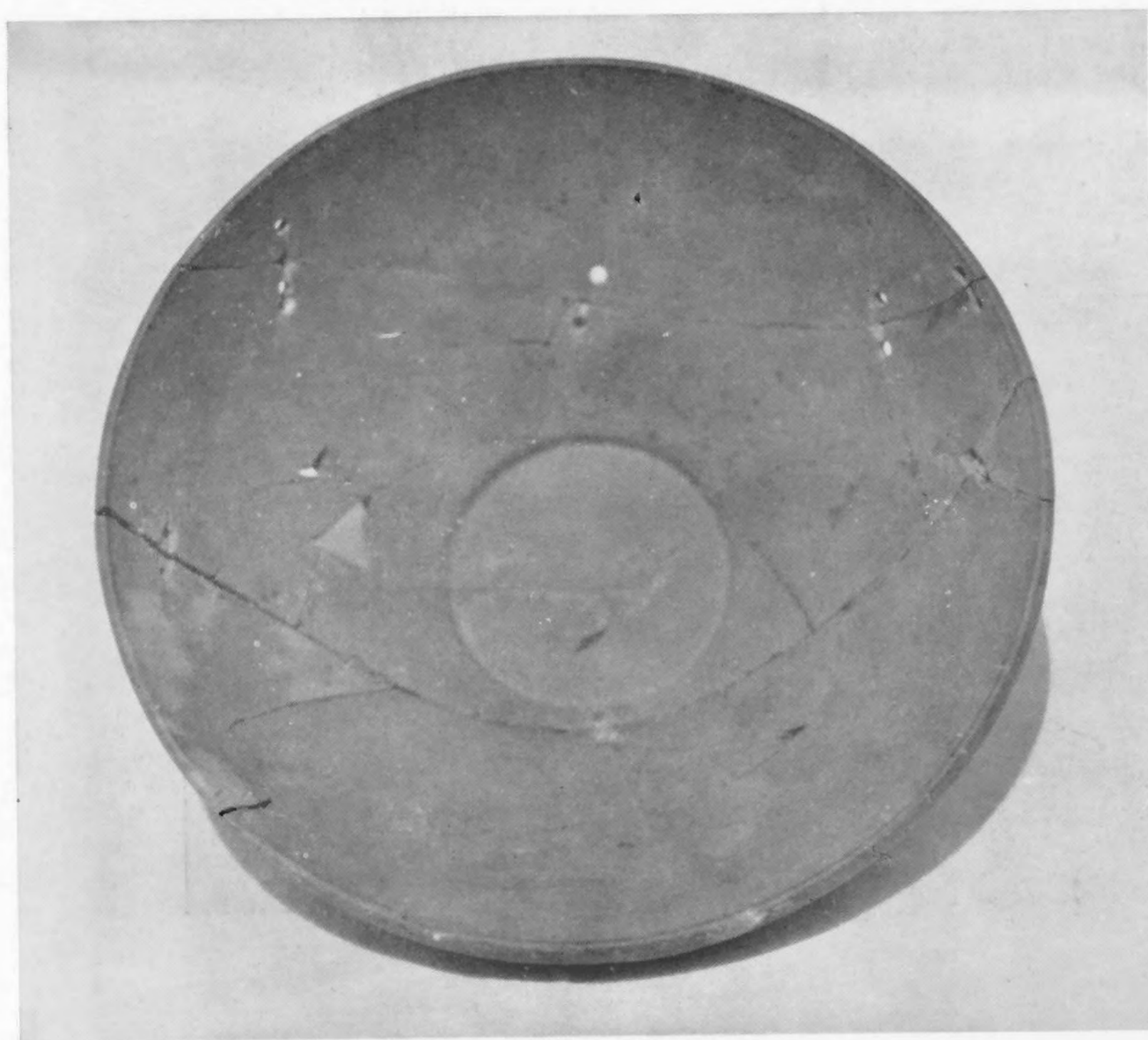

3. Pottery of Types T2, T5.

1. Stone Vessels Nrs. 19, 37, 38.

2. Stone Vessels Nrs. 89, 119.

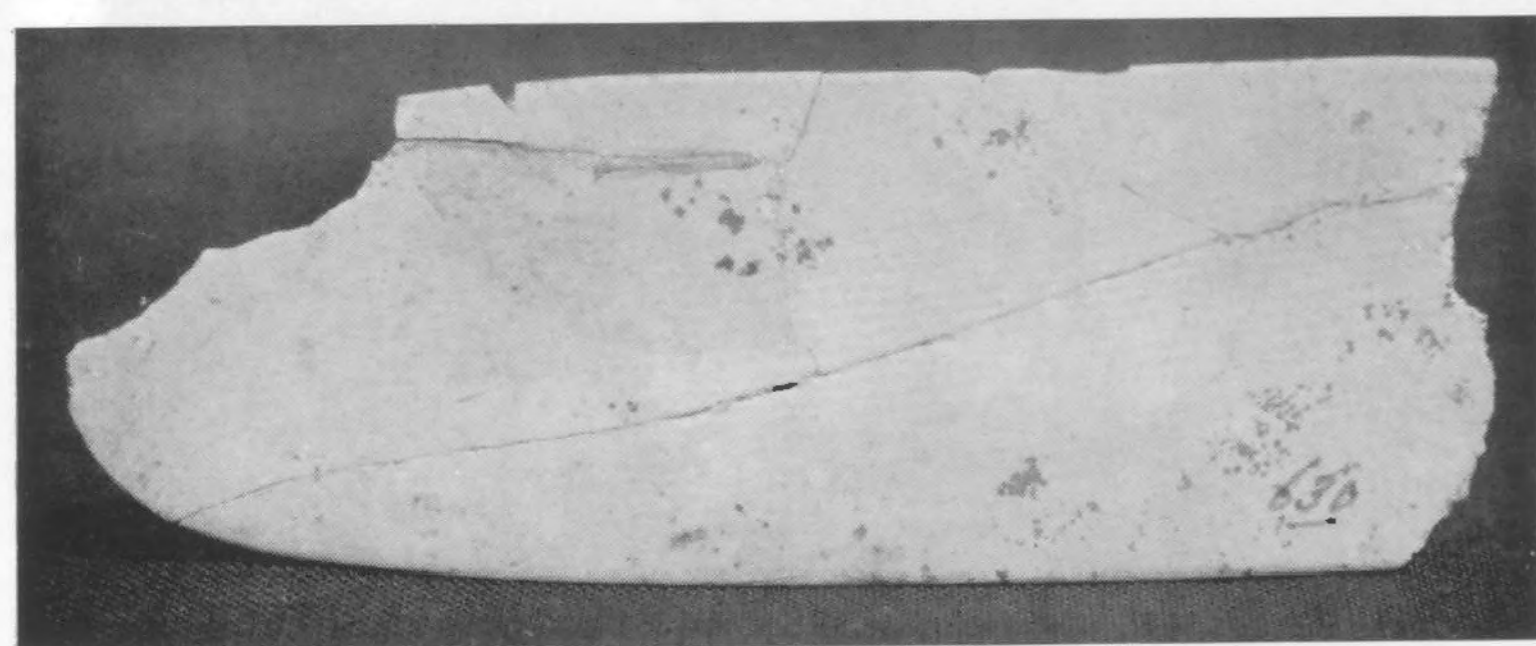
1. Inscription Nr. 1.

2. Inscription Nr. 2.

3. Ivory: Cat. Nrs. 100, 99.

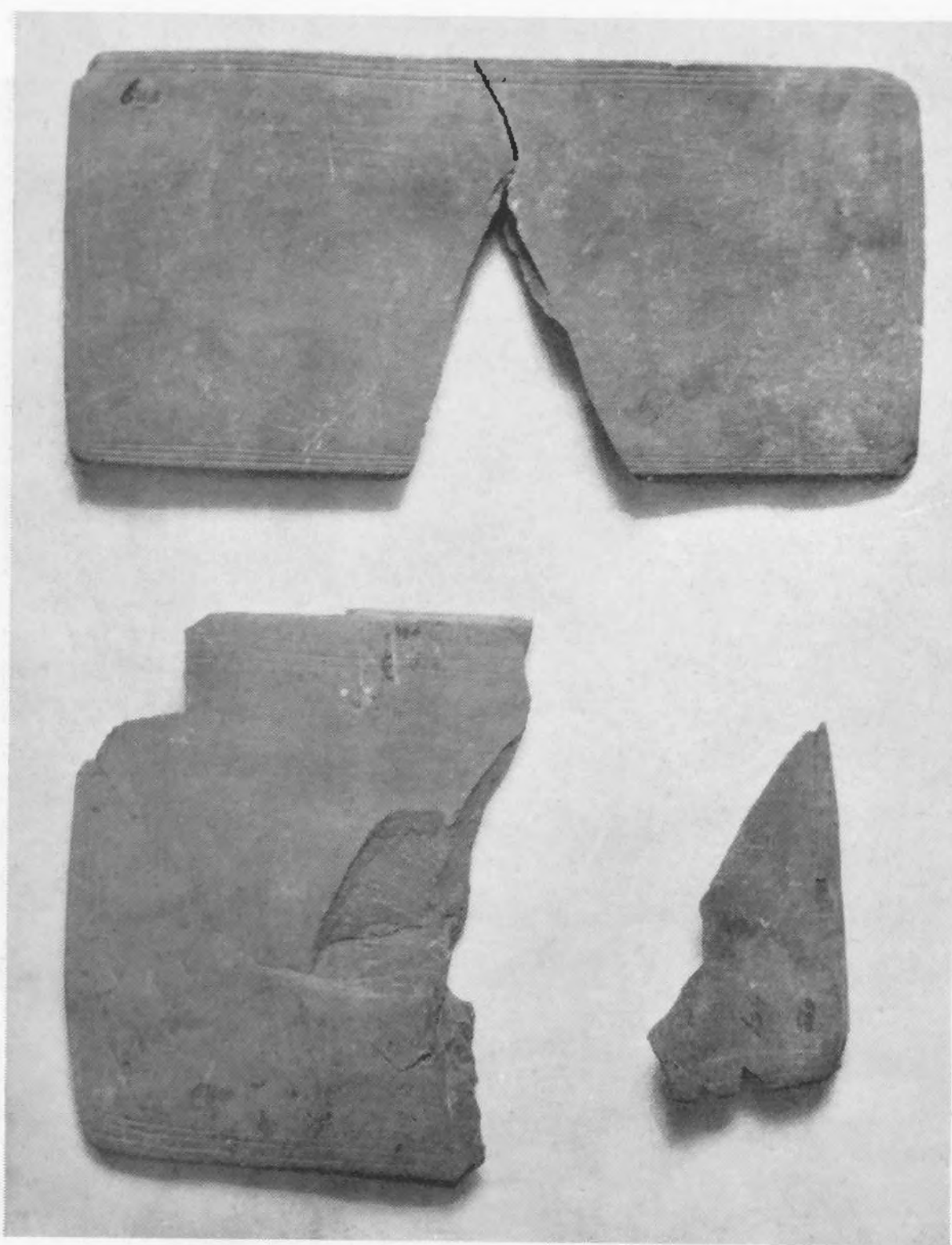

4. Ivory: Cat. Nr. 630.

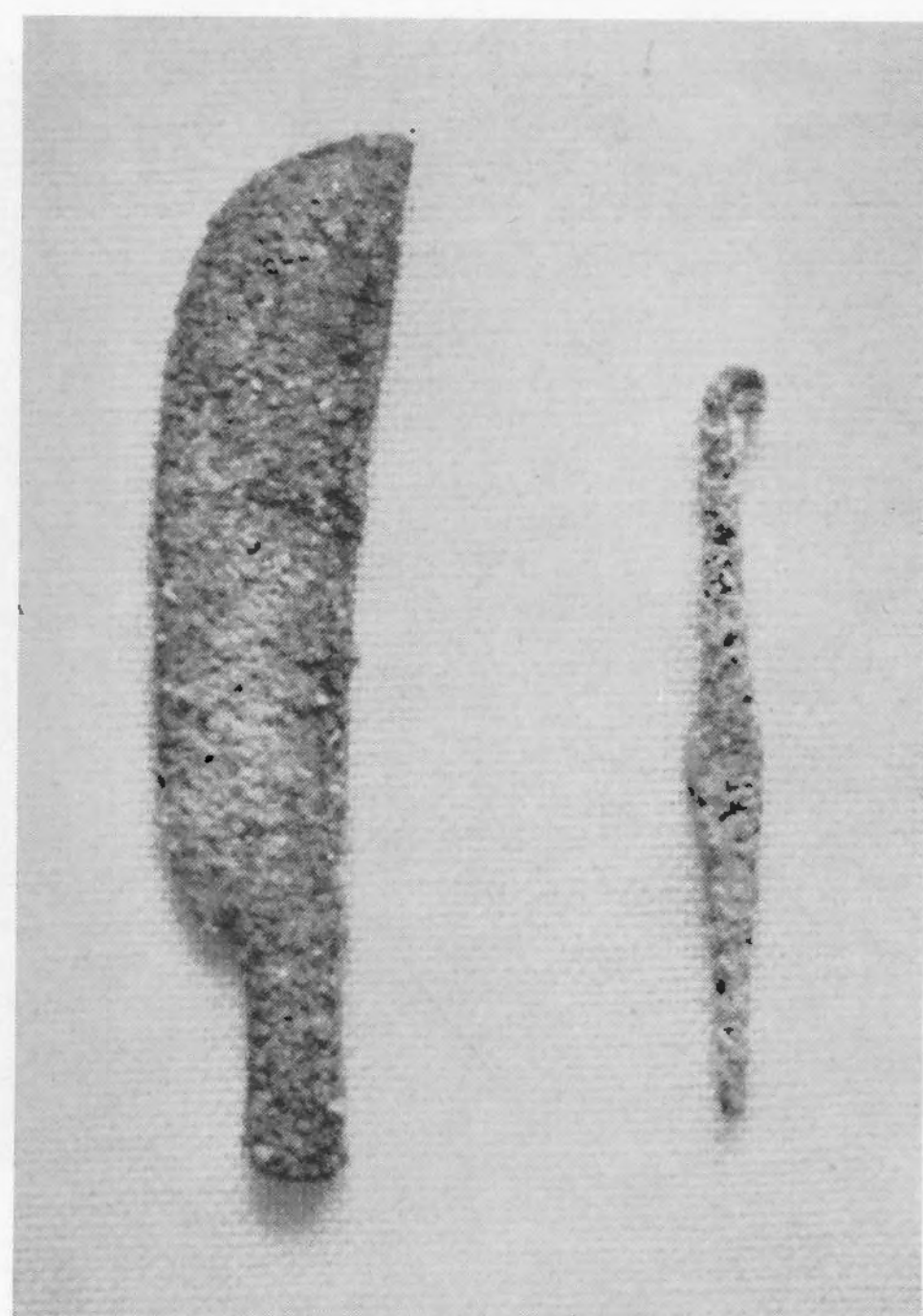

5. Beads: Cat. Nr. 196.

1. Slate: Cat. Nrs. 603, 540, 570.

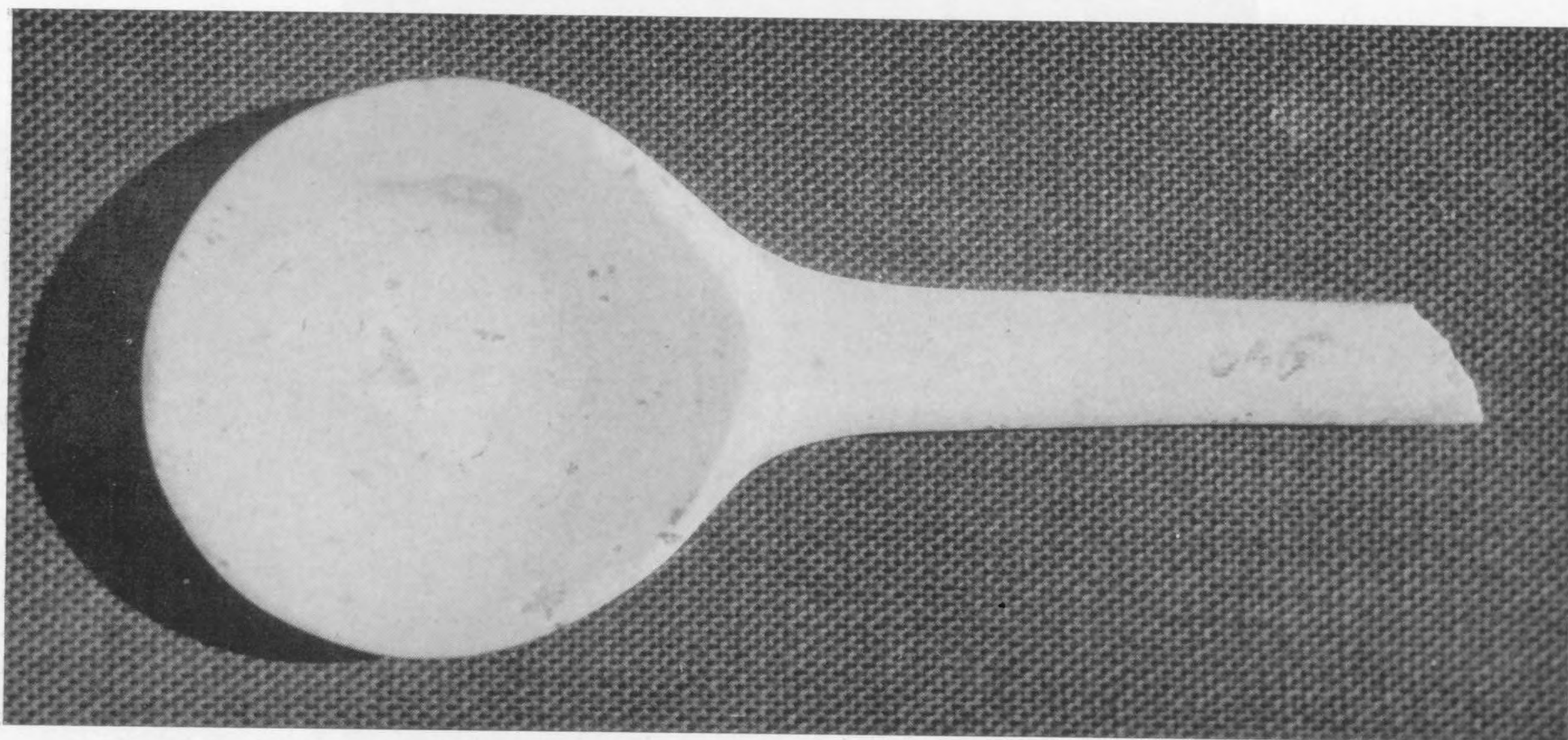

2. Copper: Cat. Nrs. 571, 572.

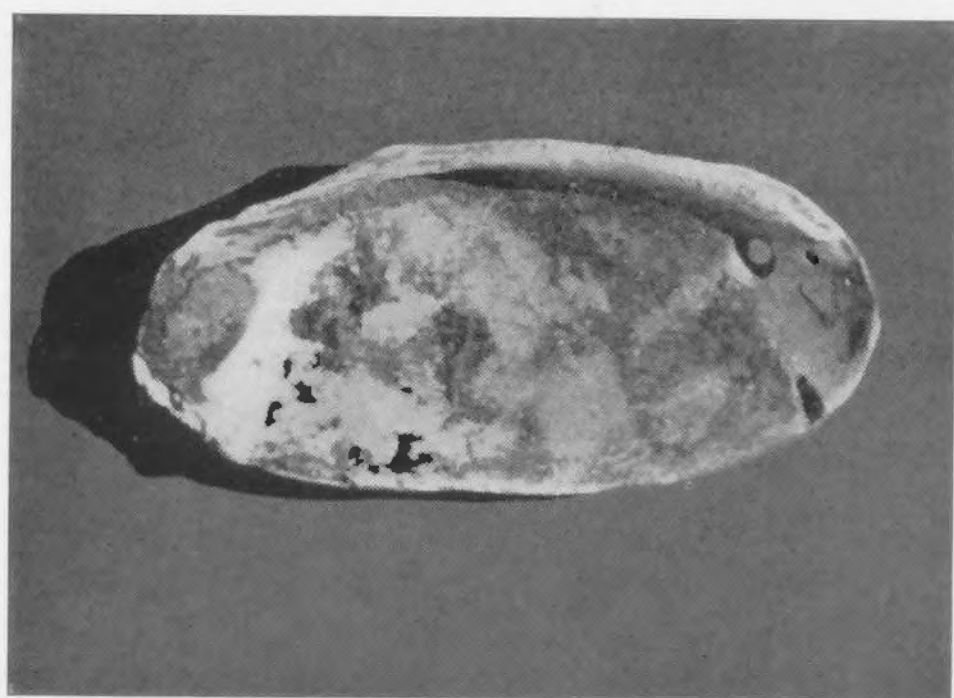

3. Copper: Cat. Nrs. 94-98, 198.

1. Alabaster: Cat. Nr. 105.

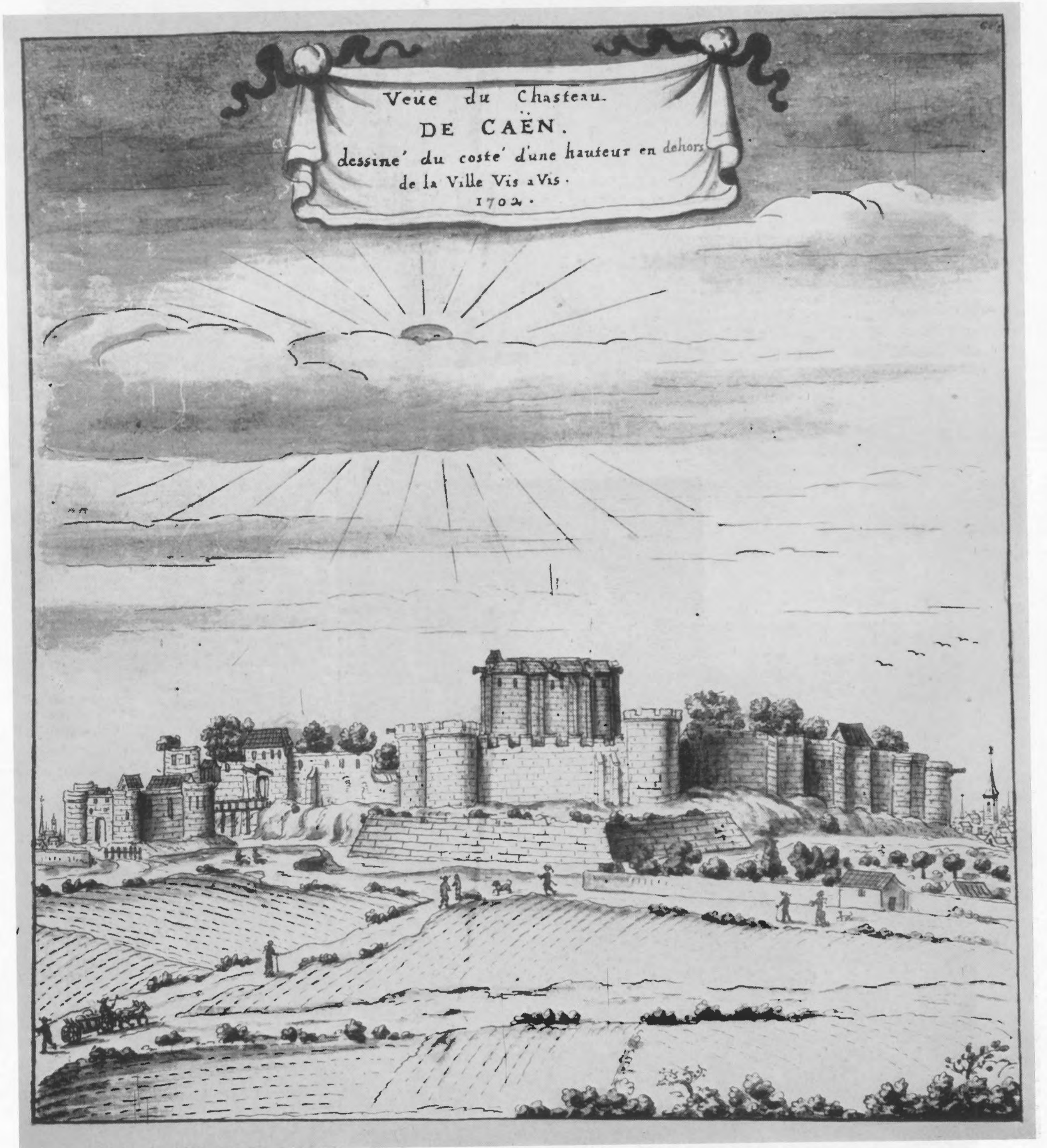

2. Shell: Cat. Nr. 250.

3. Skull of sow: Cat. Nr. 248.

Le château de Caen en l'an 1702, vu du Nord.

1. L'angle Nord-Est de la partie Sud de la cave.

2. La face Ouest du donjon.

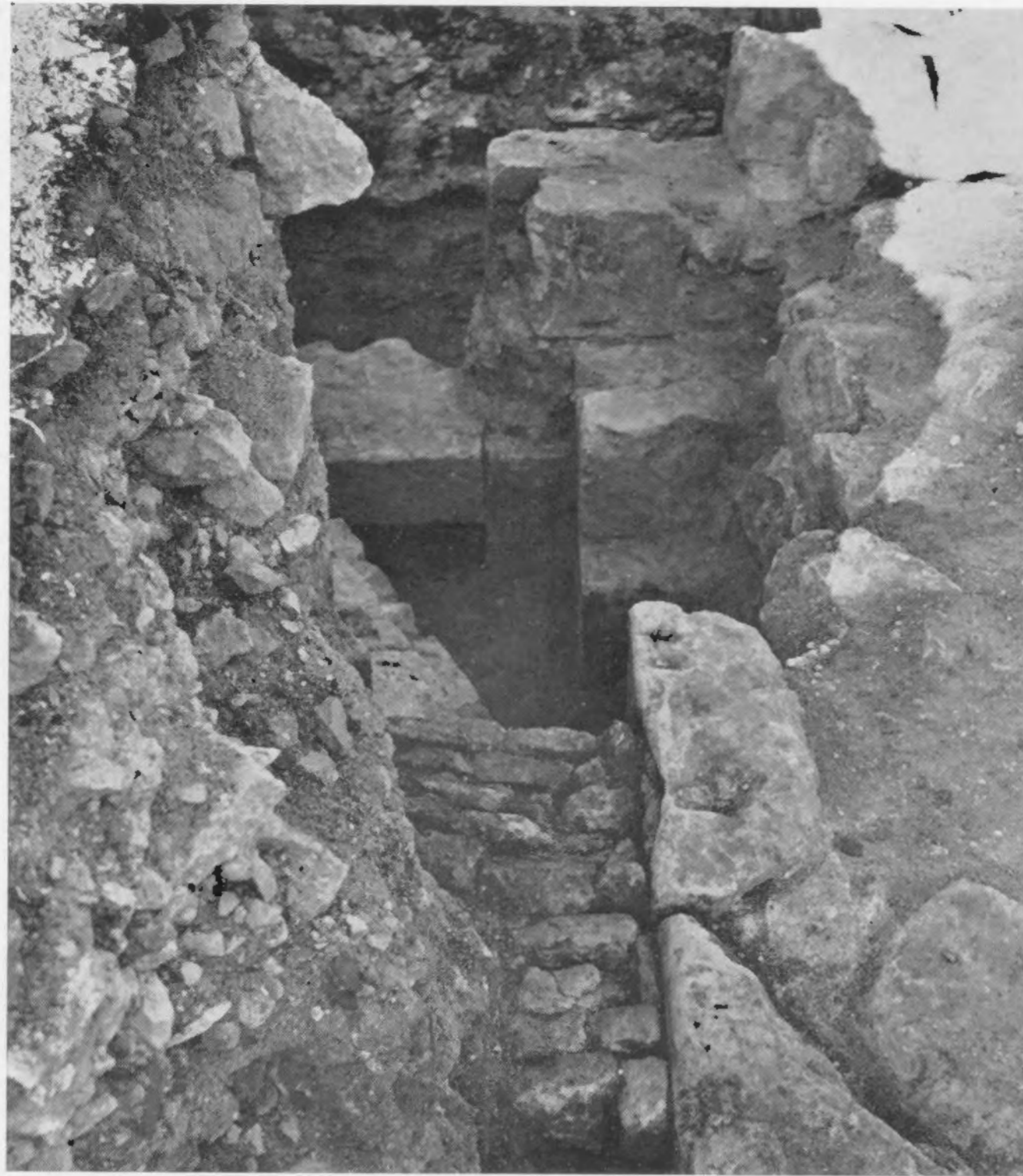

1. Détail de la face Sud du donjon.

2. Dallage au pied du contrefort VIII.

1. Reste du dallage au pied du mur Sud.

2. Le seuil de la porte de l'escalier.

1. La partie du mur Sud, restée intacte derrière le contrefort VII.

2. Reste du mur sud de l'avant-corps.

1. Le mur au dessous des contreforts VI et VII avec talus et caniveau.

2. Pointe saillante du bloc de fondation du contrefort VII.

1. Le magasin souterrain.

2. Le mur Ouest du magasin souterrain qui démanche sur la banquette avancée du mur Est du donjon.

1. Le contrefort VI avec la coupe à travers le talus.

2. La face Sud du contrefort I et l'entaille dans le paquet de remblai.

1. La face Sud du contrefort IV (à droite).

2. La face Nord du contrefort II et l'entaille dans le paquet de remblai.

1. Détail du mur Nord,

2. Pièces de poterie reconstituées, trouvées dans la fosse aux ordures.

